

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СИМИСЕНКО ІГОР ВІТАЛІЙОВИЧ

УДК 32.323.2

ДИСЕРТАЦІЯ
ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ
В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

052 Політологія

05 Соціальні та поведінкові науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ І.В. Симисенко

Науковий керівник:

Неліпа Дмитро Васильович,

доктор політичних наук, професор

КИЇВ – 2025

*Із вдячністю та любов'ю,
моїм батькам Оксані та Віталію Симисенкам*

АНОТАЦІЯ

Симисенко І.В. Трансформація форм політичної участі в сучасній Україні. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття науково ступеня доктора філософії за спеціальністю 052 Політологія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2025.

Питання сутності, механізмів та сфер політичної участі вже багато років обговорюються вченими як в Україні, так і за кордоном, однак наявні дослідження торкаються лише фрагментарних аспектів або ж заглиблюються в окреме дисциплінарне поле. Дослідження саме трансформаційних процесів політичної участі, змін її форм фактично залишилося поза дослідницькою увагою українських політологів. Вивчення трансформації форм політичної участі в сучасних умовах вимагає ширшого та глибшого підходу, що виходить за межі наявних теорій та концептуальних підходів.

Дисертаційне дослідження має на меті сформулювати системний підхід до цієї теми, який дозволить зрозуміти природу політичної участі, її форми, її рушійні сили та вплив на політичний процес. Дисертація є спробою повного, цілісного та послідовного дослідження трансформаційних особливостей форм політичної участі в сучасній Україні, атрибутивних та транзитивних характеристик цього процесу, а також інституційного контексту, що на пряму впливає на трансформацію форм політичної участі.

З метою побудови комплексної пояснювальної моделі трансформації форм політичної участі в сучасній Україні із залученням релевантних концептуальних структур, які відображають нелінійну природу феноменів, що досліджуються, систематизувати концептуальні уявлення про поняття політичної участі, розкриваються поняття політичного попиту та політичної пропозиції, ознаки та характеристики їх агрегування, функціональна роль цього механізму. Також виявляються особливості внутрішньої політичної ефективності у її динамічному співвідношенні з зовнішньою, їх нелінійна

взаємозалежність. Виокремлюються інтегральні елементи соціального капіталу, параметри яких дають можливість стверджувати про комплексний взаємозв'язок феномену з формуванням та реалізацією політичної участі. З іншого боку, визначається природа впливу інституційної довіри на форми політичної участі, фактори їх трансформації, а також характеризується концепція інституційного поля як простір формування репертуару політичної участі.

Методологічною основою стала загальна рамка спеціальних методів дослідження, до яких слід віднести системний, структурно-функціональний, інституційний та неоінституційний, а також комплекс поведінкових підходів, які використовуються за принципом доповнюваності. Вирішення наукової проблеми, а також розв'язання задач дисертації здійснюється за умови застосування перелічених методологічних підходів у синергетичний спосіб. Емпіричною основою дисертаційного дослідження є корпус академічних лонгітюдних кількісних та якісних соціологічних досліджень, проведених в незалежній Україні.

Уперше в українській політичній науці здійснена спроба концептуалізувати природу причин трансформації форм політичної участі громадян України як системи. Запропоновано перелік механізмів трансформації форм політичної участі, які функціонують у комплексному нелінійному взаємозв'язку. Перелік складається з внутрішніх та зовнішніх механізмів: до першої підгрупи слід відносити механізм формування політичного попиту, внутрішньої політичної ефективності та соціального капіталу; до другої підгрупи слід відносити механізм формування політичної пропозиції та зовнішньої політичної ефективності, а також інституційні фактори. Синтезована модель формування політичного попиту через детермінанти ідентичності, емоцій (обурення, страх та гнів), а також внутрішньої ефективності (яка може функціонувати як самостійна детермінанта або частина детермінанти політичного попиту). Модель

протиставлена попереднім спробам визначення політичного попиту через окремі не взаємопов'язані детермінанти.

Удосконалено розуміння контроверсійного впливу високого рівня соціального капіталу в політичному просторі України як можливого чинника політичного клієнтелізму та корупції. Українці з гомогенним соціальним та політичним досвідом мають ризик формування паралельних мереж у бізнесі чи політиці, які діють на засадах вилучення та персональної лояльності, а не досягнення загального блага. Запропоновано підхід до оцінки низького рівня інституційної довіри в якості чинника як трансформації, так і елімінації форм політичної участі в сучасній Україні. Продемонстровано, що низькій рівень інституційної довіри може призводити до переходу громадян до неконвенційних форм політичної участі, а в деяких контекстах – абсентеїзму та відмови від будь-якої участі.

Отримали подальший розвиток способи операціоналізації політичної участі шляхом її осмислення через ряд атрибутивних характеристик (як індивідуальної, так і групової дії; включенню символічних дій поряд із інструментальними; зняття обмежень до атрибуції за параметрами законності/незаконності або конвенційності/ неконвенційності). Крім того, подальший розвиток отримало пояснення особливостей політичної участі в залежності від інституційного поля, в якому вона функціонує. Концепція інституційного поля відрізняється від загального контексту політичної системи України: у ньому діють спеціальні норми, конкретні управлінські органи, мережі рекрутингу та організацій, що у свою чергу впливає на репертуар форм політичної участі та його трансформацію.

Результати дослідження дозволяють глибше зрозуміти сутність соціально-політичних змін, що відбуваються в українському суспільстві. Теоретично дослідження має прогностичну цінність, оскільки відкриває нові перспективи для аналізу сучасних процесів демократизації та розвитку громадянського суспільства в умовах російсько-української війни, майбутньої повоєнної відбудови, а також світових процесів глобалізації та

цифровізації. Зміни форм участі громадян у політичному житті можуть уточнити або навіть переосмислити наявні теорії демократії, політичної мобілізації, громадянської активності та політичної культури. З теоретичної точки зору дослідження дозволяє враховувати специфіку українського досвіду в контексті глобальних трендів, а також сформулювати більш точні рекомендації щодо розвитку теорій політичної участі та поведінки. Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в можливості для влади, громадських організацій, політичних партій більш ефективно реагувати на суспільні настрої, формувати дієві механізми взаємодії з громадянами, запобігати конфліктам і кризам довіри. Дослідження може бути застосовано державними органами у формуванні та реалізації національних політик, а також органами місцевого самоврядування.

Ключові слова: політична участь, форми політичної участі, репертуар політичної участі, електоральна поведінка, протестні рухи, політичний попит, політична поведінка, демократичний процес, демократичні інститути, теорія демократії, громадянське суспільство, громадянська участь, соціальний капітал, інституційна довіра.

ABSTRACT

Symysenko I.V. Transformation of Forms of Political Participation in Contemporary Ukraine – Qualification Scientific Work Manuscript.

Thesis for the Philosophy Doctor degree on the specialty 052 Political Science. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2025

For many years, scholars both in Ukraine and abroad have discussed the essence, mechanisms, and spheres of political participation. However, existing research addresses only fragmentary aspects or delves into individual disciplinary domains. Studies specifically focused on the transformational processes of political participation and changes in its forms have, in fact, remained outside the research attention of Ukrainian political scientists. Examining the transformation of forms of political participation under contemporary conditions requires a broader and deeper approach that goes beyond current theories and conceptual frameworks.

This dissertation aims to develop a systematic approach to the topic, which will enable understanding of the nature of political participation, its forms, its driving forces, and its influence on the political process. The dissertation represents an attempt to conduct a complete, comprehensive, and consistent study of the transformational features of forms of political participation in modern Ukraine, identifying both the attributive and transitive characteristics of this process, as well as the institutional context that directly affects the transformation of forms of political participation.

In order to construct an integrated explanatory model of the transformation of forms of political participation in contemporary Ukraine, using relevant conceptual structures that reflect the nonlinear nature of the phenomena under study, the conceptual notions of political participation are systematized, and the concepts of political demand and political supply, along with the signs and characteristics of their aggregation and the functional role of this mechanism, are explored. The specific features of internal political efficacy in its dynamic correlation with external political efficacy are also identified, including their

nonlinear interdependence. Integral elements of social capital are singled out, and their parameters allow us to assert the comprehensive interrelationship of this phenomenon with the formation and realization of political participation. On the other hand, the nature of how institutional trust affects forms of political participation and the factors of their transformation is determined, and the concept of the institutional field is characterized as a space for shaping the repertoire of political participation.

Methodologically, the study is grounded in a general framework of specialized research methods, including systems analysis, structural-functional, institutional and neo-institutional approaches, as well as a set of behavioral approaches applied according to the principle of complementarity. The scientific problem and the dissertation tasks are addressed through the synergistic application of these methodological approaches. Empirically, the dissertation is based on an array of academic longitudinal quantitative and qualitative sociological research conducted in independent Ukraine.

For the first time in Ukrainian political science, an attempt is made to conceptualize the nature of the reasons behind the transformation of Ukrainian citizens' forms of political participation as a system. A list of mechanisms for the transformation of forms of political participation is proposed; these mechanisms operate in a complex nonlinear interrelationship. The list consists of internal and external mechanisms: the first subgroup includes mechanisms of shaping political demand, internal political efficacy, and social capital; the second subgroup includes mechanisms of forming political supply, external political efficacy, and institutional factors. A synthesized model of political demand formation is introduced that encompasses determinants of identity, emotions (indignation, fear, and anger), as well as internal efficacy (which can function as an independent determinant or as part of the determinant of political demand). This model is contrasted with earlier attempts to define political demand through isolated, unconnected determinants.

The understanding of the controversial impact of a high level of social capital in Ukraine's political arena as a possible factor in political clientelism and corruption has been refined. Ukrainians with homogeneous social and political experience risk forming parallel networks in business or politics that operate based on exclusivity and personal loyalty rather than on achieving the common good. An approach is proposed to view the low level of institutional trust as a factor in both the transformation and the elimination of forms of political participation in contemporary Ukraine. It is demonstrated that a low level of institutional trust can lead citizens to nonconventional forms of political participation or, in certain contexts, to absenteeism and the rejection of any participation.

Methods for operationalizing political participation have been further developed by conceptualizing it through a set of attributive characteristics (of both individual and group actions), by recognizing symbolic actions alongside instrumental ones, and by removing constraints from attributive parameters related to legality/illegality or conventionality/nonconventionality. Furthermore, the explanation of the specific features of political participation depending on the institutional field in which it operates has been advanced. The concept of the institutional field differs from the general context of Ukraine's political system: it is shaped by specific norms, particular administrative bodies, networks of recruitment, and organizations, which in turn affect the repertoire of forms of political participation and its transformation.

The findings of this study allow for a deeper understanding of the nature of the sociopolitical changes taking place in Ukrainian society. Theoretically, the study has predictive value, as it opens new prospects for analyzing contemporary processes of democratization and the development of civil society in the context of the Russo-Ukrainian war, the upcoming post-war reconstruction, and global processes of globalization and digitalization. Changes in the forms of citizens' participation in political life may clarify or even revise existing theories of democracy, political mobilization, civic activism, and political culture. From a theoretical standpoint, the research makes it possible to account for the specificity

of the Ukrainian experience in the context of global trends, and to formulate more precise recommendations for the development of theories of political participation and behavior. The practical significance of the dissertation lies in providing government authorities, public organizations, and political parties with the ability to respond more effectively to public sentiments, build efficient mechanisms of interaction with citizens, and prevent conflicts and trust crises. The research may be employed by state bodies in formulating and implementing national policies, as well as by local self-government bodies.

Keywords: political participation, forms of political participation, repertoire of political participation, electoral behavior, protest movements, political demand, political behavior, democratic process, democratic institutions, theory of democracy, civil society, civic engagement, social capital, institutional trust.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Список публікацій, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Симисенко І.В. Концептуалізація стимулів політичної участі: між нормативним та позитивним підходами. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2024. № 52. С. 437-444.
2. Симисенко І.В. Формування політичного попиту: особливості процесу та інтегральні компоненти. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2024. № 38. С. 214-224.
3. Симисенко І.В. Прикладні аспекти дослідження репертуару політичної участі в регіональному вимірі. *Регіональні студії*. 2025. № 39. С. 57-62

Список публікацій, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Симисенко І.В. Цифрові методи в політичних дослідженнях: нові обриси в аналізі політичної участі. *Методологія сучасних наукових досліджень : зб. наук. пр. за результатами XX Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 22–23 лют. 2024 р.*. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; [за заг. ред. К. Юр'євої]. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2024. С. 295-299
5. Симисенко І.В. Поняття політичної участі в розрізі поведінкових підходів. Пам'яті Деніела Канемана. *Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету–2024»*, 18-19 квіт. 2024р.: [матеріали доповідей та виступів]. редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2024. С. 662-666

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ.....	22
Висновки до першого розділу.....	69
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ МЕХАНІЗМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФОРМ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ.....	72
Висновки до другого розділу.....	126
РОЗДІЛ 3. ІНСТИТУЦІЙНА СКЛАДОВА ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В УКРАЇНІ.....	129
Висновки до третього розділу.....	176
ВИСНОВКИ.....	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	187
ДОДАТКИ.....	215

ВСТУП

Актуальність дисертаційного дослідження. Питання політичної участі стоїть на академічному порядку денному з перших років поступу політичної науки в незалежній Україні. Дослідження форм політичної участі посідає чільне місце в процесі освоєння проблемного поля, пов'язаного з політичною участю й політичною поведінкою загалом. Із розпадом СРСР суспільно-політичні процеси в Україні змінюються під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів: з одного боку, ми бачимо, як громадяни дедалі активніше використовують нові способи висловлення своєї політичної позиції, особливо із застосуванням цифрових платформ, а з іншого – традиційні механізми участі, такі як вибори чи партійна діяльність, зазнають трансформацій і інколи кризових. Очевидно, що ці трансформації потребують ретельного аналізу, адже вони безпосередньо впливають на розвиток демократії та рівень політичної культури українського суспільства.

Перебіг трансформації політичної участі (та й політичного процесу загалом) в Україні відмічено декількома принциповими особливостями, порівняно з розвинутими демократіями країн Заходу та новими демократіями Центральної та Східної Європи. Політична участь в демократичних суспільствах та гібридних режимах зіткнулася з безпрецедентними викликами із появою цифрової інфраструктури та глобалізацією інформаційних процесів – не виключенням є й Україна. Разом із цим, наше суспільство в колі країн колишнього Варшавського блоку, одночасно переживає режимну трансформацію – перехід від тоталітарної радянської політичної системи до побудови повноцінної демократії. Але чи не унікальним фактором трансформації політичної участі в українських умовах є фактор деколонізації – тобто очищення суспільно-політичного простору від таких інститутів і патернів поведінки, які століттями були направлені на елімінацію українських національних інтересів в політичних процесах. Отже тема дисертаційного дослідження актуальна й тим, що націлена на вияв

принципово нових кутів зору в осмисленні звичного проблемного поля політичної участі.

У цьому контексті, по-перше, варто звернути увагу на те, що громадянська активність сьогодні значною мірою виходить за межі класичних форм політичної участі. Участь у політичному житті стає більш гнучкою та різноманітною, що, певна річ, відкриває нові можливості для громадян, але водночас ставить нові виклики перед владою. Процес ускладнюється тим, що така активність не завжди означає системні зміни, адже вона може мати хаотичний та емоційний характер. По-друге, українське суспільство вже пережило кілька хвиль політичної мобілізації, що, безумовно, вплинуло на трансформацію форм політичної участі. Здається, що після таких подій люди стали більш вимогливими до влади, однак взаємодія з нею не несе лінійний характер. Поряд з трансформацією участі виникає проблема – зниження довіри до традиційних інституцій, таких як політичні партії чи парламент. Мабуть, саме ця тенденція є однією з найбільш важливих у контексті дослідження трансформації політичної участі, адже вона демонструє певну кризу представницької демократії та водночас свідчить про прагнення людей до більшої суб'єктності у політичному процесі. Зрештою, варто враховувати і зовнішні фактори, які суттєво впливають на політичну активність громадян. Війна, економічна нестабільність, інформаційні впливи з боку інших держав – усе це формує політичну поведінку суспільства і змушує його пристосовуватися до нових реалій. Таким чином, політична участь в Україні не лише змінюється, а й набуває нових сенсів та значень, що робить її дослідження особливо актуальним. Вивчення цього питання допоможе не лише краще зрозуміти сучасні тенденції, а й спрогнозувати можливі сценарії розвитку політичної системи країни.

Питання сутності, механізмів та сфер політичної участі вже багато років обговорюються вченими як в Україні, так і за кордоном, однак наявні дослідження торкаються лише фрагментарних аспектів або ж заглиблюються

в окреме дисциплінарне поле. А дослідження суто трансформаційних процесів політичної участі, змін її форм фактично залишилося поза дослідницькою увагою українських політологів. Саме тому необхідно сформувавши системний підхід до цієї теми, який дозволить повною мірою зрозуміти природу політичної участі, її форми, її рушійні сили та вплив на політичний процес. Таким чином, дослідження трансформації форм політичної участі в сучасних умовах вимагає ширшого та глибшого підходу, що виходить за межі наявних теорій та концептуальних підходів.

Метою дослідження є побудова комплексної пояснювальної моделі трансформації форм політичної участі із залученням релевантних концептуальних структур, які відображають нелінійну природу феномену, що досліджується, в умовах сучасного українського суспільства.

Досягнення мети дисертаційного дослідження передбачає розв'язання таких завдань:

- систематизувати концептуальні уявлення про поняття політичної участі, його обсяг та епістемологічні межі;
- уточнити причинно-наслідкові зв'язки у формуванні та реалізації політичної участі, висвітлити ключові моделі типологізації її форм політичної участі;
- розкрити функціональну роль механізму політичного попиту та політичної пропозиції у зв'язку поняттям політичної ефективності;
- виокремити інтегральні елементи соціального капіталу, параметри яких дають можливість стверджувати про комплексний взаємозв'язок феномену з формуванням та реалізацією політичної участі;
- визначити природу впливу інституційної довіри як ключового чинника впливу на форми політичної участі та їх трансформацію;
- охарактеризувати концепцію інституційного поля як особливого соціально-політичного простору формування та трансформації репертуару політичної участі.

Об'єктом дослідження є феномен політичної участі.

Предметом дослідження є трансформація форм політичної участі в сучасній Україні.

Методи дослідження. Наукова розвідка відбуватиметься із застосуванням загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. До спеціальних методів, які використовуються у дослідженні, слід віднести: системний, структурно-функціональний, інституційний та неінституційний, а також комплекс поведінкових методів. *Системний* метод застосовано до дослідження каузальних залежностей у формуванні та реалізації політичної участі, який і дозволив систематизувати моделі форм політичної участі. *Структурно-функціональний* метод дав змогу розкрити роль політичного попиту та політичної пропозиції у загальній структурі політичної участі, а також вказати на взаємозв'язок цих понять з поняттями внутрішньої та зовнішньої політичної ефективності. Застосування *інституційного та неінституційного* методів дало змогу розглянути трансформацію форм політичної участі крізь призму концептів інституційної довіри та інституційного поля. Ці підходи уможливили аналіз інституційної довіри як ключового чинника трансформації форм політичної участі, а з іншого боку – дали змогу відрефлексувати цей процес в особливому соціально-політичному просторі інституційних полів. Поряд з цими методами вагому роль зіграв комплекс *поведінкових методів*, що об'єднує здобутки наук про людину та суспільство загалом. Поведінковий підхід застосовано в поясненні ролі соціального капіталу у механізмах трансформації форм політичної участі, а також в описі взаємодії громадян та інституційних структур у процесі реалізації політичної участі. Забезпечити всебічне врахування й об'єктивну інтерпретацію фактів задля побудови аргументованої пояснювальної моделі здійснювалося за умови застосування синергетичного підходу.

Емпіричну основу дисертаційного дослідження складають джерела даних дослідження Інституту соціології НАН України, зокрема видання «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» [206-225]. Ці видання містять найбільш повний та компетентний соціологічний аналіз суспільно-

політичних процесів в сучасній Україні. Разом з тим, вимушені констатувати неповноту, неконсистентність даних саме з політичних питань, що цілком зрозуміло, враховуючи соціологічне спрямування видання.

Іншим джерелом емпіричних даних є дослідження різних років, проведені командою Київського міжнародного інституту соціології. Цінність цих досліджень зумовлена, по-перше, лонгітюдним характером та тривалістю досліджень (консистентні дані з 2001 року, окремі панельні дослідження з середини 1990-х років), по-друге, окремим фокусом на політичних питаннях, по-третє, частотою виходу досліджень та прес-релізів. Разом із тим, маємо відзначити, що здебільшого політичні дослідження мають прикладний, а не фундаментальний характер, опитування часто прив'язані до конкретних персоналій, а не інститутів та процесів, що ускладнює наукову обробку та аналіз цих даних.

Поряд із цим, у дисертаційному дослідженні використані дані соціологічних опитувань (якісних та кількісних, лонгітюдних та ситуативних, а також описових та аналітичних) Фонду «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова за принципом доповнюваності та з метою уточнення соціально-політичних феноменів.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження полягає в спробі побудови пояснювальної моделі трансформації форм політичної участі в сучасній Україні. Дослідження прагне до цілісної, послідовної, консистентної наукової рефлексії задля досягнення мети та виконання завдань дисертації. Основні результати наукової розвідки полягають в тому, що:

вперше:

- диференційовано перелік механізмів трансформації форм політичної участі в сучасній Україні, які функціонують у комплексному нелінійному взаємозв'язку, що відображає складність політичної динаміки. Виявлено та проаналізовано *внутрішні механізми:* 1) інституційні реформи

(децентралізація, зміни виборчої системи, розвиток електронного урядування); 2) соціально-економічні чинники (економічна криза, урбанізація, рівень добробуту громадян); 3) політична мобілізація (активізація громадянського суспільства, протестні рухи, розвиток партійної конкуренції); 4) інформаційні технології (цифровізація комунікації, вплив соцмереж, онлайн-активізм) *та зовнішні механізми*: 1) геополітичний контекст (війна з Росією, євроінтеграційні процеси, вплив міжнародних організацій); 2) глобальні політичні тренди (поширення популізму, криза ліберальної демократії, зміни в світовому порядку); 3) західна підтримка (грантові програми, сприяння демократизації, економічна та військова допомога); 4) інформаційний вплив (іноземні медіа, кібератаки, дезінформація). Нелінійний взаємозв'язок означає, що зміни в одному з механізмів можуть мати непередбачувані ефекти на інші, а політична участь еволюціонує під впливом одночасної взаємодії цих факторів;

- синтезована модель формування політичного попиту громадян України через детермінанти ідентичності, емоцій (обурення, страх та гнів), а також внутрішньої ефективності (яка може функціонувати як самостійна детермінанта або частина детермінанти політичного попиту). Модель протиставлена попереднім спробам визначення політичного попиту через окремі не взаємопов'язані детермінанти;

удосконалено:

- розуміння контрверсійного впливу високого рівня соціального капіталу в політичному просторі як можливого чинника політичного клієнтелізму та корупції. Українці з гомогенним соціальним та політичним досвідом мають ризик формування паралельних мереж у бізнесі чи політиці, які діють на засадах вилучення та персональної лояльності, а не досягнення загального блага;

- підхід до оцінки низького рівня інституційної довіри в якості чинника як трансформації, так і елімінації форм політичної участі. Продемонстровано, що низькій рівень інституційної довіри може призводити

до переходу громадян України до неконвенційних форм політичної участі, а в деяких контекстах – абсентеїзму та відмови від будь-якої участі;

отримали подальший розвиток:

- способи операціоналізації політичної участі шляхом її осмислення через ряд атрибутивних характеристик (як індивідуальної, так і групової дії; включенню символічних дій поряд із інструментальними; зняттю обмежень до атрибуції за параметрами законності/незаконності або конвенційності/неконвенційності);

- пояснення особливостей політичної участі в сучасній Україні в залежності від інституційного поля, в якому вона функціонує. Концепція інституційного поля має ряд особливостей, що відрізняють її від традиційних уявлень про інституційну систему України: у ньому діють спеціальні норми, конкретні управлінські органи, громадські та політичні організації, мережі мобілізації та рекрутингу, що у свою чергу впливає на репертуар форм політичної участі та його трансформацію.

Теоретичне та практичне значення. Результати дослідження трансформації форм політичної участі дозволяють глибше зрозуміти сутність соціально-політичних змін, що відбуваються в українському суспільстві. Теоретично це дослідження має особливу цінність, тому що відкриває нові перспективи для аналізу сучасних процесів демократизації та розвитку громадянського суспільства в умовах російсько-української війни, майбутньої повоєнної відбудови, а також світових процесів глобалізації та цифровізації. Іншими словами, вивчаючи те, як змінюються форми участі громадян у політичному житті, науковці можуть уточнити або навіть переосмислити наявні теорії демократії, політичної мобілізації, громадянської активності та політичної культури. З теоретичного погляду дослідження дозволяє враховувати специфіку українського досвіду в контексті глобальних трендів, а також сформулювати більш точні рекомендації щодо розвитку теорій політичної участі та поведінки.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в можливості для влади, громадських організацій, політичних партій більш ефективно реагувати на суспільні настрої, формувати дієві механізми взаємодії з громадянами, запобігати конфліктам і кризам довіри. Дослідження може бути застосовано державними органами у формуванні та реалізації національних політик, а також органами місцевого самоврядування. Наприклад, знання про те, чому саме молодь все частіше обирає інтернет-інструменти замість традиційних форм участі, дозволить розробити відповідні програми комунікації, сприяти залученню громадян до ухвалення рішень та покращити загальний стан демократичного управління. Крім того, аналізуючи трансформацію форм політичної участі, суспільство може краще усвідомити свої власні ресурси та потенціал змін, що сприятиме зростанню активності та відповідальності громадян. Результати дисертації також можуть бути корисними у навчальному процесі, зокрема при підготовці та викладанні курсів «Соціально-політичних студій», «Конфліктології», «Державного управління», «Місцевого самоврядування», «Політичної психології».

Отже, дослідження трансформації форм політичної участі не лише розширює теоретичне розуміння політичних процесів, але й створює практичні умови для посилення демократії в Україні.

Апробація результатів. Представлення, а також обговорення ключових положень та результатів дисертаційного дослідження, його основних висновків здійснювалося на наукових та науково-практичних конференціях: ХХ Міжнародної науково-практичної конференції «Методологія сучасних наукових досліджень» (м. Харків, 22–23 лютого 2024 р.), Міжнародної наукової конференції «Дні науки філософського факультету – 2024», (м. Київ, 18–19 квітня 2024 р.).

Публікації. Ключові положення та результати дисертаційного дослідження, його основні висновки опубліковані в п'яти наукових

публікаціях, зокрема трьох наукових статтях у фахових виданнях, а також двох тез доповідей на наукових конференціях.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою наукового дослідження, його задачами, а також комплексом методологічних підходів, застосованих під час наукової розвідки. Дисертаційне дослідження складається з анотації, вступу, трьох розділів структурованих у шість підрозділів, висновків, а також списку використаних джерел. Загальний обсяг дослідження складає 215 сторінок, основної частини – 186 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

Дослідження трансформаційних процесів у політичній участі громадян України щонайперше потребує ретельного аналізу основних понять, без яких неможлива будь-яких пояснювальних моделей у заявленому проблемному полі. І найголовнішим таким поняттям є, звичайно, сама політична участь. Проблематиці політичної участі ніколи не бракувало уваги ані зарубіжних, ані українських дослідників. В Україні на сучасному етапі теоретичні засади дослідження політичної участі розробляються, перш за все, Наталією Ротар [273-276] та Валерієм Бортніковим [196-203]. У своїй монографії Н. Ротар вперше всебічно проаналізувала головні моделі участі громадян у політичному процесі – електоральну, дискурсивну та протестну – в умовах повторюваних виборчих циклів в Україні. Вона розглянула механізми, за допомогою яких громадяни включаються у виборчий процес, приділяючи особливу увагу впливу інституційних чинників на їхню активність. Натомість, В. Бортніков присвятив свою роботу комплексному вивченню політичної участі як ключового явища суспільно-політичного життя та важливого елемента демократичної трансформації українського суспільства. Вперше автор звертався до малодосліджених питань, поєднуючи теоретичний аналіз із практичними аспектами. Його увага зосереджена на різних формах політичної участі. В. Бортніков підкреслює, що успішне функціонування демократії можливе лише за умови активної участі громадян. Демократія перестає бути лише формальністю, коли люди стають її активними учасниками, а не просто спостерігачами. Це дозволяє розширити простір громадянської ініціативи, зменшити вплив еліт і бюрократії, гармонізувати суспільні відносини та сприяти розвитку кожної людини.

Крім того, поняттям політичної участі на різних етапах цікавилися: В. Бебик [188], Є. Головаха [222-223], Н. Кирилюк [234–236], А. Колодій

[240; 241], Т. Кремень [245; 246], О. Резнік [264–267], А. Романюк [271; 272], М. Шульга [297]. У роботах цих вчених виважено та детально проаналізовано еволюцію, основні характеристики, інтегральні компоненти наукових теорій дослідження політичної участі, аналіз того, як і за допомогою яких засобів громадяни беруть участь у політичному житті, а також як вони впливають на різні суспільні процеси. Розглянуто, як політична активність змінюється залежно від типу політичного режиму, визначено причини та мотиви вибору різних форм громадської участі, а також пояснено, чому люди можуть масово долучатися до політичних подій або, навпаки, залишатися осторонь. Проведено порівняння автономної участі громадян із мобілізованою, що дозволяє глибше зрозуміти природу політичної поведінки. Ці напрацювання є фундаментом для формування в Україні власного наукового підходу до вивчення демократії та громадянської активності.

Поряд з цим, дослідження політичної участі та її форм не часто є предметом широких за концептуальним охопленням монографій чи дисертаційних досліджень. Існуючі ж присвячені здебільшого суміжним з політичною участю темам: громадянському суспільству, політичній культурі, інституційним аспектам демократії. Серед таких слід згадати: «Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти» Г. Щедрової [298], «Політична культура інформаційного суспільства» О. Проскуріної [263], «Інтеграційні процеси в суспільстві та політичний вибір особистості» В. Казміренка [231], «Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження» О. Рудакевича [277], «Політичний консумеризм: генеза, сутність, технології» В. Торяника [286], «Раціоналізація політичної поведінки в контексті формування демократичного суспільства» Д. Додонова [226], «Політична мобілізація як чинник активізації політичної участі в Україні» О. Ямельницького [301]. Зрозуміло, що через значну увагу до предметів цих досліджень, розробка концепту політичної участі здійснювалася за залишковим принципом, або ж,

якщо займала чільне місце в науковій розвідці, досліджувалося під специфічним кутом зумовленим, знову-таки, основним предметом монографії.

Також слід звернути увагу на новітні дослідження політичної участі. Після Революції гідності інтерес українських дослідників до вивчення демократичних трансформацій, політичної культури та взаємодії держави, громадянського суспільства та ролі громадянина в ній значно підвищився. Особливої популярності набули студії з політичної поведінки молоді: В. Балюти [187], В. Дунця [227], З. Сіверс, В. Духневича та О. Осадько [279], Л. Кияшко [237]. Ці дослідження присвячені предикторам політичної участі, зокрема її радикальним формам. Менше з тим, дослідницький фокус здебільшого зосереджено на психологічних чинниках. Серед недавніх досліджень слід згадати й інституційні студії політичної участі К. Петренко, [259], Е. Татая [284].

І хоча дослідження політичної участі є частим у фокусі уваги як українських, так і зарубіжних дослідників, чиї міркування ми ретельно розглянемо нижче, досі не вдалося досягти консенсусу щодо того, що таке політична участь. Важливо одразу окреслити, що не існує єдиного визначення політичної участі. Те, як її визначають, багато в чому залежить від аспектів, які вважаються критичними складовими політичної участі, а також від того, на які саме критичні аспекти дослідники хочуть звернути особливу увагу. Хоча політологи здебільшого погоджуються на мінімалістичні визначення політики, а отже, і політичної участі, дослідники завжди розходяться в оцінках точних меж цього поняття і не часто чітко розуміють, наскільки його можна розширювати. Ця проблема спостерігається не лише в межах політичної науки, але й міждисциплінарно: те, як політологи визначають політичну участь, може відрізнитися, принаймні частково, від визначень, які дають соціологи, економісти, психологи, антропологи тощо.

Рахуючи вищезазначене, маємо також усвідомлювати, що визначення політичної участі змінюється не лише між дисциплінами, а й із часом. У тісному взаємозв'язку з репертуаром, тобто формами політичної участі, це поняття зазнало масштабної історичної трансформації і постійно розширюється, особливо починаючи з кінця ХХ століття. Зокрема, ранні дефініції наголошували (а часто й обмежувалися) на інституціолізованих видах поведінки, але поступово поступалися місцем більш широким визначенням, які охоплювали позаінституційні форми, а також політичну участь у повсякденному житті. Трансформація поняття політичної участі збігається з трансформацією політичної поведінки у західних демократіях загалом: від громадян, які на політичній арені діють виключно в унормований спосіб, переважно через голосування, до залучених громадян, які безпосередньо беруть участь у розробці та реалізації політики [49, с. 52], і далі – до громадян, які окрім іншого акцентують увагу на якості особистого життя та соціальних зв'язків у політичній діяльності в епоху цифрових технологій [15, с. 3-4].

Усе це не означає, що політична наука дезорієнтована стосовно проблемного поля політичної участі. Широта цього проблемного поля лише вказує на те, що будуючи пояснювальні моделі політичної участі, ми повинні пам'ятати, що зміст концепції може бути ширшим або вужчим в залежності від того, який саме історичний період ми розглядаємо і, відповідно, з яким репертуаром політичної участі ми маємо справу. До проблематики дослідження форм та репертуару політичної участі ми звернемося у наступних підрозділах; у цьому ж – зосередимося на послідовній рефлексії щодо поняття політичної участі в статичних та динамічних контекстах.

Найперше, з метою концептуалізації поняття політичної участі, необхідно сфокусуватися на ряді її атрибутивних характеристик й виділенні конкретних критеріїв, які відповідають цим характеристикам. Дослідивши ряд фундаментальних праць з теорії політичної участі, опублікованих за

останні півстоліття, британський політолог Стюарт Фокс виділив дев'ять таких критеріїв:

- активна та пасивна політична поведінка. Чи включає політична участь активну дію або може полягати в слідуванні інституційним, культурним нормам та соціальним приписам;

- індивідуальна та групова поведінка. Політична участь конститується та реалізується в групі, чи індивідуальна активність, спрямована на досягнення індивідуальних задач, але політичними методами також є виявом політичної участі;

- інструментальна та символічна діяльність. Політична участь полягає в досягненні конкретної мети в інтересах тих, хто її реалізує, або ж символічна діяльність без конкретної задачі чи мети також відноситься до політичної участі;

- добровільна та мобілізаційна/примусова діяльність. Політична участь є добровільним актом чи на її реалізацію громадян мобілізувати, примусити через інституційні механізми та/або у харизматичний спосіб;

- заплановані цілі та незаплановані наслідки діяльності. Політична участь визначається означеними політичними цілями та результатами, чи політичні наслідки первинно неполітичних дій також слід визначати як політичну участь;

- конвенційна/законна та неконвенційна/незаконна діяльність. Чи обмежується політична участь лише конвенційними (законними або позазаконними) формами, чи неконвенційна діяльність також є різновидом політичної участі;

- вплив чи намір діяльності. Політична участь визначається лише тоді, коли вона має реальний вплив на суб'єкт або ж достатньо одного наміру впливати;

- спрямованість впливу на владні структури чи будь-яких політичних акторів. Політична участь спрямована на уряд або державні, муніципальні структури або загалом на будь-якого учасника політичного процесу;

- успішна активність проти невдалої активності. Політична участь є такою лише тоді, коли вона успішно досягає запланованого результату чи будь-які спроби відносяться до політичної участі [58, с. 498].

Нескладно помітити, що критерії визначення політичної участі, як часто буває з науковим поняттям, варіюються від найширших, найбільш абстрактних до найвужчих, найбільш конкретних. Так, розробляючи своє визначення політичної участі, Габріель Алмонд і Сідней Верба, розглядали чотири з перелічених вище критеріїв [3, с. 67-69]. У роботі «The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations», яка в подальшому стане основою для повноцінного систематичного вивчення політичної участі, дослідники аналізували ряд факторів громадянської культури. Вони стверджували, що громадянин повинен активно брати участь у певній поведінці [3, с. 148] з чітким наміром вплинути на владу [3, с. 117], щоб його можна було вважати політичним учасником. Вони також стверджували, що політична участь не обмежується законною чи конвенційною поведінкою [3, с. 148] і припускали, що учасник може діяти як самостійно, так і як частина більшої групи чи інституції [3, с. 148]. Таким чином, політична участь була концептуалізована як активна поведінка, яка може бути індивідуальною або колективною, не обмежена законною чи конвенційною активністю, і яка завжди спрямована на владу; це визначення безпосередньо охоплює перший, другий, шостий і восьмий критерії, згадані вище.

У наступній, не менш класичній праці «Participation in America: Political democracy and social equality» Сідней Верба та Норман Най розглядали політичну участь вже як окремий феномен суспільно-політичного життя. Вони визначали політичну участь як «...дії приватних осіб, які більш або менш безпосередньо націлені вплинути на відбір складу урядовців та/або на дії, які вони вживають» [178, с. 2-3]. Ця дефініція має декілька важливих критеріїв: перше, що випливає з визначення, – політична участь це дія, яку громадянин має вчинити; друге, фокус саме на урядових рішеннях та процесах формування уряду, на які можуть впливати громадяни через

вчинені дії; третє, рух політичного впливу знизу – догори. На перший погляд визначення здається занадто широким, проте його первинний аналіз демонструє, що мова йде передусім про політичну участь як демократичний феномен. Самі автори акцентують увагу на тому, що в контексті політичної участі не розглядають церемоніальну або підтримувальну участь, – тобто символічну політичну діяльність за третім критерієм Стюарта Фокса, – наприклад, під час парадів, роботи над громадськими проєктами, участі в молодіжних групах, організованих урядом, або шляхом голосування на акламаційних виборах [178, с. 113-114]. Чотири роки потому класики Верба та Най констатували, що «істинного» визначення політичної участі, звісно, не існує, натомість визначення має бути ситуаційно адаптоване до контексту наукового дослідження. Таке визначення залежить від оцінки дослідником мети політичної участі: чи є її метою змінити або вплинути на результати роботи влади, продемонструвати суспільні цілі та задачі, маніфестувати певні групові цінності, змінити та/або встановити порядок розподілу суспільних благ? Дослідники визнали, що з огляду на широкий спектр аргументів, які окреслюють мету політичної участі, складно знайти консенсус щодо того, як слід визначати та вимірювати політичну участь [179, с. 14-15, 17].

Майже п'ятнадцять років потому вийшла інша з культових наукових праць щодо політичної участі: у 1992 році політологи Джерайнт Перрі, Джордж Мойзер та Нейл Дейл видали роботу, схожу за глибиною систематизації та обсягом осмислених фактів до робіт Сіднея Верби та колег, під назвою «Political Participation and Democracy in Britain» [128]. Британські дослідники багато в чому погоджувалися з американськими колегами, проте розширили критерій політичної участі за рахунок цільової спрямованості політичної участі. Вони визнали, що політична активність не обов'язково має бути націленою на владу, і громадяни можуть взаємодіяти з іншими інституціями, які впливають на роботу влади (наприклад, групи інтересів або Європейський Союз [128, с. 40]), або звертатися до інших політичних акторів з метою мобілізації певних груп та верств на голосування [128, с. 16]. Однак,

за винятком голосування на виборах до Європейського парламенту, Перрі та колеги не вимірювали ці додаткові характеристики політичної участі. Тому, хоча й теоретично спрямованість політичної участі була розширена (порівняно з визначенням Алмонда і Верби), на практиці визначення залишалося майже таким самим. Інші критерії, розглянуті Перрі та колегами, збігалися з критеріями з праці «The Civic Culture»: вони стверджували, що політична участь має бути навмисною та активною поведінкою [128, с. 39], що ця поведінка може бути як індивідуальною, так і колективною, і не обов'язково законною чи «традиційною» [128, с. 40-41]. Таким чином, визначення політичної участі за результатами фундаментального аналізу на матеріалі Великої Британії було майже ідентичним визначенню Алмонда і Верби, і фактично охоплювало ті самі чотири концептуальні критерії.

Те саме можна сказати про інше дослідження політичної участі в британському суспільстві – «Citizenship in Britain: Values, Participation and Democracy», видане колективом дослідників на чолі з Чарльзом Патті у 2004 році. Політологи дійшли до консенсусної згоди, що політична участь має бути активною поведінкою і що ця активність може бути індивідуальною або колективною як за масштабом, так і за передбачуваним впливом [129, с. 3]. Вони також стверджували, що дії не обов'язково мають бути законними або конвенційними [129, с. 3]. Відмінності у концептуалізації, запропонованій цією дослідницькою групою полягали в розширенні концепту, а не в його докорінній зміні. Вони підкреслили, що політична участь має бути добровільною і не може бути примусовою або юридично обов'язковою [129, с. 3], враховуючи четвертий критерій у наведеному списку Стюарта Фокса. Вони також суттєво розширили цільову спрямованість участі, зазначаючи, що політична активність може бути спрямована не лише на уряд, а й на державу загалом та її послуги [129, с. 78]. Це розширення концепції дозволило виокремити новий феномен, який самі автори назвали «мікрополітикою» – вплив державного апарату на повсякденне життя людей через надання послуг [129, с. 110]. Політичні учасники, відповідно до поняття мікрополітики,

можуть вважатися за таких, якщо вони взаємодіють як із безпосередньо формуванням представницьких та виконавчих органів влади, реалізацією політик, так і з елементами надання державних послуг, такими як школи та лікарні [129, с. 110]. Отже, концептуальне поле політичної участі, відрефлексоване британськими політологами на початку тисячоліття, багато в чому базувалося на уявленнях Габрієла Алмонда та Сіднея Верби, але й було розширене за рахунок включення нових просторів або арен для реалізації політичної участі. Важливо наголосити, що дослідники мало звертали увагу на форми політичної участі, натомість розробляли пояснювальну модель політичної участі в контексті її атрибутивних характеристик.

Одна з популярних дефініцій була запропонована співавтором Сіднея Верби – Генрі Бреді, экс-президентом Американської асоціації політичної науки, який визначив політичну участь як «...дії звичайних громадян, спрямовані вплинути на певні політичні результати» [24, с. 737]. Мабуть, це найбільш широке визначення, яке ми згадаємо у дисертаційній роботі. Разом з тим, воно має ряд переваг, адже, попри широту, все одно вказує на ряд есенційних складових поняття політичної участі: це, по-перше, дія (а не переконання чи ставлення); по-друге, вона здійснюється звичайними громадянами; по-третє, вчиняючи певну дію звичайний громадянин розраховує на настання політичних наслідків. Остання обставина особливо важлива, оскільки вказує на каузальну природу політичної участі. Іншою важливою характеристикою політичної участі на думку Г. Бреді є її добровільність та безоплатність [24, с. 738]. Проте науковець не включає ці характеристики в основне тіло дефініції.

Хоча Бреді пропонує одне з найширших визначень політичної участі, все ж дослідник тримається в дисциплінарних рамках. Певну ж загрозу для цілісності концепції політичної участі представляють деякі вияви міждисциплінарного підходу. Так, наприклад, розширення концептуального поля найбільш чітко видно у визначенні, представленому англо-американською політологинею Піппою Норріс, яка стверджує: «...активності,

спрямовані на вплив на громадянське суспільство або такі, що намагаються змінити системні моделі соціальної поведінки, є прикладами політичної участі» [124, с. 16]. Інкорпорація подібних, доволі розпливчастих за своєю суттю видів діяльності до дій, що пов'язані з впливом на уряд, муніципалітети і політику, означає складнопрогнозоване розширення поняття політичної участі. Прихильники такого підходу часто замінюють термін «політична участь» на термін «громадянська активність». За слушним зауваженням Яна ван Дета, такий підхід схожий на спробу відродження ідей Алексіса де Токвіля, а також спробу ревіталізації ідеології комунітаризму [171, с. 352].

Проводити більш-менш чіткий епістемологічний кордон між концептуальним полем політичної участі та інших форм соціального або громадського залучення відмовляються також й інші дослідники. У своєму звіті про громадянське суспільство і демократію для Американської асоціації політологів Стівен Маседо зауважує: «Ми не проводимо чіткого розмежування між “громадянською” і “політичною” активністю, оскільки визнаємо, що політика і громадянське суспільство є взаємозалежними» [109, с. 6]. Відповідно, громадянська активність охоплює будь-яку діяльність, індивідуальну чи колективну, конвенційну чи не конвенційну, інструментальну чи символічну, але обов'язково таку, що спрямована на вплив на колективне життя політичної спільноти [109, с. 27]. Застосовуючи схожий підхід, ряд дослідників звертають увагу на широкий репертуар громадянсько-соціальних дій серед молоді в США. У цьому контексті слід згадати міркування української дослідниці Ольги Косілової, яка зазначає: «Критерієм розвиненості громадянського суспільства виступає його здатність до активного впливу на політичне життя з метою співробітництва з державою, а за необхідності – протидії його сваволі або корегуванню здійснюваної політики у випадку ігнорування державою інтересів громадян». [242, с. 109]. Так чи інакше, висновки за такого підходу зводяться до того, що межі між політичною та громадянською активністю не є чіткими. Більш

детальний аналіз їх визначень громадянської активності дозволяє констатувати довільне розмежування політичної участі та інших форм залучення [186, с. 7]. Хоча, на захист цього підходу, слід вказати, що серйозним обмежувальним критерієм, що вводять прихильники об'єднання політичної та громадської участі, є організований характер громадянської-політичної участі. Менше з тим, послідовним поясненням, чим є організована громадянсько-політична участь, а чим вона не є, автори нехтують. Відтак, і організація політичної партії, і волонтерського об'єднання за місцем проживання є на одних шальках терезів. Таким чином, концептуальна межа між політичною участю та громадянською активністю зникає: очевидно, що будь-яка організована дія, соціальна поведінка або діяльність, спрямована на зміну чи вплив на колективне життя, охоплюється цими надто широкими підходами.

Поряд з цим маємо звернути на таку контроверсійну складову політичної участі як іммобільність – стан, коли громадяни або взагалі не беруть участі в політичних процесах, або обмежують свою активність мінімальними діями. Найчастішим, але не єдиним, проявом цього стану є абсентеїзм. Звичайно, можна уявити безліч причин такої бездіяльності. Наприклад, громадяни можуть не довіряти політичним інститутам і вважати, що всі рішення ухвалюють без них. Вони також можуть відчувати розчарування після багаторазових спроб хоч якось вплинути на владу. Досить поширеною є ситуація, коли люди не йдуть на вибори, не стежать за політикою і не цікавляться громадськими ініціативами, бо вважають усе це марним. Разом з тим, на думку Миколи Слюсаревського, громадянин може вдаватися до тактик абсентеїзму й з принципових аполітичних причин: «Абсентеїзм може виражати й інше – звичайну байдужість до політичного життя, зумовлену переконаністю людини, що політика аж ніяк не впливає на її життєву ситуацію, добробут (як найчастіше й буває в країнах багатого Заходу). <...> не можна скидати з рахунку й респондентів, яких узагалі не цікавить політика і які вважають недоцільною саму процедуру виборів.

Скоріше за все, ці люди принципово аполітичні» [282, с. 13-14]. По-перше, політична іммобілізація може бути пов'язана з історичним досвідом. Якщо в певній країні громадяни роками не відчували реального впливу на державну політику, вони починають сприймати свою безпорадність як норму. По-друге, може бути, іммобілізація може бути пов'язана з ситуацією колективного розчарування, втрати суспільних ідеалів. Проте іммобілізація не зводиться лише до втрати інтересу. Іноді вона виражається у демонстративній відмові від співпраці з офіційними структурами. Наприклад, окремі групи в суспільстві вирішують, що офіційні механізми неефективні, тому їм простіше ігнорувати політику. Вони мають власні локальні зв'язки, нехтують виборчими кампаніями і не бачать сенсу контактувати з партіями чи депутатами. Іноді політична іммобілізація виникає через сильну нерівність і незахищеність населення – громадяни не мають часу і ресурсів, аби стежити за новинами, ініціювати акції чи вступати в об'єднання. Ресурсом тут можуть виступати насамперед знання, про що ми зазначимо далі, але відсутність компетентності у політичних питаннях може грати ключову роль в політичній іммобілізації. Валерій Бортніков зазначав: «Одним з головних протиріч процесів демократизації є протиріччя між масовістю і компетентністю. Чим складніше питання, тим, як правило, менша кількість людей на ньому розуміється. Водночас, чим вужче коло фахівців, що впливають на прийняття рішень, тим менша масовість і, відповідно, демократичність процесу управління» [199, с.44].

Абсентеїзм часто зводять до свідомого невикористання виборчих прав, коли громадяни уникають голосування і не бажають підтримувати жодного кандидата [77, с. 528]. Абсентеїзм може бути близьким до політичної пасивності, але він не тотожний іммобільності. Абсентеїзм спрямований на виборчий процес. Інакше кажучи, людина може ігнорувати саме вибори, проте залишатися активною в інших сферах політичного чи громадського життя. Наприклад, певна група громадян може не голосувати, бо вважає, що жодна з партій не представляє їхні інтереси. Але вони можуть водночас

організувати локальні ініціативи, скликати збори, підписувати петиції. Виходить, що вони діють поза виборчою процедурою, але не відмовляються від усіх можливих способів вплинути на ситуацію. Імобільність має ширше значення. Вона припускає, що людина не проявляє жодних кроків у політичному полі, уникає і виборів, і протестів, і контактів із депутатами, і будь-яких інших методів. Такий індивід не голосує, не входить до політичних партій, не контактує з урядом. Отже, імобільність охоплює все життя людини, тоді як абсентеїзм стосується переважно електорального процесу. Тому абсентеїзм може бути навіть своєрідним знаком протесту або вираженням недовіри до існуючих політичних партій. Політична імобільність, навпаки, означає, що особа лишається осторонь узагалі, не виявляючи жодних ознак активної позиції. Абсентеїзм не варто ототожнювати з повним відчуженням від політичних процесів. Він може бути лише спробою відкинути конкретних кандидатів чи партії, але не відмовлятися від політики як такої. Навпаки, імобільність свідчить про більш глибоку відстороненість від будь-яких дій, коли не працюють ані голосування, ані інші форми участі.

Попри пізнавальну неосязність концепту політичної участі в ряді нових досліджень, які ми проаналізували вище, задля розробки операційного визначення політичної участі, яке б дозволило систематично, ефективно та послідовно охопити різні рівні концептуалізації, необхідно все ж дистанціюватися від традиційних підходів, які базуються на нормативних визначеннях, і натомість враховувати роль цілей і намірів суб'єктів політичної участі. Тобто залучити до пояснювальної моделі політико-психологічну компоненту. Узагальнюючи результати застосування різноманітних пояснювальних моделей до феноменів політичної поведінки, франко-британський дослідник Колін Хей зазначає: «...ті, хто використовує вужчі та традиційні концепції політичної участі, виявляють сильну та послідовну тенденцію до зниження рівня політичної участі та залученості,

тоді як ті, хто застосовує більш інклюзивні моделі розуміння, спостерігають натомість трансформацію форм політичної участі» [78, с. 23].

Разом з тим, спроби подібного визначення політичної участі (а загалом – і концептуалізації політичної поведінки як комплексного міждисциплінарного явища) супроводжуються констатацією амбівалентної природи щонайменше у двох аспектах. Перший аспект стосується того, що будь-які судження про трансформацію природи участі значною мірою залежать від використаної для цього пояснювальної моделі. Інакше кажучи, науково обґрунтовані висновки про значимі зміни в реалізації політичної участі в демократичних суспільствах залежать від використаних пояснювальних моделей політичної участі. Один з найбільш знаних теоретиків політичної участі Роберт Далтон, досліджуючи політичні процеси в США, прямо підкреслює важливість концептуальних моделей відображення змін у політичній участі. Один з його висновків такий: «..тенденції в політичній активності відображають зміни у стилі політичної дії, а не лише зміни у рівні політичної участі. Новий стиль поведінки громадян означає передачу більшого контролю над політичною активністю в руки самих громадян. Такі зміни в участі висувають більші вимоги до самих учасників» [47, с. 94]. Однак, розділити вказані Далтоном «стилі» та «рівні» політичної участі не так просто, оскільки для змістовних висновків необхідне спільне розуміння «політичної участі» у різні періоди часу. А оскільки політична наука не має такого спільного розуміння з діахронічної точки зору, висновки слід обмежити окремими аргументами про «рівень» участі для кожного «стилю» (форми) окремо.

Другий аспект концептуальної амбівалентності також пов'язаний із розширенням, трансформацією форм політичної участі. Багато нових форм участі, які дослідники пов'язують з новими моделями обміну та споживання інформації (до прикладу, вуличні вечірki проти зносу історичних будівель, стихійне озеленення певних міських ділянок, – усе те, що легко сплутати з громадянською активністю), є неполітичними активностями, формами

неполітичної поведінки, проте активно використовуються для досягнення політичних цілей. Саме лише вираження політичних цілей чи намірів трансформує ці активності на форми політичної участі: бойкотування певних брендів товарів широкого вжитку саме по собі не є політичною активністю, але легко може стати такою, якщо покупець чітко заявляє, що його відмова від споживання конкретного товару чи послуги має бути сприйнята як заклик до прийняття політичного рішення про правове обмеження відповідного товару чи послуги.

Складно проігнорувати той факт, що прийняття намірів і цілей громадян у якості критерію для характеристики політичної участі означало б крайню форму суб'єктивізації наших пояснювальних моделей. У цьому випадку буквально будь-який вид соціальної поведінки можна було б класифікувати як політичну поведінку, а певні дії – як політичну участь. Достатньо лише запитати людину, чи вважає вона, що поширення актуального контенту в соціальних мережах чи відмова у купівлі товарів певного бренду є політично вмотивованими – і всі ці соціальні дії можуть бути прикладами політичної участі. А з іншого боку, використовуючи подібний апарат аргументації, ми можемо легко дійти до висновку, що відвідування виборчих дільниць не є актом реалізації політичної участі, оскільки громадянин мав особисті, а не політичні мотиви до згаданого візиту.

У розмірковуваннях вище ми використали, очевидно, викривлені тези, доведені до крайностей. Разом з тим, ігнорування цілей, намірів громадян, тобто всього суб'єктивного, що спонукає громадян до політичної участі, є вкрай проблемним підходом. Адже неможливо вибудувати ефективну пояснювальну модель без урахування суб'єктивних факторів при аналізі нових, неінституціолізованих форм участі, при цьому ігноруючи суб'єктивні фактори, аналізуючи старі, інституціолізовані форми політичної участі. Така пояснювальна модель буде просто неконсистентною. Постійне розширення форм політичної участі поставило сучасних дослідників перед дилемою: використовувати застарілі моделі визначення, які виключають багато нових

форм політичної участі, проте мають високу пояснювальну силу; або розширювати моделі настільки, що вони охоплюватимуть майже всі види соціальної поведінки громадянина.

У цьому контексті прикметною є навіть назва доповіді визначного дослідника політичної участі з Нідерландів Яна ван Дета «Вивчаючи політичну участь: на шляху до Теорії всього?» [170]. Іронізуючи над політичною наукою, дослідник вдається до метафори з фізики, де останніми десятиліттями йдуть наукові розвідки зі створення Теорії всього – тобто такої концептуальної моделі, яка б пояснювала будь-які явища у фізичному світі. Але з ван Детом важко не поіронізувати разом: з 1950-х років, коли політична участь стала предметом системних досліджень політологів й охоплювала лише електоральну участь, на початку нового тисячоліття політична участь стала предметом низки міждисциплінарних студій, включаючи навіть психологію та міжнародні відносини, а репертуар, що досліджується, на мікрорівні розширився до таких політичних дій, як відвідування місцевих депутатів. У 2020-ті роки ми вимушені працювати з ще ширшим репертуаром політичної участі – за рахунок цифрового простору, а також нових способів комунікації. Ми ні в якому разі не даємо оцінку цьому процесу: це констатація факту. Разом з цим, важливо відзначити, що й сфера діяльності та обов'язків влади на різних рівнях також значно розширилася: відповідно розширився й простір політичної участі. Сукупне збільшення як репертуару, так і простору політичної участі означає, що ці активності впливають практично на всі аспекти суспільного життя в демократичних суспільствах або таких, що прямують до демократії [158, с. 67]. Іншими словами, дослідження політичної участі фактично стало дослідженням усього. Проте дослідник пропонує й декілька конструктивних підходів до вивчення політичної участі в новітніх умовах. Ван Дет пропонує дві стратегії: апіорне виключення певних сфер і, відповідно, соціальних просторів (сім'я, школи, робота); застосування більш точного та проблемно-орієнтованого дослідницького підходу.

У свою чергу, Ян ван Дет запропонував операційне визначення політичної участі, у трьох концептуальних розрізах: мінімалістському, цільовому і мотиваційному [171, с. 352-353]. Науковий пошук ван Дета заснований на прагматичному підході: ідентифікації необхідних вимог, щоб певне явище могло бути визнане прикладом політичної участі. Іншими словами, ключове питання в концептуалізації дослідника полягає не в тому, яким могло б бути вичерпне нормативне визначення політичної участі, а в тому, як можна розпізнати форму політичної участі, якщо з нею зіштовхнутися. Мінімалістський, цільовий й мотиваційний варіанти залежать від ряду правил у прийнятті рішень щодо політичної участі. Таких правил сім і виглядають вони наступним чином:

- 1) Чи ми маємо справу з діями?
- 2) Чи дії є добровільними?
- 3) Чи дія здійснюється звичайними громадянами?
- 4) Чи дія локалізована у сфері уряду/держави/політики?
- 5) Чи дія спрямована на сферу уряду/держави/політики?
- 6) Чи дія спрямована на вирішення колективних або суспільних проблем?
- 7) Чи дія виконується для вираження політичних цілей і намірів учасників?

Позитивна відповідь на перші чотири правила прийняття рішень веде до мінімалістської дефініції, тоді як цільові дефініції передбачають, що дія спрямована на сферу уряду/держави/політики або спрямована на вирішення колективних або суспільних проблем; мотиваційні ж визначення передбачають, що дія виконується для вираження політичних цілей і намірів учасників, тобто вона є політично вмотивованою. Детальніше з концепцією можна ознайомитися з авторської схеми:

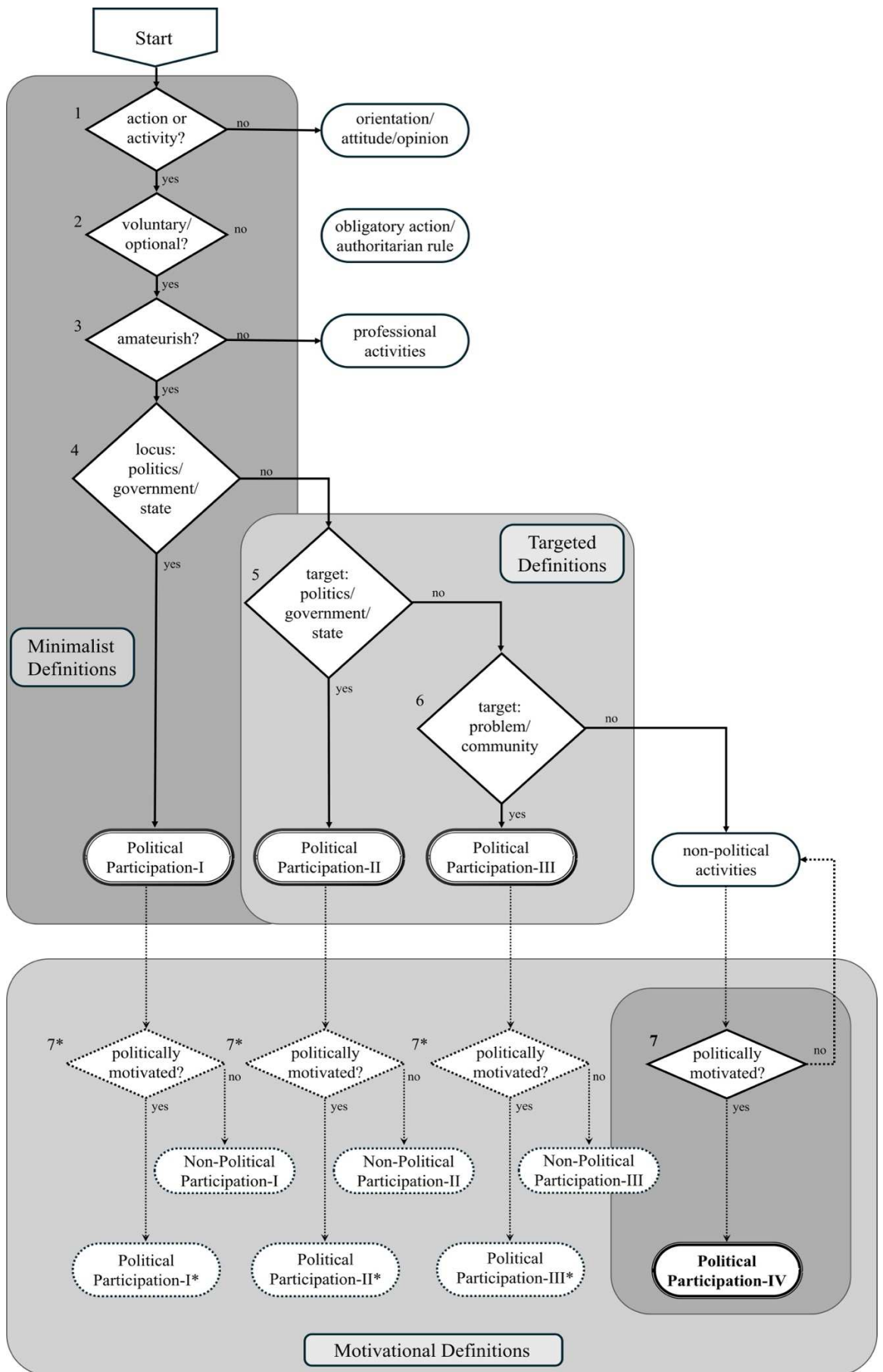

Схема 1. Концептуалізація політичної участі [van Deth, 2014]

На думку ван Дета, набір цих правил пропонує об'єктивні критерії для вирішення, чи стосується термін «політична участь» певного явища, що спостерігається. Ця концептуальна мапа підкреслює той факт, що багато суперечок у цій сфері головним чином стосуються термінологічних питань, які є заплутаними через сильну традицію до нормативних визначень. Використання операційного визначення дозволяє методично ідентифікувати будь-яке явище як приклад політичної участі та систематично розрізняти різні типи участі. Іншими словами, не має значення, які терміни обираються для чотирьох типів, доки розпізнаються відмінні риси кожного варіанта. Таким чином, набір правил ухвалення рішень дозволяє уникнути концептуальних двозначностей і зосередитися на релевантних властивостях досліджуваних явищ [171, с. 360-362].

Невдовзі, розвиваючи цю концепцію, ван Дет разом з дослідником Янісом Теохарісом дещо вдосконалили цю таксономію, зокрема, включивши додаткове правило-питання: чи дія виконується в політичному контексті? Таким чином виникли п'ять різних визначень політичної участі: мінімалістського визначення, двох цільових визначень і двох обставинних визначень – але загальна логіка залишається тією самою [163, с. 148-150].

Мінімалістське визначення політичної часті за ван Детом подібне до операційної концептуалізації, виконане нами вище. На нашу думку, теоретичні розробки ван Дета (а згодом і Теохаріса) мають дуже високу пояснювальну цінність, їм притаманний лаконізм та необтяженість другорядними деталями. Разом з тим, ця концептуальна карта претендує на осмислення політичної участі на високому рівні теоретизування. Відтак, застосовувати її у повному обсязі по відношенню до трансформації форм політичної участі в Україні є недоцільним. Україна є демократією, що розвивається – ряд форм політичної участі, притаманних авторитарним та тоталітарним режимам, є поза ужитком в громадян України, проте заздалегідь класифіковані та впорядковані в концептуальній мапі Яна ван Дета. Разом з тим, видатна пояснювальна здатність розробок ван Дета не

дозволяє нам повністю відкинути цільовий й мотиваційні варіанти політичної участі. На нашу думку, доцільним буде використовувати їх у цьому дисертаційному дослідженні за принципом доповнюваності.

Отож, питання Стюарта Фокса, яке він сформулював у заголовку однієї зі своїх статей «Чи настав час оновити визначення політичної участі?» [58] отримує однозначну позитивну відповідь, але ставить нас перед серйозною інтелектуальною проблемою: як уникнути того, щоб розширення форм участі, зумовлене розвитком технологій та комунікацій, не призвело до безмежного розширення поняття політичної участі? У контексті атрибутивних характеристик й зазначених на початку підрозділу критеріїв, які відповідають цим характеристикам, доцільно виокремити такі, щодо яких досягнуто консенсусу і чий епістемологічний статус не є предметом наукових дебатів:

1. Політична участь мислиться як дія, активність (які в контексті даного дослідження слід вважати синонімами). Перегляд політичних телепрограм або відвідування профільних інтернет-ресурсів не можуть вважатися політичною участю;

2. Політична участь мислиться як дія, до якої вдаються звичайні громадяни, а не, до прикладу, політики, професійні лобісти або лідери адвокаційних кампаній. У цьому пункті ключовим є непрофесійність громадянина в питаннях політики та державної служби;

3. Політична участь мислиться як дія, до якої вдаються звичайні громадяни добровільно та свідомо, не під примусом внаслідок закону, інших правил, погроз або підкупу;

4. Політична участь мислиться як дія, до якої вдаються звичайні громадяни добровільно та свідомо з метою впливу на уряд, муніципальні структури, політиків та політики, державу і не обмежується конкретними фазами (наприклад, розробкою політики чи електоральними процесами політичної системи) або визначеними рівнями чи сферами (наприклад, національними чи регіональними виборами).

Слідування цим критеріям, таким чином, дає змогу виробити операційну концептуалізацію поняття політичної участі для даного дисертаційного дослідження. Політична участь – це добровільні дії громадян, професійно не пов'язаних з політичною сферою, спрямовані вплинути на органи державної або муніципальної влади на всіх етапах й рівнях прийняття рішень.

Такий спосіб концептуалізації, з одного боку, дозволить нам протягом дисертаційного дослідження, по-перше, триматися в дисциплінарних рамках політичної науки, по-друге, слідувати усталеній науковій традиції дослідження та концептуалізації політичної участі, що налічує більше п'ятдесяти років, нарешті, ці критерії достатньо чітко та недвозначно окреслюють процес, акторів, простір політичної участі, а також містять в собі ряд вимог, які уточнюють, проте не обтяжують атрибутивні характеристики політичної участі. З іншого боку, операційне визначення політичної участі для нашого дисертаційного дослідження дозволяє включати в простір концептуалізації нові та новітні форми політичної участі. Це можливо завдяки:

- по-перше, осмисленню політичної участі як індивідуальної, так і групової дії;
- по-друге, включенню до простору політичної участі символічних дій поряд з інструментальними;
- по-третє, можливості відносити дії до політичних не лише за першопочатковими намірами суб'єктів, але й за політичними наслідками неpolітичних дій;
- по-четверте, зняттю обмежень до атрибуції участі як політичної за параметрами законності/незаконності або конвенційності/ неконвенційності;
- нарешті, застосоване операційне визначення дозволяє відносити дії до політичних вже за намірами вплинути на сферу політичного, а не лише за результатами такого впливу.

Переходячи до опису трансформації форм політичної участі, слід зазначити, що такий пізнавальний процес має на увазі опис змін стратегій та тактик політичної участі, до яких громадяни вдаються у політичному процесі [163, с. 139]. І такий опис неминуче потребує відповіді на питання, як ці стратегії та тактики формуються, і чому громадяни вирішують вдатися до них. Право громадян на участь у політичному житті є важливим елементом демократичного суспільства та держави [179, с. 4]. Самостійно або колективно, в реальному або цифровому просторі – громадяни можуть діяти в дуже різний спосіб з метою впливу на політиків, обраних представників або політичну систему загалом. Варіанти таких дій, тобто репертуару політичної участі, сильно відрізняються від країни до країни, модифікуються в залежності від конкретних суспільних традицій, а також трансформуються з часом. Разом з цим, до найважливіших форм політичної участі належить голосування, а також підписання петиції, участь у протестах, вступ до політичних партій або громадських організацій, що мають політичний порядок денний – ці та подібні форми політичної участі мають універсальний характер [118, с. 34]. З огляду на надважливу роль політичної участі в демократичних процесах, політична наука вже давно досліджує природу та прояви політичної участі: вивчення політичної участі є центральним аспектом науки про політику [13, с. 12; 178, с. 22-23]. Питання ж про каузальну природу політичної участі, особливості її формування та ряд предикторів, що її визначають, – є, у свою чергу, центральними у вивченні політичної участі.

Просте формулювання питання «Чому громадяни беруть участь в політиці?», на нашу думку, належить до царини політичної філософії й навряд чи наближає нас до розуміння актуальних політичних процесів, оскільки включає в себе потенційно необмежене коло відповідей. Але його негативна постановка є напрочуд прикладною й дозволяє сформулювати, як мінімум, три групи причин. Отже, чому громадяни не беруть участі в

політиці? По-перше, тому що вони не можуть; по-друге, тому що вони не хочуть; по-третє, тому що їх ніхто не запрошував [180, с. 32].

Перша група причин вказує на брак необхідних для політичної участі ресурсів: часу, навичок, знань, а й інколи грошей – якщо ми кажемо, наприклад, про організаційні внески до політичних партій або пожертви на виборчі кампанії. Друга група причин звертає увагу на відсутність мотивації у громадян до політичної участі – слабкому інтересі до політики чи переконаннях, пов'язаних з низькою результативністю або взагалі відсутністю впливу від політичної участі. Третя група причин фокусує нашу увагу на останньому, але не менш важливому – мобілізаційному – аспекті політичної участі. Громадянин не буде брати участь в політичному процесі, якщо він з якихось причин ізольований від організаційних та інформаційних мереж, які забезпечують реалізацію політичної участі. Усі три групи причин допомагають концептуалізувати рівні політичної участі; доступ до ресурсів (здатність брати участь) та психологічне залучення до політики (мотивація до участі) видаються необхідними, але не достатніми умовами політичної участі [180, с. 56; 181, с. 96]. Політична мобілізація (тобто запрошення до участі) відіграє роль катализатора участі серед тих, хто має необхідні можливості та бажання долучитися – тобто є необхідною та достатньою умовою політичної участі. Крім того, слід зазначити, що в такому вигляді вказані групи причин знаходяться у складному, нелінійному взаємозв'язку: наявність ресурсів може спонукати до появи політичної мотивації та навпаки, а також інтенсивна політична мобілізація може залучати до політичного процесу тих громадян, що мають порівняно менші ресурси або мотивації [143, с. 52].

Разом з тим, складно проігнорувати мультидисциплінарний характер вказаного проблемного поля. Перша група питань тісно пов'язана з апаратом соціології адже наявність ресурсів базується на соціально-структурних основах людського буття, зокрема соціально-економічному статусі (SES, від social-economic status) у сприянні політичній активності [179]. Друга група питань пов'язана з апаратом психології: мотивації та переконання є

продуктами емоцій, поєднаних з ідентичністю, а також факторами політичної ефективності [112, с. 14]. Нарешті, третя група тісно пов'язана і з апаратом соціології, і з апаратом психології, проте зі значним застосуванням апарату економіки, особливо поведінкової. Річ у тім, що політична мобілізація, як в конвенційних, так і неконвенційних формах, відбувається в моделях формування політичної пропозиції на основі реалізації політичного попиту громадян – відтак може бути концептуалізована із застосуванням економічних пояснювальних моделей [45, с. 474-475]. Дослідження політичної участі в цьому контексті дозволяє розробляти нові та ревіталізувати вже існуючі методології, що загалом покращує здатність встановлювати причинно-наслідкові зв'язки з урахуванням психологічних чинників політичної активності, а також дозволяє досліджувати вплив політичних інституцій і інститутів (правил) на політичну участь [27; 62; 147].

Питання ресурсної забезпеченості громадян як причини політичної участі є одним з найперших, що постало з моменту систематичного вивчення політичної участі як окремого феномену. Політологи давно виявили та визнають зв'язок між соціально-економічним статусом (SES) і низкою політичних переконань та поведінкових проявів, зокрема інтересом до політики, толерантністю до вираження непопулярних поглядів, опозицією до смертної кари – і політичною участю [180, с. 58-59]. Однак розуміння механізму цих зв'язків було обмеженим: повноцінне каузальне пояснення, як саме компоненти SES – освіта, дохід і професія – взаємодіють між собою й впливають на політичну участь, часто пов'язане не з причинами, а з кореляціями. Загадка сильної кореляції між SES і політичною участю – явище, що спостерігається у всіх демократіях, але особливо потужно проявляється у США та Канаді, спонукає до пошуку пояснень поза межами SES та зосередженні уваги на ресурсах як ключовому чиннику, що визначає, хто бере участь у політиці. До ресурсів, на які політологи звертають особливу увагу, належать гроші, час і громадянські навички [147, с. 43-45]. Український політолог Дмитро Неліпа вважає питання ресурсозабезпеченості

ключовим у дослідженні політичних явищ й класифікує їх наступним чином: «При дослідженні політичних явищ та процесів формування загальної картини передбачає окремої уваги ресурсам, присутнім у системі, що вивчається. До них включають: особисті (освітній рівень, професійні характеристики, фінансовий стан, мережеві зв'язки тих, хто належить до цієї системи): громадські (об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації, неформальні групи); інституційні (бізнес-структури, освітні заклади, медичні установи, система громадського транспорту); ресурси зовнішнього середовища (дороги, парки, житло)» [256, с. 186]. Разом з тим, відзначимо, що для більшості громадян наявність цих ресурсів не пов'язана з політикою. Дослідницький фокус на ресурсах дає широке й теоретично обґрунтоване пояснення відмінностей між окремими особами та групами у рівні їхньої участі в політичному житті. А оскільки ресурси розподіляються нерівномірно між громадянами з різними політичними потребами та вподобаннями, увага до ресурсів безпосередньо пов'язана з питанням політичної рівності. Українській дослідник Валерій Бортніков прямо вказує на взаємозалежність SES та політичної участі: «Необхідною умовою сучасної демократії є соціальний плюралізм який породжується розвинутою структурою економічних і соціально-політичних інтересів. Соціальний плюралізм у свою чергу породжує політичний плюралізм, який є важливим чинником процесу демократичних перетворень. Соціальний плюралізм передбачає наявність такої важливої передумови демократії, як існування численного і впливового середнього класу» [201, с. 307].

Разом з тим, кожен з типів ресурсу має різну користь залежно від форми політичної участі. Наприклад, фінансова підтримка кандидатів або політичних партій, поряд з інформацією та часом, необхідними на ці форми політичної участі, потребує, перш за все, грошей. Інші форми політичної активності, такі як голосування та протести, можуть потребувати усіх типів ресурсів одночасно, проте за своєю природою вимагають часу – через необхідність фізичної присутності в місцях проведення маніфестацій або

виборів. Також слід зазначити, що поєднання різних типів ресурсів підвищує не лише ймовірність участі, а й ефективність дій. Наприклад, громадяни, які мають організаційні та комунікаційні навички, сприймають витрати часу або грошей як менш обтяжливі.

Класичні дослідження зв'язку між соціально-економічним статусом і політичною активністю виявили тісний взаємозв'язок між рівнем освіти та участю у політичному житті. Освіта, як особливий тип ресурсу, впливає на політичну активність через кілька чинників. Вона безпосередньо сприяє участі, розвиваючи навички, необхідні для політики, зокрема здатність до усного та письмового спілкування, а також розуміння функціонування організаційного середовища. Освіта також надає знання про державне управління та політику, формує почуття громадянської відповідальності та політичної ефективності, що сприяє політичній залученості. Вплив освіти не обмежується навчальним процесом: участь у позакласних заходах у старшій школі, а далі – у студентському самоврядуванні та об'єднаннях, позитивно позначається на подальшій політичній активності. Крім того, освіта впливає на участь опосередковано, оскільки освічені люди частіше отримують високооплачувану роботу, займають керівні посади та розвивають навички, що мають політичне значення, у професійній, релігійній і громадській діяльності [180, 70-72].

Менше з тим, дослідження останніх десятиліть демонструють, що каузальний зв'язок між освітою та політичною активністю є принаймні дискусійним. Один із підходів [123, с. 34] стверджує, що освіта не напряму розвиває громадянські навички, не надає політичної інформації та не формує інтересу до політики. Освіта діє як механізм сортування, спрямовуючи людей із високим рівнем освіти у професійні й соціальні мережі, що сприяють політичній участі. Інший підхід [86, с. 614] заперечує, що вища освіта є безпосереднім фактором політичної участі. Вища освіта є лише індикатором навичок і цінностей, що розвиваються раніше в сім'ї та школі. Дуже примітним є дослідження монозиготних близнюків з різних країн, яке

демонструє, що вплив освіти залежить від соціального та культурного контексту: він є сильнішим у США, ніж у Данії, і не має значного ефекту у Швеції [51].

Зв'язок між ресурсами та політичною участю також ставить питання рівності громадянського голосу в демократії. Оскільки люди з обмеженими ресурсами менш активні, чиновники та обрані посадовці рідше дізнаються про їхні потреби та вподобання. Це особливо стосується груп, які мають обмежений доступ до ресурсів не лише через соціально-економічний, а й дискримінований статус. Для ряду соціальних верств (жінки, сексуальні меншини, етноконфесійні групи) відносна неактивність пов'язана з нерівним доступом до ресурсів, що є наслідком тривалої історії дискримінації та утисків [157; 177]. Однак навіть якщо соціально-економічний статус пояснює менший рівень політичної участі, це не змінює того, що голос та видимість таких груп залишається низьким, а їхні проблеми та вимоги рідше враховуються при ухваленні рішень [67; 180].

Наступний етап осмислення каузальної природи політичної участі пов'язаний з таким твердженням: громадяни з однаковим набором ресурсів по-різному реалізують політичну участь. З цього твердження випливає необхідність залучення до пояснювальної моделі апарату психології. Громадяни, які вирішують витратити свої обмежені ресурси на політичну участь, мають принципово відмінні психологічні орієнтації щодо політичного процесу. Серед численних механізмів формування бажання брати участь в політиці, кілька є концептуально окресленими й відносно чіткими з методологічної точки зору:

- інтерес – турбота про політику, її наслідки та слідкування за політичними подіями;
- ефективність – переконання або віра, що участь може мати значення;
- поінформованість – наявність необхідних знань про механізми політичної участі;

- партійність – належність до певної політичної організації та інтенсивність її підтримки;

- ідеологізованість – відданість певній політичній темі чи проблемі.

Маємо одразу зазначити, що комплекс психологічних факторів відіграє меншу роль в поясненні каузальної природи політичної участі, ніж ресурси. Це пов'язано, по-перше, з тим, що інтерес, ефективність або поінформованість можуть підвищити ймовірність політичної участі, але водночас сама участь може збільшити інтерес, ефективність або поінформованість. Тобто причинно-наслідковий зв'язок може йти від політичної участі до психологічного фактору так само, як і від психологічного фактору до політичної участі.

По-друге, пояснювальна сила каузальної природи політичної участі через психологічні чинники є неоднозначною: те, що політично зацікавлені люди є більш політично активними, не дає нам глибшого розуміння, ніж пояснення на основі ресурсів. Нелінійний взаємозв'язок інтересу й безпосередньо участі демонструє українська дослідниця Вікторія Балюта: «...середні показники орієнтування у політиці не означають, що інтерес до політики відсутній. Він є, проте зазвичай носить ситуативний характер – час від часу відрізняється вибірковістю і нетривалістю. Він проявляється тоді, коли мають місце якісь події, які вибиваються за рамки буденності, чи коли циркулює якась певна котра стосується великої кількості людей чи носить шокуючий характер. Також сюди належать ті представники, хто просто періодично, переглядаючи новини, заглядає на блок політичної інформації» [187, с. 96].

По-третє, політична наука має більше здатності вимірювати ресурси, які є конкретними та мають чіткі одиниці вимірювання, ніж вимірювати психологічні орієнтації. Нарешті, пояснення політичної участі через ресурсну групу причин має більший зв'язок із реальними питаннями політичного процесу: конфлікти між багатими та бідними або між працюючими та безробітними є набагато більш поширеними, ніж суперечки між

зацікавленими та байдужими чи між ефективними та неефективними громадянами.

Проте механізми психологічного залучення мають окреме вагоме значення. В останні десятиліття дослідники суттєво просунулися вперед як у методології, так і в розумінні їхнього впливу на політичну участь. Одним із перших пояснень процесу прийняття політичних рішень громадянами стала концепція раціональності низької інформованості (*low information rationality*), запропонована Семом Попкіним [132]. Дослідник розглянув проблему прийняття рішень в умовах неоднорідності інформації. Попкін вважав, що для політичної участі громадянин не обов'язково має володіти глибокими знаннями, оскільки він спирається на повсякденний досвід. Наприклад, оцінка економічного стану країни може базуватися на рахунках за комунальні послуги, пальне, продукти харчування. Інакше кажучи, політична участь не завжди ґрунтується на раціональному розрахунку ресурсів або на інституційному контексті, а часто використовує евристику доступності – особистий досвід. Пол Снідерман доповнив цей підхід, зазначаючи, що рівень освіти, місце проживання та самоідентифікація впливають на вибір евристичних стратегій [153]. Досвідчені громадяни більше покладаються на офіційні джерела та експертні думки, тоді як менш обізнані можуть оцінювати політиків за їхньою поведінкою чи зовнішністю.

Подальший розвиток у розумінні каузальної природи політичної участі відбувся через теорію афективного інтелекту (*affective intelligence*). Вона об'єднала емоції та раціональність у процесі прийняття політичних рішень. Її розробили Джордж Маркус, Рассел Нойман і Майкл Маккуен у праці «Афективний інтелект і політичне судження» [112]. Теорія змінила розуміння взаємодії емоцій і раціональності: емоції не є побічним продуктом мислення, а навпаки, відіграють ключову роль у формуванні політичних суджень. Вони слугують сигналами, що активують когнітивні процеси, змушуючи людей або зберігати свої політичні погляди, якщо вони почуваються в безпеці, або переглядати їх у випадку тривоги чи страху.

Доповненням до цієї теорії стала концепція мотивованого обґрунтування (*motivated reasoning theory*). Дослідники виявили, що емоційна прихильність до певної ідеології, політичного лідера чи партії впливає на процес мислення про них [71]. Громадянин, який ідеологічно афілійований, схильний несвідомо відкидати критичну інформацію про свої політичні переконання, натомість так само несвідомо приймати її стосовно поглядів конкурентів. Ця теорія впливає з поведінкових досліджень, які доводять, що емоції передують когнітивним процесам, що суперечить концепціям раціонального вибору.

Переходячи до третьої групи причин політичної участі, а саме мобілізації громадян, одразу слід зазначити, що роль партій і передвиборчих організацій у залученні волонтерів до кампаній, донорів та мобілізації виборців для участі у голосуванні є добре визнаною та дослідженою [73, с. 23-24]. Ще до того, як соціальні рухи 1960-х років довели це з усією очевидністю, науковці знали, що процеси мобілізації на локальних рівнях часто трансформувалися у великі політичні процеси. Рухи маргіналізованих груп, наприклад, жителів колоній, пролетарів-робітників, прихильників виборчого права для жінок, стимулювали політичні та соціальні зміни протягом історії. В епоху ж цифрових комунікацій і соціальних медіа залучати інших до політичної діяльності стало значно простіше та швидше [85, с. 4-6].

Мобілізація є фундаментальним поняттям в осмисленні каузальної природи політичної участі, оскільки саме вона визначає процес, за допомогою якого громадяни трансформують ресурси та мотивації у політичну участь. Мобілізація виступає механізмом, що перетворює потенційну участь на реальну, забезпечуючи реальний зв'язок між політичними структурами та громадянами [143]. Вона відображає не лише дії організацій, що заохочують участь, а й умови, в яких громадяни приймають рішення залучатися до політичного життя. Політична мобілізація є комплексним багатовимірним процесом, що включає різні стратегії

залучення громадян до активних політичних дій. Ми вже згадали визнану й широко досліджену роль соціальних організацій у мобілізації: громадяни рідко ухвалюють рішення про участь у політиці ізольовано від суспільства. Соціальне оточення, контакти з громадськими та політичними активістами, розмови з друзями або колегами можуть значно підвищити ймовірність участі в акціях, кампаніях або виборах. Дослідження показують інтуїтивно зрозуміле явище: громадяни, які перебувають у мережах політично активних осіб, з більшою ймовірністю беруть участь у політиці. Ефект мобілізації через соціальні зв'язки особливо помітний у протестних рухах, де горизонтальна комунікація та особистий контакт є ключовими для організації політичних дій [143, с. 28-29].

Інституційні фактори також мають вагому роль у процесі мобілізації. Політична система, рівень демократичних свобод, виборче законодавство та механізми громадянської участі визначають, наскільки складно чи легко громадянам брати участь у політиці [6, с. 2-3; 17, с. 32-35]. Дослідження мобілізації також враховують технологічні зміни, що відбулися в останні десятиліття. Цифрові платформи суттєво змінили механізми мобілізації, створивши нові канали комунікації між політичними акторами та громадянами [21, с. 948]. Виборчі кампанії дедалі частіше використовують алгоритмічний аналіз даних для виявлення потенційних прихильників та розробки персоналізованих стратегій мобілізації [73]. І хоча соціальні мережі спрощують обмін інформацією про політичні події та дозволяють залучати людей, які раніше не були активними, цифрова мобілізація має свої обмеження: вона не завжди перетворюється на реальну участь, оскільки лайки, репости та онлайн-дискусії не завжди ведуть до конкретних дій.

Мобілізація в старих демократичних режимах відрізняється від демократичних суспільств, що розвиваються. У таких умовах репертуар політичної участі часто є неусталеним, аж до наявності репресій, які можуть стримувати громадян від активності. Проте навіть у таких обставинах мобілізація відбувається, часто через неформальні мережі та неконвенційні

форми участі, такі як підписання петицій або поширення інформації через закриті канали комунікації [55; 196]. Саме тому, у дослідженнях мобілізації ключовим питанням є її ефективність [7]. Важливо розуміти, які саме методи залучення є найбільш дієвими, які групи громадян та на основі чого (ресурсів або мотивацій) реагують на мобілізаційні стратегії та які умови сприяють або, навпаки, гальмують політичну участь. Валерій Бортніков зазначає: «Слід мати на увазі, що сам факт наявності у суспільстві великої кількості різноманітних об'єднань та груп ще не є свідченням того, що громадяни мають можливість для дійсно широкої та ефективної участі у справах держави. Велике значення має характер взаємодії між суб'єктами суспільних відносин, який вимальовується у певну структурну модель» [201, с. 217]. Оцінка ефективності мобілізації може здійснюватися через аналіз явки на виборах, рівень участі у протестах, активність громадян у громадських ініціативах, зокрема членстві у громадських організаціях [68, с. 352-353]. Визначення ефективних механізмів мобілізації дозволяє не лише передбачити рівень політичної активності, а й зрозуміти, як можна підвищити залученість громадян у демократичні процеси. Отже, мобілізація включає низку соціальних, економічних, інституційних та технологічних чинників, що формують політичну участь громадян, визначають її форми та репертуар. Розуміння механізмів мобілізації є ключовим для дослідження політичної участі та розробки стратегій залучення громадян до політичного життя [183, с. 373-374].

З перелічених трьох груп чинників політичної участі, перші дві (ресурси та мотивації) формують та впливають, перш за все, на політичний попит громадян. Третя ж група причин (мобілізація) найтісніше пов'язана з реалізацією політичної пропозиції професійними політичними акторами [143, с. 24-25]. Поряд з цим, на політичну участь впливають численні інституційні фактори, зокрема: політична культура, конкурентність виборів, конфігурація партійної системи, а також правила, що регулюють вибори та фінансування кампаній [125, с. 48]. Дослідники, що вивчають зв'язок між політичними

інституціями та політичною активністю, як правило, фокусуються на явці виборців як ключовій формі участі [17; 96].

Центральне питання, яке хвилює політологів у контексті каузальної природи політичної участі, полягає в тому, як особливості демократичних політичних інституцій впливають на рішення громадян брати участь у політиці тими чи іншими способами [147; 180]. Саме тому дослідження політичної участі часто базуються на опитуваннях окремих громадян. Одним із важливих внесків таких досліджень є розгляд індивідів у контексті соціальних інституцій і демонстрація того, як інституційні контексти формують чинники, що сприяють або перешкоджають політичній активності. Питання таких впливів значно ускладняється наявністю неполітичних інституцій, у яких громадянин проводить доросле життя, і які впливають на набуття факторів, що сприяють чи перешкоджають політичній активності [25, с. 150]. Досвід у сім'ї, на робочому місці, у добровільних організаціях та в церкві впливає на ресурси, мотивацію та експозицію до політичної мобілізації, які, у свою чергу, формують політичну участь.

До прикладу, дослідники політичної соціалізації розглядають два механізми, через які сімейне оточення впливає на політичну активність дітей у майбутньому. Перший механізм підкреслює політичне навчання: активні батьки слугують прикладом для своїх дітей, які засвоюють сигнали та уроки про політику та права і обов'язки громадян [181, с. 97]. Оскільки більш освічені та заможні батьки, як правило, є більш політично активними і створюють вдома середовище, насичене політичними стимулами, соціально-економічний статус батьків пов'язаний із рівнем політичної участі їхніх дітей у дорослому віці. Другий механізм, який працює ще потужніше у США, пов'язує сімейне походження дітей із їхньою майбутньою політичною активністю через міжпоколіннєву передачу соціального класу. Соціальний клас батьків впливає на кінцевий соціально-економічний статус їхніх дітей – включаючи освіту, роботу і доходи, що, у свою чергу, формує низку інших чинників, що сприяють політичній участі [147, с. 17-18]. З іншого боку,

політична соціалізація може бути продиктована більш широким культурним контекстом. Рефлексуючи щодо особливостей політичної соціалізації, Вікторія Балюта зазначає: «...особливості політичної соціалізації визначаються особистісними чинниками, проте на формування таких чинників значно впливають стандарти політичного життя суспільства, які диктують громадянам певний спосіб їхньої політичної поведінки, відповідні політичній культурі цього суспільства. По-суті, це є закрите коло. В результаті забезпечується політична стабільність і наступність у розвитку суспільства. Таким чином, можна стверджувати: який тип політичної соціалізації панує у суспільстві, таким є і стан самого суспільства, і навпаки - суспільство самовизначає тип політичної соціалізації» [187; с.98].

Окрім особистісних характеристик та соціального контексту, важливу роль відіграють процесуальні особливості політичних систем та інституцій, які визначають, хто і в якій мірі бере участь у політиці. Найочевидніший приклад – це закони, які, змінюючись з часом і від країни до країни, визначають, хто має доступ до виборчого процесу. Історично обмеження виборчих прав варіювалися між демократіями та включали такі характеристики, як стать, вік, наявність або відсутність майна, а також належність до певної етнічної або расової групи. На політичну участь також впливають правила фінансування політичних процесів, перш за все, виборчих. Демократії різняться за рівнем залежності фінансування кампаній від державного бюджету або, навпаки, від внесків приватних осіб, а також за рівнем свободи робити необмежені фінансові пожертви. Оскільки громадяни більш нерівні у фінансових можливостях, ніж у доступі до вільного часу або громадянських навичок, фінансування політики є одним із найбільш нерівномірних видів політичної участі: заможні громадяни не лише частіше роблять пожертви, але й жертвують значно більші суми [180, с. 114-115].

Процеси, які ми розглянули, вказують на комплексну та нелінійну природу причинну природу політичної участі. Вони свідчать, перш за все, про те, що громадяни, які активно беруть участь у політичних процесах, не

репрезентують ширші верстви населення, з яких вони походять. Звісно, рівень невідповідності між активними з політичної точки зору громадянами та всіма громадянами варіюється залежно від політичної системи та конкретних форм політичної участі. Проте той факт, що політична активність має суттєві відмінності за майновими, освітніми, етнічними, віковими, гендерними та іншими ознаками, означає, що зворотний зв'язок між громадянами та політичними інституціями, в тому числі тими, які мають функцію представництва, відбувається непропорційно [6, с. 2-3; 80, с. 252-353; 81, с. 85; 101, с. 370]. Численні дослідження, що використовують різні методи і дані, свідчать про те, що урядовці звертають увагу на те, що чують від активних громадян. Як ми продемонстрували, ці громадяни зазвичай мають вищий соціально-економічний статус, а отже, політичні діячі, посадовці та обрані представники часто реагують саме на їхні потреби і пріоритети [53, с. 168; 57, с. 30]. Деякі дослідження показують, що урядовці **не** компенсують брак активності маргіналізованих груп, а навпаки, частіше чують більш ресурсно забезпечених, і це ще більше підсилює нерівність у політичному впливі [148, с. 17-18]. Саме цей факт, на нашу думку, є одним з драйверів трансформації політичної участі: непропорційний процес політичної комунікації між громадянами та політичними акторами призводить до видозмін у репертуарі політичної участі – з метою усунення таких диспропорцій.

Цей короткий огляд стану знань про каузальну природу політичної участі демонструє, що політична наука знає достатньо багато про те, хто бере політичну участь, якими способами та з якими наслідками [21, с. 948]. В останні десятиліття десятки досліджень на передньому краї прикладної політології продуктивно розширили наші уявлення про походження політичної участі – від ресурсів і психологічних орієнтацій до політичної мобілізації – та відкривають нові напрями для розуміння. Особливо помітним є прогрес у вивченні психологічних основ політичної активності. З точки зору методології, завдяки вдосконаленню і активному використанню

експериментальних та квазіекспериментальних статистичних методів у політології, наука отримала більш точні способи встановлення причинно-наслідкових зв'язків у політичній участі [73, с. 36]. Попри це каузальна природа політичної участі не є до кінця проясненою. Залишаються змістовні наукові дебати щодо змінних індивідуального рівня, які найпоспідовніше асоціюються з політичною участю через різні форми. Наприклад, незважаючи на те, що рівень освіти є одним із найбільш стабільних предикторів політичної участі, досі тривають дискусії про те, чи дійсно освіта є причиною політичної активності, чи лише індикатором інших чинників [51, с. 580; 86, с. 614]. Відносно малодослідженими, порівняно з рівнем теоретичного осмислення та практичної обробки електоральної участі, залишаються так звані неконвенційні форми політичної участі. Відтак, необхідно розширити визначення політичної участі за межі виборчої активності та дослідити весь спектр політичних дій, включно з тими, що потребують фінансових витрат, а не лише часу [180, с. 24-25]. Ці виклики потребують, як ми продемонструємо далі, принципово нової концептуалізації механізмів трансформації політичної участі. Така концептуалізація можлива лише на основі розгляду змін у комплексних макропроцесах, на противагу типологізації репертуару політичної участі.

Питання про те, що саме слід вважати політичною участю, постійно пов'язане з тим, які форми вона набуває. У багатьох дослідженнях перелік можливих способів включення людей до політики практично не має меж, адже нові суспільні виклики або технологічні зміни здатні породжувати додаткові типи дій. Це спонукає дослідників докладно вивчати кожну форму і класифікувати весь репертуар, щоб зрозуміти, як і чому громадяни обирають той чи інший формат залучення. Особливо важить припущення про те, що є певні «кластери» участі, де людина, яка здійснює одну дію з певного набору, схильна виконувати й інші дії з того ж набору [46, с. 33]. Така гіпотеза веде нас до думки: без ретельної типологізації форм політичної

активності фактично неможливо досягнути логіку залучення громадян до політики.

Якщо при осмисленні сутності політичної участі, її онтологічного статусу, питання конвенційності чи результативності не здавалися найпринциповішими, то у дослідженні різновидів політичних дій вони набувають вирішального значення. Саме тому чи не найчастіше у літературі можна зустріти глобальний поділ на «традиційні» або «конвенційні» (conventional) форми та «нетрадиційні» або «неконвенційні» (unconventional). У нашому дослідженні ми трактуємо «традиційний» як «конвенційний», а «нетрадиційний» – як «неконвенційний». Цей поділ зберігає провідне місце в політології [5; 13; 87], бо його часто застосовують для опису великих обсягів даних і результатів опитувань. До традиційного (конвенційного) формату здебільшого відносять голосування, залучення до діяльності партій, контакти з посадовцями щодо політичних питань, участь у виборчих кампаніях. До нетрадиційного (неконвенційного) зараховують протестну поведінку: масові демонстрації, колективні страйки, сидячі протести, різні акції громадянської непокори [184, с. 171].

З'ясувати, коли саме таке розмежування увійшло до наукової практики, не просто. Досить давно воно стало загальноживаним у літературі, зокрема в класичному колективному дослідженні «Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies» [13]. Там конвенційні дії напряду пов'язувалися з електоральними процесами, а нетрадиційні – з протестом, що часом мав нелегальний або насильницький характер. Здавалося б, ця модель підходить переважно для часів, коли будь-який протест сприймали як щось «неприйнятне» для політичної системи. Однак, як показали пізніші десятиліття, поділ на конвенційні й неконвенційні форми залишився затребуваним і надалі, зокрема й через те, що голосування та партійна активність досі лишаються осердям досліджень про участь [37; 65; 141]. Так відбувається і тому, що вибори, безсумнівно, мають ключове значення для демократичних режимів, і тому, що вони дають змогу відносно легко

вимірювати участь за допомогою офіційних показників явки. За такої концептуальної рамки відхід громадян від виборів часто розглядають як ознаку соціальної апатії, а не як пошук інших способів впливу на владу [156].

На противагу цій позиції, інші дослідники [78, с. 34; 124, с. 46-48] вважають, що частина громадян спрямовує свою енергію на альтернативні способи політичної дії. Тобто зниження участі у виборах може означати, що люди переходять до «нетрадиційних» форматів, таких як громадянські рухи, онлайн-активізм, масові петиції і т.д. В контексті українських реалій цей процес описав Валерій Бортніков: «Трансформаційні процеси позначилися практично на всіх сферах українського суспільства, включаючи структуру участі. На формування її інститутів, а також характер і форми прояву помітний вплив здійснювала неузгодженість еліти щодо стратегії демократичного поступу. Відсутність надійних легітимних каналів впливу на процеси прийняття рішень примушувала політично активних громадян і опозицію виступати революційними рухами, з відповідним залученням широких кіл громадськості. Відносно спокійні періоди розвитку чередувалися гострими політичними кризами, вищим проявом яких стала Помаранчева революція» [201, с. 508]. Від себе додамо, що наступним вищим проявом описаних процесів стала Революція Гідності.

Однак часто буває, що нетрадиційні форми описують виключно у співвідношенні з традиційними, і це обмежує самостійну аналітику «неконвенційного» репертуару [23, с. 198-199]. Деякі автори, намагаючись відійти від негативних конотацій слова «нетрадиційний», використовують «альтернативний» [139, с. 62-63]. Так вони підкреслюють, що протест, бойкоти чи навіть політизовані культурні заходи можуть бути іншими, але повноцінними варіантами участі. Утім, і в цьому випадку, як зауважують нідерландські дослідники [106], часто зберігається уявлення, що «альтернативна» діяльність відбувається поза політичною системою та має менш офіційні канали, тоді як «традиційна» лишається чимось значно краще інституціоналізованим. Дослідницька група на чолі з Сарою Райлі [139]

пропонує розглядати навіть дозвілля як альтернативну форму участі. На її думку, музичні зібрання можуть мати політичний сенс, оскільки ставлять під сумнів чинні норми. Проте формулювання «альтернативи» тут знову тримає орієнтир на «головну» традиційну участь, що може звужувати розуміння всього спектра дій. Інші підходи [55; 124] пропонують інші схеми класифікації, але часто все одно віддають перевагу діям, спрямованим на вплив на уряд, нехтуючи участю, що орієнтована на інші цілі. Американська політологиня Піппа Норріс [124] визначає три виміри політичної участі: агентність, репертуар і ціль. Така структура, на думку дослідниці, відкриває можливість включати до поняття «політична дія» дуже різні випадки, у тому числі нетипові – дуже далекі, на перший погляд, від усталених форм політичної участі. Проте критики зауважують, що в цій системі «політичними» є лише ті дії, які безпосередньо прагнуть вплинути на державну політику, ігноруючи випадки, коли громадяни діють на інші суб'єкти або навіть у невизначеному напрямку [142, с. 33-34]. Інші ж наголошують, що не слід зосереджуватися лише на «видимих» та безпосередньо спрямованих на уряд діях, бо є й «латентна» участь: волонтерські ініціативи, культурні активності, що не декларують політичної мети, проте можуть мати політичні наслідки [55, с. 6]. Вони також пропонують включити «неучасть» як ще один важливий формат, адже іноді така позиція впливає на розподіл сил у суспільстві.

Отже, можна сказати, що у вивченні репертуару дій простежуються дві лінії. Перша лінія підтримує дихотомію: «традиційне» вважається більш офіційним і нібито «правильним», а «нетрадиційне» – неформальним або протестним. У межах представницьких демократій конвенційна участь на зразок виборів має тісний зв'язок із легітимністю. Інша лінія, радше оновлена, визнає, що частина дій перемістилася з розряду «нетрадиційних» у цілком рутинні [107; 168]. Прикладом є мирні масові демонстрації: свого часу вони були інструментом маргіналізованих груп, які не мали доступу до влади, однак тепер можуть набувати вигляду звичної для громадян

процедури артикуляції інтересів [117, с. 8-7]. Так само й петиції давно перестали бути винятково альтернативною дією, бо нині це один із найпоширеніших форматів взаємодії з владою [163, с. 146]. Усе це підважує первинну жорстку межу між традиційністю і нетрадиційністю.

З огляду на таку динаміку все більше дослідників сумнівається, що лінійна опозиція «традиційна – нетрадиційна» залишається адекватним інструментом аналізу. Дехто пропонує ділити форми участі на інституційні та позаінституційні [68, с. 350]. Перші реалізуються в межах формальних процедур, зафіксованих правом, тоді як другі відбуваються поза цими рамками. Дослідниця Ольга Косілова слушно зазначає: «Якщо з теоретичної та методологічної точок зору успіх або реалізація моделей участі громадян, що беруть участь, залежить від домінуючої політичної культури суспільства, пов'язаного з територіальним контекстом, очевидно, що лише завдяки інституціоналізації таких моделей гарантується обов'язковість результатів дорадчих процедур. Неінституціоналізовані процедури не можуть зробити одного – гарантувати юридичну впевненість, необхідну для реалізації теоретичної та практичної моделі ідеального процесу участі». [243, с. 35]. І хоча це здається більш гнучким підходом, він також не усуває проблеми: реальне різноманіття дій більшість дослідників усе одно зводить до певних схем, де вибори й партії фокусують більшу увагу. Такий спосіб опису ігнорує, що репертуар участі – це радше спектр, ніж полюсна дихотомія, і варто шукати більш деталізовані типології. Щоб систематизувати величезний набір форм, учені намагалися виокремлювати кластери чи «моди» з внутрішньою логікою [13, с. 23-25]. Мілбрет, наприклад, пропонував розрізняти групи людей за тим, чи вони переважно виступають як «виборці», «патріоти», «протестувальники» тощо [120, с. 41-43]. У дослідженні Political Action [13] автори виокремлювали чотири групи громадян залежно від поєднання традиційної та протестної активності: пасивні, конформісти, реформісти, активісти й протестувальники. Далтон [49, с. 53-52], спираючись на Вербу, також показав, як п'ять базових дій (голосування, кампанійна

активність, муніципальна активність, звернення з особистих питань, протест) відрізняються за механізмом впливу, масштабом, рівнем конфліктності й потребою в кооперації.

Одну з найбільш відомих схем запропонували Теорелль зі співавторами [162]. Вони ввели три критерії для типологізації: (1) канал вираження (репрезентативний чи позарепрезентативний), (2) механізм впливу (*exit* чи *voice*) у термінах Гіршмана [82] і (3) цільовий чи нецільовий характер дії. Це дозволило їм виділити п'ять базових «мод» участі: голосування, партійна активність, контактування посадовців, політичне споживання (*consumer participation*) і протестна активність [162, с. 341]. Суть першого поділу полягає в тому, що деякі дії відбуваються в межах формальних структур представництва (вибори, робота в партіях, звернення до держслужбовців), а інші – поза ними (споживання, бойкоти, маніфестації). Другий критерій покладається на відмінність між виходом (*exit*) і голосом (*voice*). Механізм виходу полягає в тому, що громадянин демонструє підтримку чи незгоду через «економічну» логіку, подібно до того, як на ринку клієнт перестає купувати товар, який йому не подобається. Голосування – це тип виходу, бо дає переважно узагальнений і анонімний сигнал, аналізований на рівні суми голосів. Натомість робота в партії чи звернення до представників влади – це тип голосу, адже вони вимагають відкритого висловлення позиції і прямують через чіткі канали. Концепція зображена на авторській схемі:

		Channel of expression	
		Representational	Extra-representational
Mechanism of influence	Exit-based	Voting	Consumer participation
	Voice-based	Non-targeted: Party activity	Non-targeted: Protest activity
Targeted: Contacting			

Схема 2. Типологізація форм політичної участі [Theorell et al., 2007]

Користуючись тим самим підходом, Теорелль і співавтори стверджують, що поза межами представницької системи «вихід» виявляється у вигляді бойкотів або «байкотів» продукції фірм, чия політика не до вподоби активістам та звичайним громадянам. Це політичне споживання, яке може бути як негативним (відмова від певних брендів), так і позитивним (наприклад, покупка товарів «зелених» виробників) [118, с. 22-24]. Усі ці приклади належать до логіки виходу: дія має загальний характер і не вимагає персоналізованого звернення. Голос у позарепрезентативній площині – це звернення до конкретних цілей (наприклад, урядових установ чи приватних компаній) або ж участь у вуличних протестах, які часто не мають єдиного офіційного «адресата», а скоріше прагнуть привернути увагу суспільства [160, с. 71-72]. У пізніших дослідженнях Теохаріс і ван Дет [163] розширили цю модель, включивши також цифрову мережеву участь, волонтерство чи громадянську участь. Проте основна логіка збереглася: вибудувати кілька кластерів дій з огляду на механізм впливу, рівень формальної інтеграції у державний апарат і спрямованість на внутрішній чи зовнішній стосовно інституцій канал.

Оскільки лінійний поділ на традиційне і нетрадиційне не відображає повного спектра сучасних форм, більшість дослідників воліють говорити про окремі «моди» політичної участі. Історично вибори, партійна активність і звернення до чиновників залишаються центральними інституційними форматами [48, с. 77-78]. Але одночасно все більше уваги приділяють протесту та «позапредставницьким» методам, бо в багатьох суспільствах вони набули широкого поширення й навіть стали звичними. Масові демонстрації, бойкот товарів, онлайн-кампанії, волонтерська співпраця, локальні ініціативи за межами офіційних структур – усе це перестало бути маргінальними практиками й дедалі сильніше впливає на суспільно-політичні процеси. Важливо з'ясувати, чи мають ці нові практики інший механізм впливу і чи вони сприяють поширенню громадянського голосу, чи залишаються «додатком» до офіційних виборчих механізмів [38, с. 131-132].

Дискусії також точаться довкола питання, чи всі ці різновиди участі мають однакову «вагу». Досить довго вважалося, що форми на кшталт протесту – це радше екстремний крок, властивий меншинам або радикалам [13, с. 45]. Тепер дослідники вказують, що протест може бути цілком мирним і легальним, і, наприклад, широко вживаним інструментом у Скандинавії, Бельгії чи Нідерландах. З'явилися навіть визначення «нормалізації протесту» [168, с. 464]. Схожа ситуація із петиціями, які, хоч і не завжди дають безпосередній результат, є дуже поширеним способом тиску і часом навіть офіційно регламентуються державою [163, с. 160-162]. Крім того, існують інноваційні формати політичного споживання: негативний бойкот чи позитивний байкот («buycott»), коли люди спеціально купують товари компаній, які поділяють їхні цінності. Це теж є частиною політики, адже компанії, відчуваючи такі суспільні сигнали, можуть змінювати поведінку [118]. Спостерігається і поширення участі через цифрові мережі: кампанії у соцмережах, краудфандинг громадських ініціатив, флешмоби, віртуальні петиції, які мобілізують велику кількість людей. Такі дії важко точно

віднести до «традиційних» чи «нетрадиційних», бо вони мають ознаки і протестного, і цілком законного формату [15, с. 19-21].

Така поліфонія підходів свідчить: у політичній науці немає остаточної згоди, як краще впорядкувати весь репертуар громадянських дій, однак всі визнають, що старий поділ «конвенційне–неконвенційне» не дає повної картини. Цікаво, що навіть якщо взяти за основу дві координати (репрезентативний/позарепрезентативний і exit/voice), можна вписати у схему чимало форм, але лишається простір для нових явищ, які не вписуються в цю типологію. Наприклад, «латентна» участь – коли люди не звертаються прямо до влади чи не вдаються до протесту, а займаються «передполітичними» активностями (соціальні мережі, комунікація з однодумцями), що зрештою може вплинути на загальний стан суспільства. Крім того, окрема дискусія точиться про те, які дії можна вважати «політичними» і чи варто говорити, що будь-яка соціальна активність має політичний вимір. Піппа Норріс [124], наприклад, пропонує, щоб дія вважалася політичною, коли вона безпосередньо спрямована на вплив на державні структури. Але інші дослідники [139, с. 62-63] вказують, що іноді громадяни можуть впливати на структури суспільства опосередковано. Наприклад, якщо музичний фестиваль порушує гострі соціальні проблеми, він здатен змінити суспільні настрої, а зрештою і ринкову логіку, а за певних умов і поведінку політичних еліт. У такому разі буде спірним, чи називати це одразу політичним. Відповідь залежить від обраного дослідником визначення політики.

У проміжному підсумку маємо, що будь-який підхід до систематизації форм участі ґрунтується на певних дослідницьких пріоритетах. Поділ на «традиційні–нетрадиційні» чи «інституційні–позаінституційні» або ж розрізнення «exit–voice» і «репрезентативний–позарепрезентативний» сприяють різним кутам зору. Хоча класичний дуалізм конвенційного і неконвенційного розмежування досі залишається впливовим, сучасні тенденції засвідчують пошук більш гнучких концептуальних рамок, де

визнаються нові форми й нові комбінації дій. Оскільки нині демонстрації, петиції чи політичне споживання перестали бути маргінальними [163, с. 144], то застосовувати до них ярлик «нетрадиційних» виглядає архаїчно. Насправді вони стають рутинними інструментами тиску і все частіше вбудовуються у політичну систему. Коли хтось дивиться на конвенційне голосування як «головний» формат, а все інше вважає «відхиленням», він може проігнорувати величезний репертуар діяльності. Так само, коли хтось бачить протест, бойкоти чи дозвілля як «альтернативу», він може недооцінити, наскільки органічно вони вписані в життя демократичних суспільств і як багато громадян реально вдаються до них.

Щоби поглибити наш розгляд, варто звернутися до питання, чи варто взагалі прив'язувати аналіз форм політичної участі до основної мети впливу саме на офіційні інституції. Деякі дослідники [55, с. 27] наголошують, що в сучасному суспільстві частина політичних дій відбувається у вимірі, де люди не завжди намагаються змінити конкретні рішення або законодавство, а радше прагнуть поставити під сумнів домінуючі норми, згенерувати публічні дискусії чи розвинути нові підходи до соціальної взаємодії. Тобто межа між «явними» і «передполітичними» діями в реальному житті є рухливою. Саме тому з'являються пропозиції поглянути на політичну участь як континуум, куди входять як інтенсивні залучення (участь у виборах, партіях, протестах), так і менш формалізовані кроки – споживчі практики, добровільне волонтерство, вираження думок у соціальних медіа. Досвід емпіричних досліджень у кількох країнах [162; 163] свідчить, що факторний аналіз зазвичай підтверджує кілька стійких вимірів участі. Один вимір концентрується довкола виборів, партійної та інституційної активності, другий – довкола протесту й інших позарепрезентативних дій, третій може бути пов'язаний зі споживанням і громадською діяльністю, а четвертий – із цифровими або латентними форматами. Але конкретна кількість виділених вимірів залежить від того, які саме пункти включено до опитувальника і як вони спроектовані. Тому узгодженого списку «п'ять чи шість мод» немає. У

країнах зі сталою представницькою демократією, наприклад у Скандинавії, часто бачимо високий рівень і виборчої, і протестної активності [124]. Тобто мова не про просту конкуренцію форм, а про можливе доповнення. Усвідомлюючи всі ці нюанси, варто підкреслити: наукові дебати про «конвенційне–неконвенційне» є лише частиною ширшої дискусії про сутність політики і межі громадянської дії [4, с. 3]. Якщо політику звужувати до голосування й партій, решта форматів опиниться на периферії. Якщо політику тлумачити широко, тоді репертуар участі суттєво розширюється, охоплюючи й ті типи, що тяжко вписати у вузькі рамки. Здебільшого сучасні політологи схильні визнавати багатовимірність, тож дехто застосовує кілька критеріїв разом: вбудованість у наявні інституції, механізм впливу, ступінь особистого ризику, колективний чи індивідуальний характер тощо. Зокрема, цікавим прикладом є включення категорії «волонтерської участі» до політичного простору [163, с. 151]. Адже тривалий час волонтерство розглядали скоріше як соціальну чи благодійну діяльність, без прямого політичного наміру. Проте у багатьох випадках волонтери беруться за вирішення гострих проблем, які влада ігнорує, і це змінює суспільний порядок денний. В умовах сучасної України про цю трансформацію згадує Андрій Матвійчук: «Серед важливих наслідків розбудови громадянського суспільства і його самоорганізації в Україні – активний розвиток такого соціального явища, як волонтерство. Починаючи з малочисельних та неструктурованих волонтерських організацій, основна мета діяльності яких полягала у допомозі нужденним, у періоди найбільших загроз українській державності саме волонтерські організації ставали форпостом боротьби за права і свободи людини і громадянина» [250, с. 292-293].

Аналогічно можна говорити про рухи, що мобілізуються через соцмережі: часом вони не мають формальної організації, але стають впливовою силою. Це вкотре показує: коло політичних практик, здатних впливати на розподіл цінностей у суспільстві, значно ширше за традиційне виборче поле.

Отже, остаточна картина є дуже полісемічною. Прийнято визнавати, що розуміння політичної участі вимагає якнайменше двовимірного чи тривимірного підходу – не можна обмежуватися єдиним критерієм. Багато авторів пропонують складні схеми, і кожна зі схем має переваги та недоліки. Класичний дуалізм «конвенційне–неконвенційне» залишився впливовим в історичному сенсі й частково зручний для опису реальності 1970-х років чи сучасних суспільств, де виборчі механізми справді домінують. Але в дійсно сучасних плюралістичних контекстах, особливо з появою цифрових інструментів, цей дуалізм виявився занадто вузьким, оскільки акції протесту, бойкоти й петиції стали звичними й часом навіть офіційно регульованими.

Завершуючи цю розширену панораму, наголосимо: сучасна література перейшла від простих дихотомій до багатокомпонентних схем. При цьому класичний поділ на «конвенційні» й «неконвенційні» форми участі залишається у фокусі лише тоді, коли дослідник має історично-обумовлений контекст (наприклад, 1970-ті, коли справді було велике напруження між «офіційною» політичною системою й протестувальниками), або коли порівнює політичні культури, де певні протестні формати все ще залишаються поза законом. В більш розвинених демократіях, як свідчать численні емпіричні дані, демонстрації, петиції і навіть бойкоти сприймаються суспільством мало не так само «конвенційно», як і участь у виборах. Отже, описані вище теоретичні підходи [13; 55; 162; 163] пропонують альтернативні рамки аналізу, у яких кожна дія отримує більш точне місце, ніж просто «традиційна» або «нетрадиційна».

Таким чином, узагальнимо ключові моменти:

1) традиційні (конвенційні) та нетрадиційні (неконвенційні) форми участі довго були базовим поділом у політичній науці, але сучасний досвід і дані свідчать, що цей поділ уже не відображає зміни, які сталися у звичаях суспільства. Масові демонстрації, петиції, навіть певні види політичного споживання йдуть у парі з «прийнятною» логікою і перестали бути винятком;

2) альтернативні підходи побудовані на інших критеріях, які точніше охоплюють різноманіття. При цьому частина формальних процедур (наприклад, голосування) залишаються в категорії «репрезентативних + exit», тоді як участь у партіях і звернення до уряду стає «репрезентативним + voice», а бойкоти і протести відносять до «позарепрезентативного» поля, де перші працюють як exit, а другі – як voice;

3) дія може набувати «політичного» змісту не одразу, тож «латентна участь» [55] або «неучасть» [156] теж можуть мати суспільні наслідки. Люди, котрі сьогодні є «спостерігачами», завтра можуть приєднатися до протесту, якщо побачать можливість ефективного впливу.

Загальний висновок до всієї теми репертуару політичної участі та його типологізації полягає в тому, що нині найкращою практикою вважається поєднувати кілька критеріїв (згадуваних exit. voice, інституційне. позаінституційне, спрямоване на уряд. спрямоване на суспільство, офіційно прийняте. неофіційне, індивідуальне. колективне) і на основі їх комбінації групувати форми в окремі «класи» чи «кластери». Це дає змогу отримати більш гнучкий і доречний опис широкого спектра участі, який продовжує розширюватися з появою цифрових, креативних, волонтерських та інших нових форматів.

Висновки до першого розділу

Проаналізований в першому розділі теоретичний доробок демонструє, що політична участь є поняттям з відкритими межами. Дійсно, учені різних шкіл по-різному визначають, які дії громадян належать до політичних. Одні окреслюють політичну участь як участь у виборах та діяльності партій, інші – розширюють коло до протестів і бойкотів, а треті вбачають політичний зміст навіть у волонтерських ініціативах чи культурних подіях. Здається, що в Україні, як і в інших державах із динамічними змінами, не існує єдиного канону щодо того, які саме дії громадян гарантовано визнаються політичною участю. Це пояснюється тим, що політична культура постійно еволюціонує, а суспільні виклики народжують нові практики, відтак розширюється й

репертуар участі. Учені розходяться в думках, чи варто обмежувати концепцію лише діями, безпосередньо спрямованими на державну владу, чи включати будь-які колективні ініціативи з політичним ефектом. Можна визнати, що політична участь – це не лише форма поведінки, а й складний комплекс мотивацій, ідентичностей і соціальних обставин. Історично вона змінюється, реагує на технологічні й культурні новації, стає все більш різноманітною. З'являються змішані форми, коли цифрове й офлайн-середовище поєднуються, а громадянська та політична активності накладаються одне на одне. Зрештою, аналітики доходять висновку, що «традиційна» участь уже не може охопити всю палітру того, що громадяни здійснюють у суспільно-політичній сфері. Тому фіксується розмиття меж між конвенційністю і нетрадиційністю, адже акції, колись виняткові, входять у буденну практику.

Раніше часто застосовувалася дихотомія «конвенційна – неконвенційна»: голосування відносилось до «традиційних» видів активності, а протести та громадянська непокоря вважались «нетрадиційними». Однак нині спостерігається, що мирні демонстрації, петиції чи політичне споживання можуть ставати звичною, а отже певно «конвенційною» практикою. Згідно з більш сучасними підходами, участь варто класифікувати за декількома осями: (1) інституційне чи позаінституційне поле дій; (2) логіка виходу (exit) чи голосу (voice); (3) спрямованість на уряд, бізнес або громадський простір. Такий багатовимірний підхід дає змогу включити й волонтерство, і латентні форми, коли громадяни лише готують підґрунтя для подальших акцій.

Іншим висновком є те, що каузальна природа політичної участі пов'язана з поєднанням ресурсів, мотивації й мобілізаційних чинників. Якщо людина має доступ до часу, знань, грошей або інших необхідних ресурсів, вона охочіше залучається до політики. Однак одного ресурсного потенціалу може бути недостатньо без внутрішньої мотивації та віри в успішність дій. Механізм мобілізації, до речі, також відіграє вирішальну роль: коли

громадяни отримують прямі запрошення від партій, рухів чи друзів, вони часто більш схильні до участі. Усе це говорить про складну багаторівневу модель, де соціально-економічний статус людини, її психологічні орієнтації та зовнішні стимули взаємодіють. Для повноцінної інтерпретації важливо не лише описати форми участі, а й дізнатися про їхню соціальну базу й психологічні рушії. Основний у тому, що політична участь вибудовується на перетині ресурсів, мотивації й дій організацій, які можуть залучати або ігнорувати громадян. Такий підхід пропонує розглядати політичну участь у форматі попиту й пропозиції, де попит формується внутрішніми факторами людей, а пропозиція – зусиллями партій, рухів, волонтерських спільнот та інших акторів. Виходить, що демократичний розвиток залежить від узгодженості цих елементів і прозорих правил взаємодії. Усе це підтверджує, що дослідження політичної участі – невід’ємна частина наукової розбудови сучасної політичної науки, яка прагне зрозуміти, як саме громадяни можуть впливати на владу і суспільний порядок у різні періоди історичного шляху.

Таким чином, результати аналізу свідчать, що концепція політичної участі постійно розширюється. З одного боку, зростають вимоги до інституцій і політиків, щоб вони ефективно реагували на багатоманітні дії громадян. З іншого боку, зміни технологій та нові суспільні виклики зумовлюють пошук свіжих підходів до типологій і пояснювальних моделей. Отже, політична наука й далі досліджує, як ресурси, емоції та мобілізація здатні творити нові репертуари участі, а також наскільки демократичні механізми встигають за цими зрушеннями. Така теоретична робота допомагає краще усвідомити, що активність громадян не обмежується єдиним форматом. Вона радше постає мінливою системою, у якій поєднуються традиція, протест, цифрові мережі й волонтерські ініціативи. Зрештою, значить, аналіз комплексного розмаїття політичної участі забезпечує глибше розуміння того, як люди виражають свої інтереси й змінюють політичний ландшафт, спираючись на внутрішні та зовнішні чинники.

РОЗДІЛ 2

МЕХАНІЗМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ФОРМ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

В основі трансформації форм політичної участі лежить динаміка політичного попиту та політичної пропозиції. Сутність її головна функція цього процесу полягає в тому, аби політичні погляди й вподобання різних громадян, їхні бажання та очікування збиралися, впорядковувалися й, зрештою, формували, через актуальні канали, вплив на офіційні політичні рішення або посадовців, відповідальних за їх прийняття. Цей механізм, так чи інакше, є одним із ключових у тому, як люди беруть участь у демократичному політичному житті. На думку Ольги Косілової, пов'язаність цих процесів має багаторівневий характер: «Ідея демократії участі пов'язана з прагненням суспільних рухів і громадських об'єднань щодо розширення їх можливостей у політичному житті і, водночас, створення автономності для реалізації індивідуальних інтересів і потреб у політиці. Демократія участі також спрямована на реалізацію процедури прямого волевиявлення громадян. Демократія означає також демократію меншості» [243, с.35]

В Україні феномен агрегування політичного попиту і пропозиції має неоднозначний характер: з одного боку, люди голосують все менше, а з іншого – регулярно беруть участь у масових протестах та демонстраціях. Відтак, дослідження політичного попиту стає важливим у практичному сенсі. Воно дозволяє збагнути, чому виникають соціальні рухи й масові протести та як їх можна спрямувати в більше конвенційне й конструктивне русло. Окрім цього, розуміння політичного попиту дає змогу краще прогнозувати майбутні соціальні конфлікти. Наразі Україна переживає війну, тому багато інструментів політичної участі стали недоступними. Вибори на національному чи місцевому рівнях відтерміновані. Проте громадяни все одно зберігають своє бажання впливати на політику. Отже, політичне життя не припинилося, хоча можливості для нього стали обмеженими. Зрештою, ці

питання важливі не лише для теорії, а й для забезпечення національної безпеки.

Якщо говорити про наукові студії, то активне вивчення формування політичного попиту розпочалося не так давно. Приблизно у 1980-х роках соціологи почали досліджувати соціальні рухи. А вже в 1990-х роках й політологи звернулися до питання політичного попиту. Таким чином, тема увійшла до академічних дискусій, де центральне питання звучало приблизно так: чому в одній і тій самій політичній системі одні люди активно беруть участь у політиці, а інші залишаються осторонь? Відповідаючи, дослідники поступово звернули увагу на внутрішню мотивацію громадян. Виявилось, що політичний попит включає не лише раціональні очікування, а й складні емоційні реакції, здатні спонукати до дій, навіть до радикальних форм протесту. Наступне практичне та методологічне завдання полягало в тому, щоб визначити, які складники політичного попиту можна вимірювати. Звичайно, ідентичність, емоційні чинники й питання ефективності досить важко кількісно оцінити [92, с. 320]. Проте це необхідно робити, щоб розуміти, наскільки політика реально відображає бажання громадян. Зрештою, міждисциплінарний характер цього завдання означає залучення багатьох наукових сфер: соціології, психології, антропології, досліджень культури тощо.

Формування політичного попиту залежить від того, як люди обмінюються інформацією, контактами, думками. Паралельно у суспільстві діють інституції, мережі та групи, що формують політичну пропозицію – сприяють політичній участі, або навпаки можуть ускладнювати її. Громадська думка часто формується через реальні події, особистий досвід, вплив ЗМІ чи парламентські дискусії. Проте, невідомо достеменно, як саме різні люди реагують на одні й ті самі новини – це залежить не тільки від індивідуального, але й фактору колективного сприйняття. На складність формування політичного попиту в Україні звертає увагу Валерій Бортніков: «Широка, свідома і добре організована політична участь є, мабуть,

найхарактернішою ознакою суспільно-політичної трансформації, специфіка якої в Україні визначається складними процесами переходу від авторитаризму до демократії. Глибина і розмах активності має залежати від соціального та інституціонального середовища, а також відповідного рівня культури. Відмінність визначається, зокрема, наявністю неформальних правил та норм, які полегшують колективні дії громадян, а також довгостроковими відносинами що сприяють координованим діям і дають змогу людям здійснювати спільні зусилля на загальне благо» [201, с. 142]. Тому аналіз складних механізмів агрегування політичного попиту і пропозиції необхідно здійснювати шляхом уважного вивчення їх інтегральних компонентів. У цьому дисертаційному дослідженні пропонується до розгляду теза, що політичний попит в сучасній Україні складається з трьох основних компонентів: ідентичності, емоцій і відчуття ефективності. Ідентичність визначає внутрішні переконання громадянина та його місце в суспільстві. Емоційна складова штовхає людей до дій або стримує їх. А фактор ефективності дає розуміння, чи відчуває громадянин, що його дії справді можуть щось змінити. Далі ми розглянемо кожен з компонентів детально й у зв'язку з фактором політичної пропозиції.

Ідентичність є основою в процесі формування політичного попиту. Вона впливає на те, як громадяни уявляють свій зв'язок із державою, партіями, рухами, групами, й кінець кінцем – іншими громадянами. В академічних дослідженнях ідентичність почали розглядати у зв'язку з політичною участю відносно пізно, хоча, звичайно, саме поняття ідентичності має давнє коріння [152, с. 325]. Цей компонент охоплює колективні та групові аспекти самовизначення, а також політичні самооцінки, що можуть бути пов'язані з партією чи рухом. Часто людина не має однієї-єдиної ідентичності. Вона може вважати себе належною до різних груп. Наприклад, мешканець певного регіону, водночас лікар, батько, представник середнього класу тощо. Сучасне суспільство стає дедалі складнішим, тому інколи здається, що множинні ідентичності спричиняють

розгубленість і фрустрацію [52, с. 878]. Зрештою, справді може бути так, що в людини виникає внутрішній конфлікт між кількома ідентичностями. Це впливає на формування політичного попиту й далі – політичну участь, проте ці концепти вступають й у більш складний зв'язок. Політологи запровадили поняття надпорядкованих та підпорядкованих ідентичностей [70, с. 197-198]. Надпорядковані, тобто національні або етнічні, ніби формують «раму», в якій формується політичний попит й відбувається політична участь. Підпорядковані ідентичності, наприклад, регіональні або професійні, дають людині відчуття безпеки та розуміння свого місця. Інші дослідники [151, с. 142-143], виявили: коли у громадянина є кілька політичних і соціальних ідентичностей, він проявляє вищу політичну активність і вищий рівень задоволеності. В українських реаліях конфлікт надпорядкованих та підпорядкованих ідентичностей проявлявся не один раз, проте найбільше він проявлявся на самому початку української незалежності – в процесі відходу від тоталітарного режиму. Українська дослідниця Наталія Ротар наголошує: «Початок 1990-х рр. для України став періодом, коли політичні трансформації макрополітичного рівня вимагали від кожного громадянина самоідентифікуватися в нових політичних координатах, “відірватися” від нефункціональних смислів політичних ідентичностей радянського формату. Політичні процеси періоду 1989-1991 рр. зруйнували стабільні позитивні ідентичності, які констатували усвідомлення консолідованої єдності соціальних цінностей та моральних норм радянської людини, ліквідували соціально-культурні стереотипи, перезавантажили модель громадянських ідентичностей. Однак реалії соціально-економічної кризи, які супроводжували процеси політичних трансформацій, не сприяли швидкому зростанню нових політичних ідентичностей державного та громадянського рівнів ані на загальнонаціональному, ані на локальному рівнях. На цьому тлі якість ідентифікаційного розриву з минулим не слід розуміти як негативну ідентичність, а скоріше оцінювати як час, з одного боку, ідентифікаційної

невизначеності, з іншого – категоричної відмови від реакцій на ті маркери ідентифікації, які асоціюються з радянським минулим» [276, с. 67].

Проте, щоб одна з цих ідентичностей безпосередньо впливала на політичний попит, вона має бути політизованою. Тобто громадянин України повинен асоціювати себе з певним політичним угрупованням, громадським рухом чи нацією в політичному сенсі. Якщо така політизація відбувається, вона може підживлювати ідентифікацію «ми проти них», що створює табори союзників і опонентів. Водночас політизація ідентичностей породжує ризик посилення суспільної поляризації, адже чим сильніше розмежування між «нашою» та «чужою» групами, тим жорсткіше спрацьовує тиск групових норм [5, с. 95-96]. Тоді навіть помірна критика всередині «свого» табору сприймається як зрада. Узагальнюючи структуру ідентичностей в Україні на прикладі партій, Наталія Ротар зазначає: «Громадяни з поляризованою ідентичністю демонструють виключну орієнтацію на одну політичну силу поруч з жорстким, непримиренним дистанціюванням від усіх інших. Цей тип ідентичності насамперед характеризує прихильників радикальних політичних партій та межових сегментів партійного спектра у системі ліві - праві. Громадяни з лояльною ідентичністю позначені сильною прив'язкою до ідей власної партії та поміркованим запереченням програмних установок інших політичних сил. Громадяни з негативною ідентичністю характеризуються недостатньо стійкими орієнтаціями на програмні гасла будь-якої однієї партії та різким запереченням можливості підтримки конкретної політичної сили. Громадяни з апатичною ідентичністю визначаються відсутністю чітко оформлених та усвідомлених установок на підтримку або заперечення ідеоломі будь-якої партії» [275, с. 582]. У періоди кризи це може призводити до радикалізації та зменшення кількості мирних способів участі у політиці [2, с. 43].

Емоційна компонента також є вкрай важливою у формуванні політичного попиту. У наукових дискусіях інколи складно точно визначити, як саме емоції формують політичну поведінку. Проте загалом політологи

виділяють три основні детермінанти емоцій: обурення, гнів і страх. Якщо розглянути гнів і страх як дві протилежні реакції, то гнів може спонукати людину діяти, протестувати, голосувати або брати участь у кампаніях, а страх змушує її пасивно спостерігати або уникати політичної взаємодії, боячись репресій, невдач чи осуду. За вчених, гнів може бути сильним поштовхом до протестів, хоча не єдиним таким фактором [174, с. 180]. Поряд з цим, обурення нерідко розглядають як самостійну емоцію, що може пояснювати більшу кількість випадків політичної участі [93, с. 168]. Українська специфіка емоційної компоненти може відрізнятися й амбівалентністю: «Українській політичній культурі в цілому притаманне поєднання різних систем цінностей, часом несумісних політичних орієнтацій та діаметрально протилежних типів політичної свідомості, позитивних і негативних характеристик явищ та політичних процесів, раціональних та ірраціональних чинників. <...> При цьому слід розрізняти емоційну амбівалентність, коли особа відчуває водночас полярні емоції до одного й того ж об'єкта, інтелектуальну амбівалентність, коли особа висловлює взаємовиключні судження, вольову амбівалентність, коли особа постійно знаходиться у стані вибору між двома протилежними рішеннями» [201, с. 322]. Схожої думки, аналізуючи форми політичної участі, притримується й Андрій Матвійчук: «До важливих інститутів громадянського суспільства належать вибори. Існує пряма залежність між характером виборчої поведінки громадян і демократизмом органів влади. Специфіка українського виборця як людини посткомуністичної епохи полягає в амбівалентності його свідомості та поведінки, у поєднуванні здавалось би непок'єднуваного» [249, с. 387].

Дуже складно уявити, що люди вийдуть на протест, коли вони всім задоволені. Українців, як і громадян інших держав, зазвичай обурює певна несправедливість, невиконані обіцянки чи порушення правил. Навіть коли обирають інкумбента, певна частина мотивації виборців спирається на відчуття негативу до інших кандидатів. Відійшовши від теми виборів, ми можемо згадати різні приклади: учасники протестів приєднуються до них,

коли відчувають обурення. Це обурення може бути викликане корупцією, несправедливою соціальною політикою чи зневагою до громадської думки. Соціальні психологи [173, с. 888] виділяють три джерела, з яких виникає обурення. Перше з них – неправомірна нерівність (*illegitimate inequality*). Наприклад, люди бачать, що високопосадовці уникають покарань, тоді як звичайні громадяни несуть відповідальність у повному обсязі. Це контрастує з ідеєю соціальної справедливості і тому викликає обурення. Друге джерело пов'язане з раптовими проблемами (*suddenly imposed grievances*). Наприклад, в області, де люди мирно жили, починаються непередбачені обмеження: масово звільняють робітників, зносять багатоповерхівки без попередження або будують підприємства, що шкодять довкіллю. Громада відчуває шок, і його наслідком стає обурення. Третє джерело – порушення принципів (*violated principles*). Інакше кажучи, людям важливо, аби рішення приймалися прозоро й справедливо. Коли вони бачать, що процедуру ухвалення закону провели з порушенням, вони теж обурюються, навіть якщо результат був би корисним. Тут до справи долучається процедурна справедливість: громадянам часто важливо, як саме політики чи державні інституції діють в конкретній ситуації.

Проте, звичайно, саме по собі обурення ще не означає, що громадянин обов'язково діятиме. Зрештою, багато людей відчувають обурення, проте не всі виходять на мітинги чи відправляють офіційні скарги. Тому третя складова політичного попиту – це ефективність. Інакше кажучи, ефективність – це відчуття, що зусилля не будуть марними. Якщо люди бачать, що їхні ресурси, час, знання та навички можуть призвести до реального результату, вони частіше беруть участь у політиці. Якщо ж людина вважає, що нічого змінити неможливо, то, доволі не очевидно, чи захоче вона боротися. Дійсно, у цьому питанні заслуговують уваги дослідження Рассела Далтона й колег [49, с. 70-71]. Вони використали дані World Values Survey за 1999–2002 роки й помітили, що люди, які мають матеріальні та когнітивні ресурси, легше перетворюють своє незадоволення на активну участь [49, с.

72]. Навпаки, без таких ресурсів громадяни зазвичай пасивно спостерігають або говорять про проблеми, але нічого не роблять [83, с. 148-149]. Крім того, є зв'язок між ефективністю та емоціями. Якщо людина не бачить жодних шансів на успіх, вона відчуває страх або пригніченість. Коли ж має впевненість у власних здібностях, швидше виникає гнів і бажання виправити ситуацію [110, с. 613]. Деякі дослідники припускають, що ефективність є одним з головних елементів так званої «проблемно-орієнтованої» стратегії [175, с. 25]. У цій стратегії громадяни намагаються змінити дії владних інституцій, щоб досягти своїх політичних цілей. Однак існує й інша стратегія, емоційно-орієнтована, що більше зорієнтована на згуртування самої спільноти й формування її ідентичності. У такому випадку головну роль відіграють саме емоції, тоді як ефективність може бути другорядною.

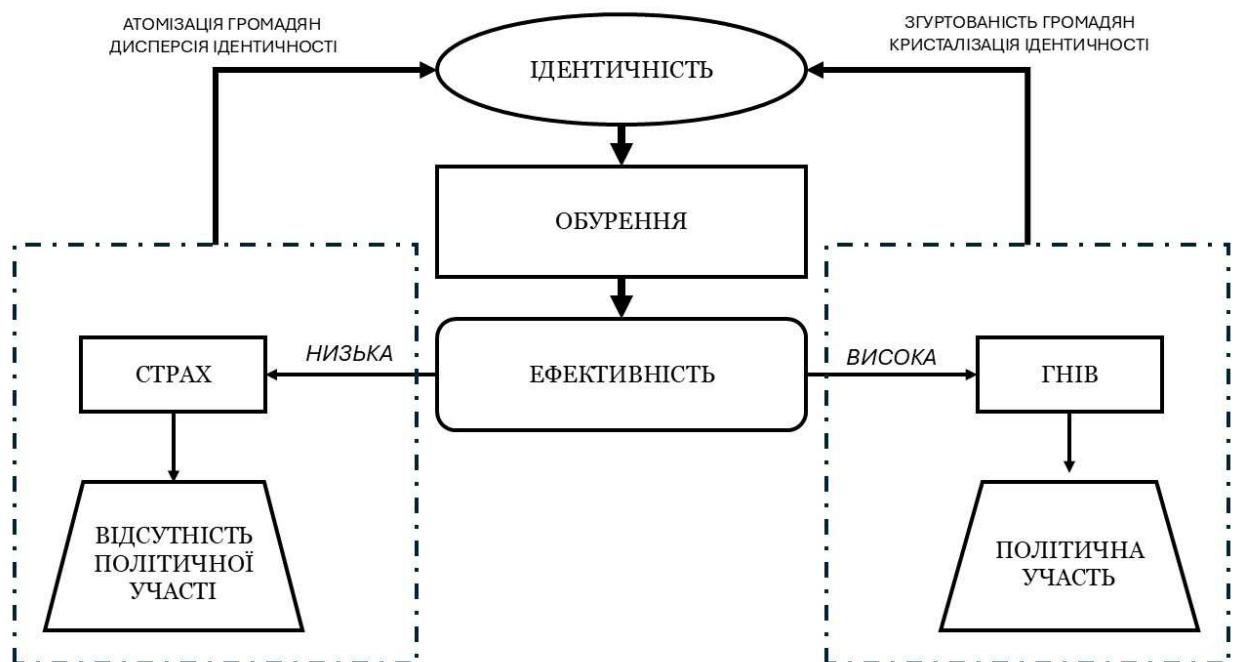

Схема 3. Інтегральна модель формування політичного попиту

З усього сказаного виходить, що політичний попит можна пояснити через три складові: ідентичність, емоції (особливо гнів) та ефективність. Проте дійсно важливо пам'ятати, що всі ці елементи діють у складній взаємодії. Вони також залежать від ширших суспільних процесів, які

охоплюють виборчу систему, стан громадянського суспільства, історичні традиції й навіть культурні особливості людей. Як слушно зазначав Валерій Бортніков: «На характер змін у перехідному суспільстві вагомий вплив здійснюють морально-духовні фактори, до яких відносяться ідейні переконання, цінності та норми певної політичної культури, в тому числі й демократичної. Саме вони детермінують поведінку конкретних суб'єктів політичного процесу: індивідів, еліт, соціальних, демографічних груп, спрямовуючи розвиток суспільства у певному напрямі» [202, с. 82]. Утім, мусимо визнати, що компонента ефективності має особливу роль у формуванні політичного попиту. Зовнішній та внутрішній аспекти політичної ефективності ми розглянемо в наступному підрозділі.

Агрегування політичної пропозиції – це процес, у якому політичні сили й організації заохочують громадян до участі у виборах, протестах або інших формах політичної активності. Відстежуючи історію агрегування політичної пропозиції, ми можемо побачити, що ранні демократичні системи діяли «згори донизу». Лідери й уряди розширювали виборчі права, але громадянам бракувало інструментів для прямого впливу. Згодом, на новому етапі суспільного розвитку, пов'язаного з Інтрелумом, почався рух «знизу вгору», коли суспільство стало вимагати змін і висувало на передній край нові партії та рухи. Усе це активізували, у свою чергу, суспільні та технологічні новації. З одного боку, зростає грамотність і рівень освіти. З іншого боку, з'явилися партії, що представляли нові, «неідеологічні» вимоги, наприклад екологічні чи соціокультурні. Класичне визначення політичної мобілізації звучить так: це «процес, у якому кандидати, партії або активісти закликають людей до політичної участі» [143, с. 25]. Партії намагаються виграти вибори чи просувати потрібні закони. Тому вони й залучають своїх прихильників до голосування або інших дій [143, с. 30]. І це має свої результати: дослідження демонструють інтуїтивно очевидне твердження, що прямий контакт із виборцями часто збільшує явку [72, с. 160]. Водночас політична пропозиція через мобілізацію може заохочувати не тільки участь у

виборах, а й в інші форми активності: волонтерство в передвиборчих кампаніях, членство в партії чи підтримку через соціальні мережі [88, с. 106-107]. Результативність політичної пропозиції залежить, так чи інакше, від того, наскільки сильна політична організація й чи має вона достатньо ресурсів. Партія або політичний рух з великим штатом агітаторів може охопити ширшу аудиторію. Крім того, політичні лідери намагаються зважати на виборчі системи: в системах пропорційного представництва партіям вигідно мобілізувати свій «ядерний» електорат, у мажоритарних системах вони можуть охоплювати більші масиви виборців [90, с. 100]. Тому в реальних умовах політична пропозиція залежить і від стратегічних планів політичних акторів, і від соціально-політичних особливостей самої країни.

В історичному контексті вчені відзначають, що раніше у багатьох країнах держава розширювала політичні права «згори», щоб згладити конфлікти [50, с. 372]. Потім громадяни, зокрема й в Україні, завдяки зростанню рівня освіти, відходили від традиційних способів політичної поведінки. Нові партії, зокрема рухи проти авторитаризму (напр., «Україна проти Кучми»), за чесні вибори (напр., Помаранчева революція), євроінтеграційні (напр., Революція гідності), почали закликати до більш прямої участі й партисипаторної демократії «знизу». Так виникла двонаправлена модель: згори йде політична пропозиція, а знизу люди формують попит й беруть ініціативу, якщо відчують, що їх не чують [29, с. 158-160]. Звичайно, частина людей і досі лишається пасивною через нестачу соціально-економічних ресурсів [99, с. 759]. Проте загальна тенденція свідчить, що громадяни дедалі частіше бажають діяти самотужки, коли їх щось обурює.

В епоху трансформації інформаційного споживання політики все частіше почали використовувати ЗМІ, щоб формулювати політичну пропозицію [19, с. 215]. А з розвитком інтернету ситуація стала ще цікавішою. Оскільки з'явилися двосторонні комунікаційні канали, політики і громадяни можуть швидко реагувати одне на одного, обмінюватися

коментарями в соцмережах і створювати окремі онлайн-спільноти. Відтак, політична пропозиція не є фіксованою чи незмінною. Насправді, вона відтворюється щоразу, коли ініціатори розгортають чергову мобілізаційну кампанію. Це стосується і тих випадків, коли організатори акцій діють через структуровані мережі, партії або громадські об'єднання, і тих ситуацій, коли використовують неформальні контакти. Дослідники [114, с. 70] називають таке формування «мобілізаційними структурами» та підкреслюють, що вони можуть бути формальними й неформальними. Їхня суть полягає у тому, що різні спільноти, групи і навіть окремі індивіди поєднують свої ресурси, щоб координувати участь у певних колективних діях [115, с. 3]. Усі ці контакти не стають єдиною організацією автоматично, що зокрема демонструє досвід двох українських революцій, а також досвід волонтерської самоорганізації в умовах російсько-української війни. Контакти потрібно ретельно збирати й інтегрувати, інакше кажучи, потенційні учасники не долучаться, доки не побачать чіткої пропозиції, зрозумілої цілі та належної координації. На важливості інституційно структурованих мереж наголошує Валерій Бортніков: «Створення реальних можливостей для повноцінної участі громадян у політиці передбачає низку аспектів. Насамперед це формування так званого “інституційного дизайну” – формування системи державного і місцевого управління, орієнтованого на форми співучасті із загалом громадян; правове та інформаційне забезпечення участі; зусилля, спрямовані на активізацію процесу виникнення та інституційного оформлення структур громадянського суспільства. Організаціями, які впорядковують і спрямовують участь, є насамперед політичні партії. Велике значення в сучасних демократичних системах відіграє участь, пов'язана з групами організованого висунення інтересів, у рамках групової політики. Важливим показником розвитку громадянського суспільства є не лише кількість організацій, але й їхні якісні характеристики – здатність реального впливу на суспільство» [201, с. 142].

Поряд з цим велике значення тут мають соціальні мережі, як онлайн, так і офлайн. У соціальних науках є чимало досліджень, що підтверджують наявність певної контактної інфраструктури пояснює, чому люди у схожих умовах можуть відгукнутися на мобілізаційний заклик або зовсім його проігнорувати [154, с. 471]. Коли організатори запрошують до співпраці різні формальні організації, мережі чи неформальні об'єднання, вони отримують доступ до учасників цих об'єднань. Внаслідок цього виникає коаліція, в якій досягається новий рівень синергії. Певна кількість людей могла б і не вийти на вулиці або не долучитися до ініціативи, якби не відчувала заклику від організації чи спільноти, яку вона знає і якій довіряє. Проте за умови переконливого запрошення та привабливого плану дій ці люди часто стають активними учасниками. Деякі дослідники [79, с. 446-447] звертають увагу, що склад коаліції впливає на характер протестів. Якщо до неї приєднуються групи, які орієнтовані на поміркованість, то й акції переважно будуть мирними й модерованими. Коли ж серед учасників є радикально налаштовані рухи, їхня риторика чи методи можуть стати складовою єдиного мобілізаційного процесу. Інші дослідники [140, с. 48-50] зауважують, що класичні структури, такі як церкви, профспілки або партійні осередки, втрачають частину привабливості порівняно з тим, як це було у ХХ столітті. Дедалі більше людей схиляється до «легких» форм взаємодії. Вони можуть надавати перевагу одноразовим або спонтанним заходам, а не вступати в довготривалі організації. Гнучкість таких мереж дозволяє швидко реагувати на нові виклики, проте водночас може ускладнювати стабільну координацію.

Відтак, процес мобілізації в сучасній Україні є комплексним: він поєднує два підпорядкованих процеси формування попиту (коли люди обурені чи мотивовані змінити ситуацію) та формування пропозиції (коли існують механізми, що заохочують і організовують цих людей). Уявімо велику групу громадян, яка хоче протестувати проти підвищення податків. Їхній гнів і відчуття несправедливості є аспектом попиту. Пропозиція виникає тоді, коли з'являються діячі (наприклад, місцеві лідери, ініціативні

групи чи формальні громадські об'єднання), які кажуть: «Зустрічаємося о п'ятій на головній площі, ось наш план, ось наші вимоги». Суспільний простір, де зіштовхуються ці два елементи, і породжує справжню політичну дію. Поряд з цим, варто звернутися й до вже згаданого концепту політичної ефективності. Політологи давно зауважили, що люди, котрі активно беруть участь у добровільних організаціях, зазвичай мають вищу політичну ефективність. Виходить, що чим більше розвинене громадянське суспільство в країні, тим імовірніше, що виникне широкий простір для формування політичної пропозиції. Саме це американський соціолог та політолог Нан Лін назвав це соціальним капіталом, підкреслюючи, що він вбудований у структуру суспільства і може бути задіяний для досягнення певних політичних цілей [104, с. 35]. Подібні інститути й об'єднання створюють майданчики, де формується критичне ставлення до влади й де може зароджуватися масова опозиція уряду. Люди, зустрічаючись у волонтерських і професійних спільнотах, не лише діляться поглядами, а й вибудовують довіру. Це особливо помітно у випадках, коли виникає сильна ідентифікація з якоюсь соціальною групою, яка вмить може конвертуватися на політичну підтримку протесту. Таким був досвід, зокрема, українізації мовного простору в Україні. Міркування про соціальний капітал пов'язані з тим, як міжособистісні зв'язки ідентифікують шляхи політичної пропозиції [27, с. 335-336]. «Сильні», і «слабкі» зв'язки потрібні для успішного поширення інформації – коли людина опиняється в колі близьких друзів, вона отримує довіру і підтримку. Проте, щоб охопити велику кількість громадян, важливо мати й розрізнені, менш тісні зв'язки, які розширюють радіус політичної комунікації. Ольга Косілова зазначає: «Особливістю партисипаторної демократії є орієнтованість на громадян та їх соціальний капітал. Громадяни визнаються політично-активними не лише через їхнє членство в політичних партіях та участь у виборах, але й у таких сферах, як економіка, трудові відносини, система освіти, приватна сфера» [241, с. 32]. У контексті протестів це означає, що внутрішні спільноти можуть швидко обмінюватися

відомостями й спонукати один одного до участі. Але без «слабких» зв'язків інформація не вийде за межі вузького кола. Внаслідок цього мобілізація лишиться локальною й малою.

Безумовно важливу роль у цьому процесі відіграють сучасні онлайн-комунікації. Дослідники давно звернули увагу, що інтернет, мобільні технології та соціальні медіа істотно змінюють звичні підходи до протесту і полегшують організаційні процеси [173, с. 894]. Поле для обміну думками стає доступним у будь-який момент, тому стрімке зростання кількості учасників акції можна запускати фактично «з нуля». Інтернет робить обговорення політичних питань масовим і відбуваються такі обговорення раніше, ніж це встигне проконтролювати влада. У результаті навіть за відсутності традиційних структур протест може набути значних масштабів, як сталося в низці країн під час раптових виступів студентів або інших груп. Схожа ситуація склалася й в Україні під час Євромайдану та Революції Гідності. Увагу на це звертав Валерій Бортніков: «Важливим чинником організації людей під час Революції гідності стало ефективне використання сучасних цифрових технологій і комунікацій, зокрема мережі Інтернет. Вони стали потужним засобом розвитку горизонтальних соціальних інтеракцій, громадської мобілізації й самоорганізації територіальних спільнот» [203, с. 157]. Раптове наростання обурення мало вирішальне значення – за умов такої національної єдності не потрібно було створювати стійку організаційну мережу, бо більшість громадян була готова вийти на вулиці через потужний моральний імпульс. Дослідники називають такі ситуації «консенсусними проблемами» [182, с. 158]. Вони підіймають рівень мобілізації навіть без наявних розгалужених структур – і навіть без артикуляції політичної пропозиції. Якщо ж у суспільстві бракує консенсусу, а протест націлений на інше коло питань (наприклад, економічні реформи, які частина населення підтримує, а частина ні), тоді навіть активна інформаційна кампанія потребує додаткових зусиль, щоб об'єднати різні групи громадян. Суперечлива природа онлайн-участі описана й в українській політології: «...особливого

значення набувають нові канали політичної мобілізації населення – а саме соціальні медіа, так званий Веб 2.0. Їх набагато важче контролювати та обмежувати, вони доступні для використання будь-ким за умови вільного доступу до інтернету та створюють для окремих груп населення так звані вікна можливостей, виступаючи могутнім ресурсом акумуляції та активізації потенціалу опозиції. А проте політична мобілізація через соціальні медіа має ризики породження такого явища, як слактивізм, або інтернет-активізм, коли акумульований протестний потенціал зводиться нанівець, виливаючись зрештою лише в низку малозначущих акцій» [247, с. 265].

Таким чином, політичні діячі через формування політичної пропозиції можуть залучати громадян до мереж політичної дії, що, у свою чергу, може мати довгострокові наслідки для їхньої здатності брати участь у політичних процесах. Як тільки люди потрапляють до формальної або неформальної політичної організації, ймовірність того, що їх залучатимуть до майбутніх ініціатив, зростає, і крім того, після такого залучення громадяни можуть також стати більш обізнаними про ці організації та можуть по-новому формувати власний політичний попит. У цьому аспекті важливо зазначити, що, наприклад, електоральна мобілізація не є виключною сферою діяльності політичних акторів, її також можуть здійснювати самі громадяни спонтанно. Така неорганізована або неформальна мобілізація завжди є важливим доповненням до заходів, що безпосередньо здійснюються політичними акторами, які через обмежені ресурси та недостатність можливостей часто зосереджують свої зусилля на тих групах, які вважають найбільш лояльними (вищезгаданий феномен «ядерного» електорату). Це означає, що громадяни, яких найімовірніше мобілізують, зазвичай є тими, хто першопочатково мав вищу схильність до політичної участі. Це раціональна організаційна поведінка, оскільки дослідження показують, що повідомлення, спрямовані на збільшення явки виборців, є ефективнішими для громадян із вищою схильністю до голосування, тому не дивно, що політичні актори спрямовують обмежені ресурси на ті групи, які, на їхню думку, принесуть

найбільший ефект. Однак цифрові медіа суттєво змінили процес формування політичної пропозиції. По-перше, знизивши витрати на поширення повідомлень, інтернет створив стимули для політичних акторів орієнтувати свої мобілізаційні зусилля на ширші аудиторії [99, с. 761-762]. Водночас велика кількість цифрових слідів про ставлення та поведінку користувачів сприяла більш ефективному таргетуванню, потенційно підвищуючи ефективність політичної пропозиції. По-друге, межа між мобілізаційними зусиллями, що безпосередньо керуються політичними акторами, і тими, що здійснюються громадянами самостійно, є менш чіткою у соціальних мережах, ніж через традиційні комунікаційні канали. Соціальні мережі не лише пропонують можливості для ініційованих громадянами заходів, але й дозволяють користувачам самим поширювати мобілізаційні повідомлення, розміщені політичними акторами. Таким чином, соціальні мережі пропонують акторам та громадянам безліч шляхів для неформальної мобілізації, і тому є підстави вважати, що такі стимули можуть за певних обставин мати наслідки не лише для електоральної участі виборців, а й для ширших форм політичної участі. Можна очікувати, що користувачі, на яких у соціальних мережах таргетують політичні пропозиції, спрямовані переконати їх голосувати за певну партію чи кандидата, також продемонструють ширший спектр форм політичної участі.

Формування політичного попиту та політичної пропозиції відбувається у найтіснішому взаємозв'язку з поняттям політичної ефективності. Політична ефективність є однією з наріжних концепцій в дослідженні політичної участі. Усупереч її популярності й впливовості, досі не сформовано єдиного концептуального підходу до цього питання. Політологи та соціологи [28, с. 152-153] запропонували визначення політичної ефективності як «відчуття того, що індивідуальна політична дія має або може мати вплив на політичний процес, а саме, що виконання громадянських обов'язків є доцільним» [26, с. 187]. Це стало відправною точкою для багатьох подальших досліджень. Згодом з'ясувалося, що судження людини

про власну здатність впливати на політику стосуються двох різних аспектів. Перший аспект – це внутрішня політична ефективність, яка зосереджується на переконанні людини у власній здатності досягати бажаних результатів у політиці. Другий аспект – це зовнішня політична ефективність, що пов'язана з відчуттям, чи реагує політична система на потреби й вимоги громадян [7, с. 34]. Тобто перша складова описує власні здібності й ресурси, а друга – відкритість і гнучкість політичних інституцій [30, с. 120-121].

Внутрішня політична ефективність передбачає, що громадянин вважає себе здатним розуміти важливі політичні питання, вміти відстоювати свої позиції та ефективно використовувати свої навички. Чим вищі показники внутрішньої політичної ефективності, тим більше люди схильні брати участь у різних політичних активностях: від голосування й обговорення кандидатів до волонтерства у виборчій кампанії [122, с. 593]. Дослідження також свідчать, що ця внутрішня ефективність пов'язана з відчуттям компетентності і громадянської та зростає, коли в людини з'являється інтерес до політичного життя [122, с. 598-599].

У 1987 році в межах пілотного дослідження NES (American National Election Studies) було створено нову шкалу для оцінювання внутрішньої ефективності, що наступні твердження, які пропонувалися громадянам:

- 1) «Я вважаю себе добре підготовленим для участі в політиці»;
- 2) «Я відчуваю, що маю досить добре розуміння важливих політичних питань, з якими стикається наша країна»;
- 3) «Я думаю, що можу працювати на державній посаді не гірше за інших»;
- 4) «Я вважаю, що знаю про політику та уряд більше, ніж більшість людей».

Ці твердження підтвердили свою валідність у подальших дослідженнях, проте надалі дослідники все одно намагалися вдосконалювати якість вимірювання, зважаючи на те, що люди відповідають на такі питання по-різному залежно від контексту. Ми вважаємо, що нове й адекватне

оцінювання політичної ефективності можна здійснити, враховуючи внесок соціально-когнітивної теорії Альберта Бандури – канадського психолога українського походження [8-12]. У цьому концептуальному підході структура й функціонування особистості пояснюється через основні когнітивні та афективні системи, які розвиваються через соціокультурний досвід [8, с. 34-35]. Соціально-когнітивна теорія розглядає віру в власну ефективність як головний елемент самореферентної системи, яка надає особистості цілісність і забезпечує ефективну взаємодію із середовищем через саморегуляцію [8, с. 71]. Ця проблематика знайшла своє відображення в українському політичному процесі. Описуючи причини низьких рівнів участі в Україні, Віталій Бортніков, зокрема, вказує на ряд, пов'язаних з внутрішньою політичною ефективністю: «Серед причин, які зумовлюють низький рівень громадської активності в Україні, можна назвати такі: наявність соціально-психологічних стереотипів, пов'язаних із патерналістськими настроями, що залишилися від радянських часів, які частково відтворюються в умовах несправедливої та недосконалої системи розподілу ресурсів на всіх рівнях; низький рівень матеріальної забезпеченості переважної більшості громадян, що корелює з мінімальними показниками громадської активності; брак політичних ідеалів, які б стимулювали громадську активність; втрата громадянами довіри до інститутів державної влади та можливості впливу на них, а також відсутність розвинених механізмів зворотного зв'язку між владою та громадою; нерозвиненість інституційної структури громадянського суспільства, яка виступає в якості каналів громадської активності – профспілок, інших громадських об'єднань та груп, незалежних ЗМІ тощо» [201, с. 335]. Від себе додамо, що остання причина відноситься до категорії зовнішньої політичної ефективності, проте однозначно вказує на особливий соціокультурний досвід українців.

На відміну від внутрішнього виміру, зовнішня ефективність – це переконання людини, що держава й політичні структури реагують на її

запити. Тут ідеться про відчуття, що уряд і політичний істеблішмент не ігнорують голос пересічних громадян [40, 226-227]. Воно сильно корелює із рівнем довіри до інституцій: коли люди бачать, що політики зважають на їхню думку, вони відчувають себе частиною системи. Якщо ж у них виникає відчуття, що «всі рішення приймаються без них», рівень зовнішньої політичної ефективності падає. Деякі дослідження пов'язують низьку зовнішню ефективність з популярністю популістських гасел [142, с. 34-35]. Прихильники популістських партій часто заявляють, що «еліти нікого не слухають», і це відображає саме позицію людей із низькою зовнішньою ефективністю [130, с. 132-133]. Проте, як свідчать інші дослідження, існує багато винятків. Одні люди відчувають безсилля і водночас схильні довіряти владі, а інші, навпаки, мають сильне переконання в особистих можливостях впливати на ситуацію, хоч і критикують еліту. Тому зовнішня політична ефективність – це складна категорія, що не обов'язково збігається з усіма аспектами політичної довіри чи ідей популізму [74, с. 290]. В європейських країнах спостерігається зростання підтримки популістських сил, зокрема у ситуаціях, коли громадяни відчувають себе відстороненими від державних інститутів. Це свідчить, що зовнішня ефективність може частково пояснити, чому люди шукають політичних лідерів, які обіцяють «повернути владу народу». Проте, цей зв'язок не є універсальним, що демонструє досвід України. Правопопулістські партії не завжди приваблюють людей із низькою зовнішньою ефективністю. Натомість лівопопулістські сили можуть бути тісніше пов'язані з виборцями, які відчувають безсилля.

Незважаючи на відносно чіткі визначення внутрішньої та зовнішньої політичної ефективності, залишається проблема точного емпіричного вимірювання цих феноменів. З 1950-х існують шкали й анкети, проте деякі їхні твердження можуть бути неоднозначними або несумісними з сучасними реаліями. Дослідники намагалися модифікувати початковий інструментарій або створювати нові опитувальники, але постійні проблеми з вимірюванням спонукали політичних психологів до пошуку ширших теоретичних моделей,

й в нагоді стала соціально-когнітивна теорія. Ця теорія дозволяє поглянути на політичну ефективність як особливо зумовлений момент віри у власну здатність досягати результатів. Тоді питання набуває більш психологічного характеру: чи вважає людина, що вона «справиться» з політичними викликами і бар'єрами, і чи існують шанси, що політична система відреагує? Фокус на самоефективності [11, с. 20] припускає, що люди приймають рішення брати чи не брати участь у політиці, виходячи зі свого сприйняття власної компетентності. Якщо такої віри немає, то навіть хороша інформованість не гарантує активності. Справді, дуже легко можна уявити обізнану людину, яка глибоко розбирається у виборчих системах, але не вірить, що її голос матиме значення. Така людина, інакше кажучи, має високий рівень знань, але низьку внутрішню ефективність.

Соціально-когнітивна теорія розглядає політичну ефективність як щось більше, ніж індивідуальне переконання, адже в політиці потрібно об'єднатися, щоб досягти результатів. І у такому разі діє колективна ефективність [100, с. 302-303]. Це віра групи у власну здатність організувати дії та вплинути на рішення влади. Колективна ефективність не обмежується сумою індивідуальних самооцінок. Тут важливо, щоб члени групи довіряли одне одному, вміли поєднувати зусилля і розподіляти ролі. Таким чином, колективна й індивідуальна політична ефективність можуть взаємно підтримуватися. Якщо людина впевнена у своїх силах, їй легше долучитися до колективної дії, і навпаки, коли група має високий рівень колективної згуртованості, це підживлює впевненість кожного учасника. Водночас люди з вищим рівнем освіти або вищим статусом у суспільстві зазвичай відчують себе ефективнішими в політичних процесах [36, с. 735-737]. Тоді вони частіше стають ініціаторами спільних проєктів.

Зовнішня політична ефективність, зосереджується не так на внутрішніх особистих чинниках, як на уявленні про відкритість політичної системи. Людина може бути сильною в дебатах і добре знати законодавство, але вважати, що депутати чи чиновники не реагують на громадські запити. У

такому разі зовнішня ефективність буде низькою, і громадянин може скептично ставитися до участі у виборах чи в організації протестів. В окремих дослідженнях зовнішню ефективність плутають з політичною довірою. Проте довіра часто передбачає позитивну оцінку діяльності влади (тобто люди вважають, що уряд діє в суспільних інтересах), тоді як зовнішня ефективність може бути нейтральною щодо моральності рішень. Вона швидше про те, чи здатен уряд почути голос громадян [42]. Тому існують ситуації, коли рівень довіри може залишатися достатньо високим, але зовнішня ефективність усе одно низька: люди вважають, що влада працює непогано, проте їхній власний внесок не відіграє серйозної ролі. І навпаки – при високій зовнішній ефективності люди можуть думати, що уряд реагує на запити, але не завжди ухвалює правильні рішення. Дослідники наголошують, що довіра стосується оцінки того, наскільки влада ухвалює правильні рішення, діє етично і «заради суспільного блага». А зовнішня ефективність – це запитання: «Чи здатні ми як громадяни достукатися до політиків?». Тому можна розчаруватися в моральних якостях політиків і водночас зберігати відчуття, що акції протесту чи звернення до депутата все ж можуть вплинути на ситуацію. В українському житті такі приклади трапляються доволі часто. Отже, між довірою і зовнішньою ефективністю існує проміжний простір, де громадяни визнають нечесність або некомпетентність еліт, але водночас сподіваються змусити їх реагувати через колективний тиск.

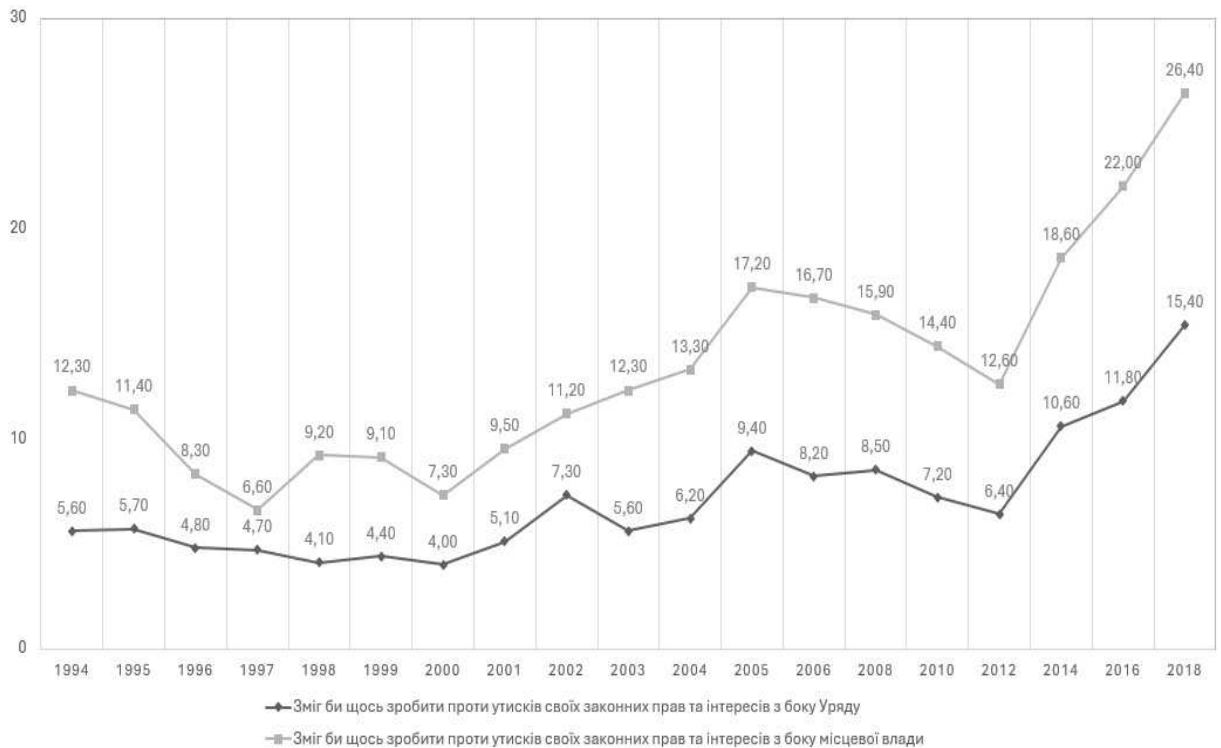
Історично в західних демократіях рівень зовнішньої політичної ефективності знижувався з 1960-х років. Деякі вчені пов'язували це з падінням партійної ідентифікації і загальним зменшенням участі у виборах [1, с. 506]. Проте явка в окремі періоди зростала, а зниження зовнішньої ефективності тривало. Крім того, є припущення, що зростання внутрішньої ефективності пом'якшує негативний вплив зовнішньої [111, с. 45]. Тобто громадяни, які довіряють власним можливостям, усе ж голосують чи беруть участь у політичному процесі, навіть якщо вони скептично ставляться до відкритості влади. Проте для західних політологів питання залишається

відкритим: що саме спричинило багаторічний спад зовнішньої ефективності і чому вона не відновилася попри підйоми партійної конкуренції? Серед основних пояснень дослідники обговорюють вплив економічних чинників, а також змін у політичній культурі. Проте досі жодне дослідження не надало однозначної відповіді.

Якщо дотепер ми акцентували увагу на підходах, що розроблялися в американській політичній науці, то в Україні питання політичної ефективності, на нашу думку, є ще більш актуальним. За даними соціологів, відчуття впливу на політику для українців залежить від кількох специфічних факторів. Серед них – довіра до місцевої влади, досвід участі у громадських ініціативах і сприйняття прозорості виборів. У соціологічному моніторингу Інституту соціології НАН України застосовувалися показники зовнішньої політичної ефективності, які вможливають відстежування загальних тенденцій змін, що відбувалися у масовій свідомості українців з 1994 року по 2018 рік [270]. Впродовж цих років можна простежити поширеність політичної ефективності населення за допомогою запитань, які репрезентують загальнонаціональний та місцевий рівні:

- «Якби Уряд України ухвалив рішення, яке утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти такого рішення?»
- «А якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, чи змогли б Ви щось зробити проти такого рішення?»

з варіантами відповідей «1 – ні, нічого не зміг би зробити; 2 – важко сказати; 3 – так, зміг би щось зробити».

Графік 1. Динаміка політичної ефективності населення України у разі утисків своїх законних прав та інтересів з боку уряду або місцевої влади [270]

Разом з тим, лонгітюдне дослідження також демонструє, що значна частина українського суспільства традиційно скептично оцінює власну здатність змінити ситуацію. Українці часто вважають, що їхній голос не матиме реальних наслідків. Водночас помітна тенденція до зростання протестних настроїв у певні періоди, коли обурення переростає у колективні дії. Якщо громадяни регулярно бачать приклади, коли активістам вдається блокувати певні рішення чи впливати на місцеве самоврядування, їхня зовнішня політична ефективність підвищується. Наприклад, у деяких громадах вдалося відкликати депутатів, котрі не виконували обіцянки. Це стало поштовхом для інших громадян, щоб повірити у дієвість колективної участі. Водночас опитування DIF показують, що рівень внутрішньої ефективності значно коливається залежно від того, чи людина брала участь у громадській або політичній діяльності раніше [289]. Ті, хто мав успішний досвід (наприклад, організував локальні ініціативи, збирав підписи,

спілкувався із чиновниками), почуваються набагато впевненіше. Інші, які не мають такого досвіду, частіше декларують «я не знаю, як це працює».

Є ще один момент, який помітний в українських реаліях: політична турбулентність і кризи. Низка респондентів, вважає, що в часи політичних або економічних криз можливість впливати на владу зростає, бо політики змушені реагувати на вуличні протести чи громадянський тиск. Іншими словами, значущі історичні події (наприклад, Революція Гідності) створюють відчуття спільної сили, і це підвищує колективну ефективність. Проте невідомо достеменно, чи перетворюється ця колективна енергія на стале відчуття зовнішньої політичної ефективності. Часто після протестних хвиль повертається скепсис, особливо якщо громадяни не бачать істотних змін у політиці. Тоді соціологи фіксують черговий спад бажання взаємодіяти з владою, а люди відзначають, що політики не чують їхніх вимог. Таким чином, складається циклічна модель: короткочасне зростання громадської активності, потім зниження і знову очікування нових «каталізаторів». На нашу думку, саме ця модель є частковим поясненням занепаду довіри до політичних партій в Україні й переходу до політики, орієнтованої на громадські організації. Як зазначає Наталія Ротар: «В Україні переорієнтація громадян на політичну участь через інститути громадянського суспільства згодом може зумовлюватися тим, що політичні партії у нашій державі не мають традиційної для західних демократій дворівневої структури, коли у межах низового рівня синтезуються імпульси, генеровані в надрах громадянського суспільства, та шляхом участі партій у виборчих кампаніях ці імпульси потрапляють до центрів ухвалення політичних рішень. Обмін інтересами політичних партій з громадянським суспільством по організаційному та комунікативному каналах не має зворотного зв'язку, тому єдиною його формою залишаються вибори і, відповідно, електоральні форми політичної участі» [275, с. 583].

Якщо розглядати всі ці дані через призму соціально-когнітивного підходу, можна сказати, що українські громадяни, котрі беруть політичну

участь від протестів до волонтерських рухів, підвищують власну політичну самоефективність, бо вони отримують реальні докази свого впливу. Навіть невеликі перемоги (наприклад, рішення місцевої ради про нові правила благоустрою, ухвалені під тиском ініціативної групи) можуть зміцнити впевненість людей у своїх силах. Зазвичай у таких ситуаціях зростає і колективна ефективність, бо громадяни відчувають, що разом можуть досягати змін. Однак соціально-когнітивна теорія вказує, що необхідна певна сталість у цих успіхах. Якщо наступного разу громадська ініціатива наштовхується на байдужість чиновників і зазнає поразки, рівень відчуття ефективності може швидко впасти. Примітно, що дослідження Фонду «Демократичні Ініціативи» також демонструють ці коливання. На місцевому рівні трапляються приклади дієвої співпраці між активістами та місцевою владою. А на національному рівні люди часто почуваються безсилими, бо вважають, що «нагорі» все вирішують олігархи та фінансові групи. Це підтверджує тезу про те, що зовнішня ефективність може суттєво різнитися залежно від масштабу: локальна ситуація чи загальнодержавні питання.

Внутрішня політична ефективність, за даними [36, с. 231-232], залежить від рівня освіти і доступу до ресурсів. В Україні ця залежність теж простежується: люди з вищою освітою частіше розуміють, як працюють органи влади, їм легше реалізувати свої ініціативи. Вони мають знайомих у професійних колах, уміють писати офіційні звернення і можуть формулювати більш конкретні вимоги. Це збільшує їхню впевненість у власних діях (тобто внутрішню ефективність) і водночас дає реальні результати, що позначається на відчутті відкритості системи. Громадяни з нижчим соціально-економічним статусом можуть стикатися з бар'єрами, як-от: відсутність часу чи коштів для активної участі, нестача інформації про процедури. Такі люди часто кажуть, що «нікого не цікавить наша думка», що може свідчити про низьку зовнішню ефективність. Та навіть у таких середовищах можуть з'являтися лідери, які починають мобілізувати інших. Якщо їм вдається хоч трохи досягти змін (наприклад, домогтися ремонтів

інфраструктури чи скасувати корупційні рішення), це піднімає відчуття колективної ефективності. Правда, це іноді призводить до своєрідної фрагментації: громадяни добре справляються з невеликими проєктами, але не вірять, що здатні змінити глобальні політичні рішення. У такому разі внутрішня ефективність корелює з низькою зовнішньою, що унеможливорює масштабні перетворення. У такому випадку громадяни можуть звертатися до неконвенційних та/або неінституційних форм політичної участі. Проте таку трансформацію не слід сприймати як повністю усвідомлену: «...різні форми нетрадиційної участі характерні як прояви вимушених дій – за відсутності надійних каналів зворотного зв'язку між групою та владою, коли вона “не чує” або не хоче чути людей, або для отримання політичного зиску суб'єктів за відсутністю у них достатніх ресурсів. Сучасні демократичні режими прагнуть зробити політичну участь громадян традиційною, щоб без зайвого ризику, звичними засобами впливати на політику, примусити прислуховуватися до прагнень людей, їх інтересів та потреб» [201, с. 75].

Коли ми говоримо про політичну участь, варто пам'ятати, що політика – це сфера, де багато залежить від груп інтересів, мереж і коаліцій. Люди, які розвивають місцеві ініціативи, часто обмінюються досвідом, залучають громадські організації чи журналістів – і це формує додаткові ресурси, зміцнює переконання, що «ми не самі». З погляду Альберта Бандури [9, 398-400], це можна розглядати як взаємодію особистісних і колективних факторів: люди бачать, що інші поділяють їхні цілі та готові допомогти, і це збільшує впевненість у кінцевому успіхові. В Україні такі рухи часто виникають у кризові моменти, коли влада втрачає легітимність чи ігнорує певну проблему. Успішні приклади протестів та громадських кампаній поширюються через ЗМІ та соціальні мережі, що стимулює інших громадян повторювати ці практики. У цьому сенсі механізм «перенесення досвіду» відіграє схожу роль, що й в інших сферах, описаних соціально-когнітивною теорією [11, с. 13]. Якщо люди бачили, як схожа ініціатива увінчалася успіхом, вони починають вірити, що так само можуть вплинути на власну

ситуацію. Щоправда, практика також демонструє, що перешкоди (зокрема, відсутність фінансової підтримки чи негативна реакція чиновників) можуть стримувати розвиток цієї колективної ефективності. Якщо група багато разів зазнає поразок, учасники починають сумніватися у власних силах і можуть або знизити активність, або перейти до більш радикальних форм протесту. Тоді зовнішня політична ефективність падає, бо громадяни переконуються, що влада ні на що не реагує.

Тобто в контексті трансформації політичної участі важливо, по-перше, усвідомлювати, що політична ефективність не є сталою характеристикою, вона змінюється залежно від історичних обставин, економічної ситуації й особистого досвіду громадян. Наприклад, у періоди різких суспільних трансформацій може зростати колективне відчуття здатності змінювати владу. Це було помітно під час Революції Гідності в Україні. Тоді багато людей відчули, що їхні протести призводять до падіння чинного уряду й впливають на майбутні політичні рішення. Таким чином, у кризових фазах справді може відбуватися стрімкий підйом зовнішньої й внутрішньої ефективності. Однак потім настає момент розчарування, якщо люди не бачать системних змін. Тоді громадська активність слабшає, а зовнішня ефективність знову знижується. На нашу думку, саме це є причиною стрімкого переходу політичної участі від партійних до громадських організацій. По-друге, рівень політичної ефективності залежить не лише від індивідуальних переконань, а й від пропозиції політичних інституцій. Цей аспект ми ретельно висвітили у попередньому підрозділі. Якщо органи влади демонструють відкритість, відповідають на звернення, активно взаємодіють із суспільством, громадяни схильні відчувати себе почутими. Це підвищує зовнішню ефективність. У протилежній ситуації, коли політики уникають діалогу, а корупційні практики стають очевидними, люди можуть вважати, що «вплинути неможливо». Така динаміка доволі не очевидно відповідає будь-якій лінійній логіці, адже спади й підйоми можуть чергуватися.

Окремо варто зупинитися на потужній трансформації політичної участі, а саме переході від партійних до громадянських організацій. Значний вплив на ефективність громадян має їхня взаємодія з політичними партіями та громадськими організаціями. В класичних дослідженнях [143, с. 74-76] демонструється, що коли партії йдуть до виборців і залучають їх до кампаній, це підвищує як внутрішню, так і зовнішню ефективність. Люди бачать, що їхні дії можуть призвести до перемоги кандидата, відчують підтримку з боку організацій та інших учасників процесу. Отже, партійна мобілізація спроможна формувати в індивіда почуття, що він має значення. В Україні, правда, партійна робота нерідко зводиться до «гречкосійства» або до короткочасної агітації, що не формує сталого відчуття причетності. Коли вибори закінчуються, виборці часто залишаються без механізмів впливу. Громадські організації, зі свого боку, стали альтернативним каналом. Особливо це актуально для активістів, які прагнуть контролювати дії влади між виборами. Вони організують публічні заходи, лобіюють законопроекти, проводять адвокаційні кампанії, подають петиції. Успішні випадки такої діяльності демонструють, що система здатна реагувати, а громадяни можуть вибудовувати діалог із чиновниками. Саме тому будь-яка розвинена демократія має широку мережу громадянських інституцій, що сприяють зростанню відчуття ефективності на місцевому й національному рівнях. Разом з тим, демократична система все-таки зацікавлена у підвищенні політичної ефективності своїх громадян, бо це стимулює участь у виборах і легітимізує владу. У США цю ідею досліджували ряд науковців [1, с. 509], які намагалися з'ясувати, чому частка виборців, що приходять на дільниці, з часом знизилась. Вони вказували, що падіння зовнішньої ефективності збігається з ослабленням партійної ідентифікації та меншим інтересом до політичних процесів. Проте інші поставили під сумнів ці висновки, оскільки явка виборців у подальші роки знову могла зростати, навіть коли показники зовнішньої ефективності залишалися низькими [164, р. 146].

Одним з пояснень такої трансформації можуть вважатися культурні чинники. Доведено, що політична культура може впливати на зовнішню ефективність [31, с. 769]. Приміром, у США існує поділ на індивідуалістичну, моралістичну й традиціоналістську політичні культури, однак, починаючи з 1980 року, відмінності в рівнях зовнішньої ефективності між цими групами майже зникли. В Україні політична культура також різноманітна: регіональні відмінності, історична спадщина, різні етнічні й мовні спільноти. Але систематичних досліджень, які б порівнювали зовнішню ефективність у різних регіонах, поки що небагато. Якщо брати загальні спостереження, східні й південні області України раніше були більш схильні до патерналістських очікувань від держави, а західні – до підвищеної громадської активності. Проте, наприклад, з часом і на сході почали розвиватися волонтерські ініціативи та громадські рухи (особливо з початком російсько-української війни 2014 року). Тобто відмінності нівелюються, інакше кажучи, політична ефективність дедалі більше залежить не від регіону, а від конкретних умов, наявності ініціативних лідерів, згуртованості громади, рівня відкритості місцевої влади.

Якщо казати про способи поліпшення механізмів політичної участі, то в країнах з усталеною демократією громадянське суспільство розвиває різні механізми, що можуть посилювати внутрішню та зовнішню політичну ефективність громадян. Іноді це нові форми участі, як-от громадський бюджет (*participatory budgeting*), коли жителі міста голосують за розподіл певної частини коштів. Такі ініціативи дають змогу людям реально впливати на пріоритети місцевого розвитку. Коли мешканці бачать, що їхній проєкт перемагає в голосуванні й міська влада втілює його, зовнішня ефективність зростає. Паралельно, дослідження вказують, що головними причинами падіння зовнішньої політичної ефективності можуть бути соціально-економічні чинники, включно зі зростанням нерівності доходів. У такому разі малозабезпечені громадяни починають вважати, що уряд більше зважає на інтереси багатих [31, с. 771]. Схожа проблема актуальна і в Україні:

олігархічний вплив, серйозна економічна нерівність і факти корупції дають багатьом людям підстави думати, що «простій людині» годі чекати справедливості. Отже, зовнішня ефективність знижується, а довіра до органів влади не відновлюється. Шляхом боротьби з цим є підвищення прозорості й підзвітності інституцій, наприклад через електронні системи петицій та звітів. Якщо влада зобов'язана офіційно реагувати на петиції, що набрали певну кількість голосів, люди бачать механізм впливу. Звичайно, буває, що владні структури формально відповідають, але не діють. Тоді громадяни розчаровуються і дійсно знижують оцінку зовнішньої ефективності. Навпаки, якщо чиновники чи депутати демонструють реальне впровадження пропозицій, це працює як інструмент зміцнення зв'язку між суспільством і владою.

Нарешті, окремої згадки заслуговує молодь. У багатьох країнах молоді люди часто мають вищий рівень внутрішньої ефективності, пов'язаний із кращою обізнаністю про цифрові платформи, сучасні соціальні рухи, нові форми політичної участі. Наприклад, студенти можуть швидше організувати флешмоб або онлайн-петицію. Однак чи перетворюється це на реальний вплив? Відповідь залежить від того, чи реагують політики на такі ініціативи. Якщо влада ігнорує молодіжні протести або, навпаки, применшує їхнє значення, зовнішня ефективність молоді може бути низькою. В українському контексті часто говорять про «розрив поколінь». Старші люди сумніваються в інструментах, які пропонує держава, через багаторічний негативний досвід. Молодь має більший запал, проте не завжди має достатню політичну вагу. Українська педагогиня Маріанна Тоба виділяє такі стереотипні детермінанти політичної свідомості української молоді:

- стереотип панполітизму – сприйняття політичних інтереси належать виключно до сфери політичної влади;
- стереотип консервативності – у масовій молодіжній свідомості держава ототожнюється з інтересами всього суспільства, тоді як партії, рухи – із приватними інтересами тих чи інших верств населення;

- стереотип політичної інертності – політичні й соціальні події підганяються під якісь ідеальні схеми без урахування їх реального змісту та результату;

- стереотип домінантного сприймання політичних реалій – прагнення зводити складнощі політичного життя до простих альтернатив;

- стереотип гетерогенності сприймання політичних реалій з позицій умовних спільнот або референтних груп [285, с. 54].

Ці стереотипи впливають на загальну картину динаміки політичної ефективності української молоді. Примітно, що вони стосуються як внутрішньої, так і зовнішньої політичної ефективності. Проте практика показує, що коли молодіжні рухи здобувають суспільну симпатію, вони можуть досягати відносно швидких зрушень (до прикладу, кампанії проти свавілля міліції, початок Євромайдану). У таких випадках зовнішня ефективність зростає не тільки в молоді, а й серед ширших кіл населення.

Зрештою, якщо підсумувати вплив динаміки внутрішньої та зовнішньої політичної ефективності на репертуар політичної участі громадян України, слід виділити кілька напрямів. Політична ефективність громадян залишається нестабільною, оскільки багато хто не бачить механізмів впливу на загальнонаціональному рівні. На місцевому рівні окремі успішні приклади свідчать, що, по-перше, колективна самоорганізація дає відчутні результати, а по-друге, збільшує шанси бути почутими. Однак нерідко люди втрачають віру у здатність впливати на «велику політику», що відображає низьку зовнішню ефективність. Разом із тим розвиток громадянського суспільства, електронних інструментів участі й запит на прозорість може надалі сприяти формуванню стабільніших уявлень про реальний вплив громадян. Динаміка політичної ефективності в Україні поєднує як загальні закономірності (описані в американських і європейських дослідженнях), так і національну специфіку. Громадяни часто мають невисокі очікування від влади, але водночас готові до колективних дій у разі гострих конфліктів. Питання в тому, чи зможуть реформи й інституційні зміни підвищити рівень зовнішньої

ефективності, перетворивши ситуативні протести на сталу взаємодію між владою і суспільством. На це запитання дасть відповідь подальший розвиток подій, а також ширші дослідження, що поєднують психологічний і політичний аналіз. В Україні могла б бути корисною комплексна панельна методологія, коли ті самі респонденти опитуються в кількох точках часу. Це дало б змогу простежити, чи впливають певні політичні події на зміну їхніх суджень про власний вплив і відкритість системи. Також варто було б окремо вивчати колективну ефективність, що ґрунтується на співпраці громадян у групах. Ще одним цікавим напрямом може бути дослідження регіональних відмінностей в Україні, адже країна має складну історію та різні традиції. Може бути, що в одних регіонах рівень зовнішньої ефективності вищий через активні громадські організації, тоді як у інших – нижчий через пасивність населення чи надмірну залежність від місцевої влади.

Ми вже згадали один з головних механізмів трансформації політичної участі в Україні – соціальний капітал. Це поняття дедалі частіше стає осердям аналізу політичної участі, економічного розвитку та успішності інституцій, тому вважаємо за потрібне зупинитися на ньому більш детально. Дійсно, це поняття привернуло увагу науковців, політиків і активістів, бо, певно, має серйозний вплив на злагожденість та трансформаційний потенціал політичних процесів. У концептуалізації поняття соціального капіталу, досить поширеним є підхід Роберта Патнема, який вбачає у соціальному капіталі мережі, норми та довіру [135-138]. Інші дослідники, як-от Джеймс Колман [37-39] чи П'єр Бурд'є [22], розглядають його у контексті ресурсів і відносин, які дають змогу людям діяти скоординовано й отримувати вигоди від співпраці. Компромісної думки притримується Валерій Бортніков: «Величина соціального капіталу залежить від моральних, ділових, організаторських якостей учасників соціальної взаємодії, ступеня взаємної довіри і відповідальності за свої вчинки» [201, с. 142]. В Україні це питання набуває особливого значення на тлі трансформацій, що сталися після двох Революцій, а також у контексті актуальних викликів, пов'язаних із російсько-

українською війною та відновленням зруйнованої соціально-політичної інфраструктури. В умовах нестабільності та конфліктів ресурси соціальної довіри й мережевої взаємодії можуть допомагати суспільствам об'єднуватися навколо спільних цілей. Політична участь у такому разі стає чи не головним каналом, через який громадяни можуть висловлювати потреби, досягати впливу та змінювати владу зсередини. Певно, саме тому питання про те, як соціальний капітал впливає на політичну участь і як вона трансформується, коли цей капітал зростає чи падає, таке актуальне. Звичайно, ми бачимо різні традиції осмислення соціального капіталу. Згідно з одним підходом, у центрі уваги – соціальні мережі та інвестиції індивідів у контакти, що можуть приносити корисну інформацію, рекомендації, кар'єрні можливості тощо [105, с. 167-168]. Наприклад, хтось свідомо розширює коло знайомств, аби отримати більше шансів на працевлаштування чи просування в політиці. Інший підхід наголошує, що соціальний капітал дає змогу групам та громадам набагато легше організовувати колективні дії. Адже якщо люди довіряють одне одному, то вони готові спільно розв'язувати складні завдання, а не зосереджуватися лише на своїх особистих інтересах [135, с. 45]. При цьому наголошується, що соціальний капітал може виступати і колективним благом (наприклад, коли громада має міцні горизонтальні зв'язки довіри), і водночас бути корисним для окремої особи (наприклад, через підтримку друзів або колег у професійному зростанні). У теоретичному плані важливо згадати і доробок П'єра Бурд'є [22, с. 246], який виокремив соціальний капітал як систему відносин взаємного знайомства та визнання, що може інституціоналізуватися у певних групах, гуртках, об'єднаннях. Коли ці відносини укорінені у практиці суспільства, виникає очікування реципрокності, тобто взаємного обміну, що підтримується відповідними культурними нормами. У такому разі ресурс довіри та співпраці поширюється від невеликих осередків до ширших суспільних кіл. Джеймс Колман [37, с. 97] також наголошував, що «соціальний капітал – це різновид ресурсу, яким можна скористатися для досягнення тих чи інших соціальних

цілей». Він може належати як окремим особам (наприклад, людина, що має впливових друзів), так і цілій спільноті (наприклад, громада, де заведено діяти разом).

У цьому контексті також варто нагадати напрацювання, зроблені нами у першому розділі, й підкреслити те, що політична участь не обмежується голосуванням чи роботою в партійних структурах. Сучасне українське суспільство пропонує ширші форми включення: наприклад, участь в ініціативах громадянського суспільства, самоорганізаційних осередках, онлайн-кампаніях, протестах, флешмобах, волонтерських заходах. У певних контекстах громадяни можуть «голосувати ногами» і виходити на площі, як це сталося під час Революції Гідності. Такі розширені форми участі іноді називають «латентною» або «неформальною» політичною участю [55, с. 17]. Вона часто виникає не в межах офіційних інституцій, а радше у вимірах приватного чи громадського життя, де люди обговорюють спільні проблеми, координують дії й формують нові ідейні платформи. Згідно з дослідженнями [161, с. 1217], молодь все частіше вдається до альтернативних способів висловлювання протесту чи незгоди, беручи участь у кампаніях, що не належать до класичних структур: наприклад, збирають гроші онлайн, підписують петиції, ведуть інформаційні блоги. Водночас більш старше покоління часто покладається на традиційні моделі: партійна мобілізація, голосування на виборах, участь у мітингах під егідою впливових організацій. Отже, ми можемо сказати, що соціальний капітал у новітніх умовах тісно переплітається зі здатністю людей до пошуку нових форматів політичної участі. Це особливо важливо для України, адже наша країна проходить етап глибоких перетворень. Упродовж тривалого часу спостерігалися нарікання на низький рівень взаємної довіри громадян, на відсутність активної самоорганізації та незацікавленість у процесах ухвалення рішень. За словами деяких експертів, українському соціуму не вистачало громадянської активності, на чому ми зосередимося нижче. Довіра, звичайно, мала неоднорідний характер: українці більше довіряли близькому оточенню –

родині та друзям, – але слабо довіряли державним інституціям і політичним акторам. У термінологічному апараті політичної соціології [167, с. 14] можна розрізнити соціальну довіру (до людей узагалі) та політичну довіру (до владних чи політичних інституцій), причому в Україні вони є досить розбалансованим. Проблема ще й у тому, що недостатньо розвинені механізми прозорої комунікації між населенням і владою, а тому навіть інституціоналізовані можливості участі (наприклад, місцеві громадські слухання) часто лишалися формальністю. За словами Ольги Єрмакової, «стан державно-правових інститутів в Україні перешкоджає нагромадженню соціального капіталу, так, наприклад, в умовах корумпованості та фаворитизму мінімізується взаємозв'язок між особистими та професійними якостями індивіда та його матеріальним благополуччям, тобто інституційне середовище не сприяє капіталізації людського ресурсу» [228, с. 92].

У контексті України ми бачимо прояв цієї логіки у кількох знакових епізодах. По-перше, це Революція Гідності, де Майдан став своєрідною «школою» колективних дій. Там українці почали довіряти одне одному й організовували волонтерську допомогу в умовах спільного ризику. Тоді мобілізація відбувалася через особисті зв'язки, соцмережі, горизонтальні групи, позбавлені жорсткої ієрархії. Це добрий приклад того, як соціальний капітал може зростати завдяки реальним діям, коли люди об'єднуються заради спільної мети. Тоді підвищилася взаємна підтримка, довіра та відчуття солідарності. Хоча не слід ідеалізувати ситуацію: водночас виявилися й обмеження нашого суспільства, бо, як з'ясувалося, багато людей усе ж лишається осторонь активних процесів, не бачить сенсу в тривалій роботі над реформами і не бажає брати участь у розбудові нових інституцій. По-друге, ці чинники соціального капіталу яскраво проявляються в умовах війни, коли роль громадянського суспільства стає надзвичайно важливою. З одного боку, волонтерські рухи, фандрейзинг, допомога внутрішньо переміщеним особам (ВПО) – це все форми колективної взаємодії, що вимагають високої довіри та готовності допомагати незнайомцям. Дійсно,

багато організацій опікуються підтримкою переселенців і ветеранів, що потребують реабілітації чи соціального захисту. Такі дії не були б можливі, якби українці не створювали ефективних мереж. Як зазначають українські соціологи, «згідно з грантовою статистикою, приблизно 56% таких організацій фінансуються західними донорами, а лише 16% – за рахунок приватних внутрішніх пожертв» [300, с. 10]. Це показує, що, може, поки що бракує традицій філантропії всередині країни, проте є сталий попит на зовнішню фінансову підтримку. Це, певно, ставить питання про стале нарощування внутрішнього соціального капіталу, який би міг опиратися й на власні ресурси суспільства. Важливо відзначити, що громадянське суспільство – це не тільки окремі волонтери чи групи активістів, а й ціла система організацій громадянського суспільства (ОГС), які вже кілька десятиліть взаємодіють у спільних проєктах, діляться інформацією та об'єднуються в коаліції. Дослідження, свідчать, що співпраця між такими організаціями в Україні протягом 16 років залишається на високому рівні. Приблизно 41% респондентів зазначили, що їхні ОГС є членами різних коаліцій, мереж або робочих груп, і в середньому ці організації входять до трьох таких коаліційних об'єднань. З погляду соціального капіталу це доволі красномовно, адже тісна взаємодія між ОГС створює додаткові можливості для обміну досвідом, підготовки спільних заяв чи заходів, а також для захисту прав громадян [300, с.10]. Таким чином, мережеве розгалуження ОГС фактично підвищує потенціал усієї спільноти щодо впливу на політику й залучення громадян до ухвалення рішень.

Однак, здається, є і певні проблеми, що стоять на заваді ефективному використанню соціального капіталу. Брак довіри до інституцій, відсутність чіткої та сталої комунікації між владою та місцевими громадами і невдоволеність населення темпами відбудови після руйнувань підривають мотивацію людей брати участь у процесах майбутньої відбудови. Проблема довіри, на думку Світлани Наумкіної, є ключовою в дослідженні соціального капіталу: «Місце довіри в системі соціального капіталу визначається тим, що

останній є тим нематеріальним ресурсом, продуктом відносин між суб'єктом та контактами його мережі, зумовлених довірою, солідарністю, толерантністю й взаємністю, регульованих нормами, цінностями, зобов'язаннями й очікуваннями та детермінованих ризиком, контролем і недовірою, які, функціонуючи у формах взаємодопомоги, соціальної підтримки, громадської та соціальної активності й ініціативи, конвертують його в інші форми капіталу, відповідно до цілей та потреб соціального суб'єкта. Соціальний капітал розглядається як певний потенціал суспільної взаємодії, що є результатом довіри між та всередині різних груп та спільнот населення. Взаємодовіра є одним із головних мірил соціального капіталу» [253, с. 62]. Низький рівень соціального капіталу України, додатково пригноблений російсько-українською війною, проявляється через слабе залучення громадян до участі у справах громади. Громади часто не знають, як використати інструменти впливу, а інституції не завжди готові йти назустріч чи прозоро звітувати. Це, може, створює негативне замкнене коло: люди не беруть участі, бо не довіряють владі, а влада не покращує комунікацію, бо не бачить тиску з боку суспільства. У підсумку довіра до державних органів лишається низькою, і громадяни покладаються на себе та свої близькі мережі, не переносячи цю «довіру до знайомих» у ширший масштаб. Щоби зрозуміти, як змінюється політична участь за умов зростання чи, навпаки, зниження соціального капіталу, варто згадати дискусію про «занепад» у західних демократіях. Роберт Патнем у праці «Bowling Alone» [137, с. 31] описував, як американці стали менше довіряти уряду, рідше брати участь у виборах та загалом скорочувати кількість міжособистісних контактів. Він побачив у цьому ознаку погіршення «здоров'я» громадянської культури. Проте в Україні результати є неоднорідними. З одного боку, ми фіксуємо спад традиційної участі (зменшення членства у партіях чи профспілках), але, водночас, зростають альтернативні форми залучення (протести, онлайн-петиції тощо). Тобто зменшення одних форматів не обов'язково вказує на повне згасання громадянської активності. Ба більше,

Патнем згодом погодився, що не можна говорити про універсальний і одномоментний спад у всіх розвинених демократіях [138, с. 104].

Для України важливо з'ясувати: чи розвиваються у нас нові форми політичної участі, які компенсують брак довіри до офіційних структур? Помаранчева революція, а згодом Революція Гідності, а потім волонтерські рухи під час війни виявили, що люди здатні самоорганізовуватися, коли відчують гостру потребу і бачать, що держава не завжди діє достатньо швидко. Здається, це стало поштовхом до формування нових активістських мереж: вони вже не вписуються у жорсткі ієрархії, а діють на рівні горизонтальних зв'язків, підтримують зв'язок через соцмережі, обмінюються інформацією та ресурсами. На користь самоорганізації в українському суспільстві висловлюються вчені Микола Хилько та Андрій Матвійчук: «Організації та ініціативи громадян забезпечують ефективну комунікацію з органами влади, створюють нові форми діалогу та співпраці між громадою та владою. Самоорганізація громадян допомагає формувати та зміцнювати громадські інститути, що є важливим для розвитку демократії та підвищення рівня громадянської свідомості. Це може проявлятися у вигляді різноманітних громадських організацій, об'єднань та ініціатив, спрямованих на вирішення конкретних проблем» [291, с. 169]. Така участь може бути більш індивідуалізованою (скажімо, людина сама обирає, як допомогти: коштами, власною присутністю, поширенням інформації). Проте загалом вона демонструє живучість соціального капіталу: люди шукають способів вплинути на розвиток країни, хоч і не завжди вірять в офіційні процедури. Аналізуючи занепад партійної системи в Україні Наталія Ротар зазначає: «...останнім часом у країнах стабільної демократії також знижується роль політичних партій як головного каналу політичної участі громадян в електоральних циклічних політичних процесах, оскільки вони дедалі меншою мірою формують політико-ідеологічні ідентичності, звертаючись до цього інституту політичної системи. Основними причинами цього є поява у надрах громадянського суспільства альтернативних структур входу у

політичну систему, які здатні більш ефективно виражати інтереси громадян. Якщо для пересічних громадян це створює альтернативу в обранні форм політичної участі, то для політичних партій структури громадянського суспільства, що стали їх конкурентами у політичній сфері, створили умови, які дозволяють партіям концентрувати свої зусилля тільки на боротьбі за владу, залишаючи інтереси громадян на другому плані. На відміну від політичних партій, громадсько-політичні об'єднання формуються для розв'язання конкретної проблеми шляхом тиску на владу, однак самої влади не виборюють» [275, с. 583]. Про схожі політичні процеси казав й Віталій Бортніков, коментуючи високу кількість партій на парламентських виборах в Україні 2006 року: «Така кількість суб'єктів електорального процесу свідчила про кризовий стан партійної системи України. Її характерною ознакою стала наявність у її структурі багатьох політичних утворень (протопартій?), не затребуваних суспільством, хоча деякі з них і були високотехнологічними виборчими проектами. По суті, в українському суспільстві спостерігався “колапс консенсусу”, який, за Олвіном Тоффлером, притаманний країнам, що рухаються в напрямку “третьої хвилі” демократизації» [200, с. 14]. Науковці сперечаються, чи нові форми (участь у краудфандингу, флешмоби, спонтанні акції протесту) здатні забезпечити такий самий тривалий ефект, як традиційні організації (партії, громадські об'єднання з усталеною структурою). Індивідуалізовані дії можуть не так сильно зміцнювати довіру, адже люди можуть діяти «соло», не взаємодіючи з іншими офлайн. Проте досвід України показав, що навіть короткотривалі мобілізації часом дають відчутні зміни, наприклад, допомагають збирати кошти чи привертати увагу ЗМІ, формують певний тиск на владу. Тобто соціальний капітал, мабуть, розширюється за рахунок цих нових форматів і поширюється через мережеві платформи.

Якщо повернутися до концептуальних питань, цікаво порівняти два різні уявлення про виникнення соціального капіталу. За «низовим» підходом, який спирається на ідеї Патнема та Френсіса Фукуями [61, с. 93], капітал

формується в суспільстві, а потім передається інституціям. Тобто, коли суспільство історично розвинене в напрямку горизонтальної взаємодії та товариських зв'язків, воно породжує високий рівень довіри й готовність людей об'єднуватися. Однак існує й «вертикальний» або інституціоналістський підхід [102, с. 94], який стверджує, що держава та її інституції можуть створювати умови для розвитку довіри й співпраці, забезпечуючи неупереджені закони та рівні правила гри. Тоді люди краще взаємодіють, бо розуміють: система захищає їхні права й заохочує чесну поведінку. В Україні це питання теж піднімалося, бо наша держава довгий час мала репутацію корумпованої, й громадяни не бачили користі від офіційних інструментів співпраці з владою. На це вказує Тетяна Шаповалова: «Серйозним недоліком функціонування позитивного соціального капіталу в Україні слід віднести недооцінку в державі важливості громадських організацій в соціальному розвитку. У процесі розроблення та реалізації соціальної політики, вирішенні важливих питань соціального розвитку державні чиновники демонструють закритість, нехтують конструктивну співпрацю та взаємодію з громадськими організаціями на рівноправних засадах, не бажаючи розглядати їх як партнера. Чиновники, які входять в закриті корупційні соціальні мережі незацікавлені до такого формату взаємовідносин, намагаються зберегти «статус-кво», приховано або прямо протидіючи будь-яким нововведенням, які ставлять під загрозу розкриття громадськими організаціями своїх бюрократичних пасток, корисливих або внутрішньовідомчих інтересів корупційних схем та оборудок [296, с. 116]. Імовірно, коло замикається: коли немає довіри, неможливо налагодити прозорі інституції, а коли інституції не прозорі, довіра не з'являється. Показовий приклад – відновлення пошкодженого житла внаслідок бойових дій. Багато людей скаржитися, що не може добитися компенсації від держави чи місцевої влади. Вони відчують несправедливість, їхнє невдоволення зростає. Багато хто починає діяти самостійно, збирати кошти чи залучати благодійників. Утім, щоб така діяльність стала ефективною, треба, звичайно,

мати хоча б мінімальний соціальний капітал: знати, куди звернутися, довіряти волонтерським центрам, координуватися з іншими постраждалими. Якщо рівень довіри дуже низький, то люди залишаються наодинці зі своїми проблемами і не здатні об'єднати зусилля для тиску на владу чи для кооперації. Усе це впливає на політичну участь. Якщо людина не вірить, що держава почує, вона просто ігнорує публічні слухання чи інші формальні механізми. Як наслідок, владні рішення ухвалюються без урахування потреб громади.

Правда, існують і позитивні зрушення. В Україні формується прошарок громадян, які активно беруть участь у роботі різних асоціацій та проєктів, шукають неформальні способи вплинути на місцевих політиків. Іноді такі люди навіть самі йдуть у місцеві ради, беруть участь в ініціативах прозорості бюджету, організують тренінги з громадського активізму. Усе це свідчить, що соціальний капітал може зростати, коли є критична маса охочих будувати горизонтальні зв'язки. Зі свого боку, певно, це посилює і політичну участь: громадяни частіше відвідують засідання ради, пишуть петиції, проводять адвокаційні кампанії. Досить важливо розділяти поняття «мережі» та «довіра» при вимірюванні соціального капіталу [18, с. 34]. Адже люди можуть мати безліч контактів, але не довіряти одне одному, або, навпаки, зберігати довіру у вузькому колі без розгалуженої мережі. Тому аналіз соціального капіталу має бути багатовимірним. Деякі дослідження [161, с. 1219] пропонують застосовувати методи, що враховують структуру зв'язків, рівень залучення в асоціації, а також індивідуальні риси. Бо, може бути, що люди з вищою освітою частіше приєднуються до формальних об'єднань, а люди з нижчим статусом більше покладаються на неформальні зв'язки, наприклад, родичів чи сусідів. В українських реаліях це добре проглядається: сільські громади часто спираються на особисті знайомства, а міські мешканці (особливо у великих містах) мають схильність до різноманітних громадських організацій, профспілок чи мережевих рухів, іноді ще й продовжують практику волонтерства, народжену під час Майдану. Звичайно, не варто

узагальнювати, адже є дуже активні села та доволі пасивні міста. Усе це свідчить, що прояви соціального капіталу неоднорідні, так само як і політична участь, яка може бути залежна від регіональних особливостей, історичних традицій та доступу до ресурсів.

Таким чином, побіжний огляд підтверджує, що соціальний капітал і політична участь в Україні взаємопов'язані й взаємозалежні. Коли люди відчують довіру й налагоджують стабільні відносини одне з одним, вони охочіше долучаються до спільних рішень, підтримують громадські ініціативи, формують групи тиску на владу. Такий процес, у свою чергу, має потенціал зміцнювати інституції, якщо влада відкрита і справді реагує на ініціативи. Проте на заваді стають недосконалі процедури, корупція й слабка комунікація держави з громадянами. Низька політична довіра гальмує розвиток мереж і відлякує тих, хто зневірився у позитивних результатах. Так ми й отримуємо часом фрагментоване суспільство, де міцні осередки активістів не завжди здатні залучати широкі верстви до процесів ухвалення рішень. На це вказує, зокрема, Юлія Серeda: «В умовах українського суспільства проблема полягає не стільки у відсутності чи дефіциті соціального капіталу як такого, скільки в слабкості його громадського ефекту, коли наявні ціннісні орієнтації та норми зумовлюють використання ресурсу соціальних зв'язків таким чином, що це не працює на соціальну інтеграцію. Це виражається в ізолюваності соціальних груп, відсутності впевненості у можливості впливу на суспільне життя та участі в прийнятті рішень. У таких умовах виникає заміщення одних форм соціального капіталу іншими, що за своєю суттю є своєрідним механізмом компенсації неефективної державної політики. В українському суспільстві, насамперед, необхідно розвивати об'єднуючий соціальний капітал – зв'язки між різними соціальними групами та мережами. Цінності та практики, які є ефективними усередині групи, не завжди мають позитивний вплив на суспільство в цілому» [280, с. 64]. Водночас конкретні приклади доводять, що при правильній мотивації українці вміють створювати сильні громадські альянси,

розвиваючи довготривалу співпрацю та самопоміч. Усе вказує на те, що соціальний капітал, інакше кажучи, не можна розглядати як статичний параметр. Він еволюціонує під впливом суспільних потрясінь, змін політичного режиму, появи нових лідерів чи організацій. В Україні починаючи з 2013 року відбулися сильні зрушення в громадянському секторі: зростає кількість ОГС, активні молодіжні рухи та волонтерські ініціативи. Можна також говорити про збільшення різноманіття форм участі. Проблема полягає в тому, що держава не завжди синхронно пристосовується до цих змін і не запроваджує достатніх механізмів, щоб голос громадськості був гарантовано почутим. Отже, чи можна сказати, що в Україні відбувається трансформація соціального капіталу та політичної участі в напрямку більшої когерентності й взаємного зміцнення? Імовірно, так, принаймні на рівні окремих прикладів, коли громадянське суспільство тисне на владу, а влада змінює регламенти й робить процедури більш відкритими. Проте цей процес неоднозначний, оскільки корупційні практики, патерналістський стиль управління і нестабільність економіки все ще заважають широкому поширенню довіри. Можна зробити обережний висновок, що Україна стоїть на роздоріжжі: з одного боку, активна меншість громадян нарощує комунікацію з владою й між собою, з іншого – велика частина населення скептично ставиться до будь-яких офіційних змін. Тому перетворення політичної участі, які б спиралися на міцний соціальний капітал, ще не стали незворотними.

Саме час згадати й негативні боки накопичення соціального капіталу в Україні. Іноді міцні внутрішні зв'язки (*bonding ties*) у певних групах можуть призводити до ізоляції від інших груп, породжувати закритість і кумівство. Це ризик формування паралельних мереж «своїх» у бізнесі чи політиці, які діють на засадах особистої відданості, а не загального блага [133, с. 18]. Тоді політична участь може набувати форм чи неформальних домовленостей, що шкодять суспільному розвитку. Тому важливо, аби в суспільстві зростали «містки» зв'язків (*bridging ties*), які поєднують різні категорії людей,

включно з тими, хто має різні політичні погляди чи різний соціальний статус. Саме тоді з'являється простір для більш широкої солідарності та колективних дій, спрямованих на загальний інтерес. На проблеми з такими містками в українському суспільстві вказує Юлія Середа: «Брак об'єднуючого соціального капіталу є характерним для українського суспільства. Найвищі рівні довіри спостерегаються у мережі родинних і дружніх стосунків, такі зв'язки розглядаються як найкорисніші у контексті вирішення широкого ряду проблем: від здобуття освіти до працевлаштування; тоді як використання організаційних зв'язків (наприклад, у межах громадських організацій) є менш поширеним» [281, с. 36].

Таким чином, зараз ми можемо зробити проміжний висновок: соціальний капітал є одним з вирішальних чинників, який підтримує нові й традиційні форми політичної участі в Україні, але його розвиток потребує і часу, і сприятливих інституцій. З погляду практики, зростання горизонтальних зв'язків між громадянами, залучення їх до громадських ініціатив та прозора робота державних установ – усе це підвищує рівень довіри. Наслідком стає посилення політичної участі, бо люди бачать конкретну користь від активності. Інакше кажучи, когерентна трансформація соціального капіталу й форм участі означає, що громадяни не просто розвинені у своїх мережах, а й активно користуються ними, аби впливати на державну політику та сприяти позитивним змінам. Отже, варто повернутися до питання про конкретні механізми та чинники, що впливають на зміцнення соціального капіталу і, як наслідок, на трансформацію форм політичної участі. Як зазначалося, в Україні повсякчас стикаємося зі структурними перешкодами: по-перше, доволі довгим історичним періодом недовіри до державних органів (спадщина радянського тоталітарного режиму), по-друге, продовженням корупційних практик і недостатнім рівнем справедливого правосуддя. Проте є і позитивний бік: після 2004 й особливо 2014 року виростили горизонтальні зв'язки громадян, що відображено в активізації громадських організацій та волонтерських рухів, а також у публічній

видимості різноманітних ініціатив. Тож ситуація, мабуть, не є ні безнадійною, ні однозначно сприятливою.

Як уже зазначалося, політична участь може бути відкритою (маніфестною), тобто спрямованою на прямий вплив на органи влади, або латентною (прихованою), коли громадяни діють не в офіційних установах, а в різних соціальних середовищах, формуючи платформу для майбутніх колективних дій [55, с. 21]. У першому випадку це може бути участь у виборах, звернення до депутатів, робота в політичній партії, відвідування мітингів під партійними прапорами. У другому випадку йдеться про волонтерство, обговорення суспільних тем у соцмережах, організацію добродійних заходів, навіть про соціальний тиск через флешмоби чи петиції. З погляду соціального капіталу, ці дві площини можуть взаємодоповнюватися: коли люди відчують, що їхній волонтерський чи громадський досвід може перерости у конструктивний діалог із владою, вони стають схильні до активнішої офіційної участі. І навпаки, коли офіційні механізми не працюють, зростає роль неформальної мобілізації. Разом з тим, маємо зазначити й погодитися з політологом Миколою Хильком, що діалог між владою та суспільством є доволі складним соціальним явищем: «Інститут діалогу між державою та громадянським суспільством є результатом тривалого процесу закріплення в суспільній практиці та інституціоналізації різноманітних практик інтерсуб'єктної взаємодії, комунікації та дискурсу між цими двома макрополітичними акторами. Під інститутом діалогу прийнято розуміти процес переговорів, партнерства, консультацій, експертиз, дебатів, обговорень, дискусій, громадської експертизи та інших форм взаємодії між державою та громадянським суспільством у сфері публічної політики. Інститут діалогу – це інституціоналізована практика двостороннього просування, передачі та обміну суспільно-політичною інформацією між державними інституціями та організаціями громадянського суспільства» [290, с. 58]. Тож формування діалогу між владою та суспільством в Україні є доволі багатограним.

Наприклад, молодь нерідко ігнорує традиційні форми, зокрема членство у партіях чи участь у формальних засіданнях. Однак вона долучається до онлайн-акцій, коворкінг-спільнот, культурних ініціатив, підтримує збирання коштів на лікування чи військове спорядження. Це вже і є одна з форм політичної участі, хоч і не в класичному розумінні [47, с. 84]. Така модель дій стимулює розвиток соціального капіталу «знизу», адже кожен відчуває свою частку відповідальності й перетворюється на співучасника суспільних процесів. Усе це підкріплює відчуття взаємної довіри, бо люди бачать, що тисячі інших громадян готові долучитися до волонтерства або до протестної кампанії. Проте, очевидно, залишається складне питання: як перевести цей «низовий» громадянський запал у сталу співпрацю з офіційною політичною системою, аби не лише короткочасно зібрати допомогу чи провести мітинг, але й реально змінити правила гри? Для цього і потрібне подальше нарощування соціального капіталу, а також покращення якості державних інституцій. Певна річ, коли громадяни не довіряють поліції чи судам, вони навряд чи радо взаємодіятимуть із владою, проте можуть обрати протестну стратегію або бойкот. Тому досвід України показує, що для розвитку політичної участі в демократичних межах треба одночасно вдосконалювати прозорість державних інструментів та зміцнювати мережі громадянського суспільства. Умовно кажучи, усе має рухатися в єдиному векторі: зверху – створювати рівні можливості залучення до процесів, знизу – будувати широку довіру й підтримку.

З погляду політичної участі, діяльність громадських організацій, які фактично заміщують своїми функціями політичні організації, є каналом, що спонукає громадян до активності. Наприклад, людина починає ходити на майстер-класи з прав людини чи юридичні консультації для переселенців. Вона знайомиться з іншими волонтерами, обговорює ідеї, налагоджує мережу зв'язків. З часом формуються спільні проєкти, ініціативні групи. Так виникають передумови для політичної мобілізації: сьогодні це може бути написання колективних листів до мерії, завтра – кампанія адвокації на

державному рівні. Значить, соціальний капітал, який гуртується навколо громадянських організацій, згодом «перетікає» в офіційний політичний простір. На думку багатьох дослідників [131, с. 104], членство або активна участь у громадських об'єднаннях розширює можливості для політичної діяльності. Саме тому громадянське суспільство розглядають як ключову складову демократичної системи [20, с. 43]. Політолог Микола Карашук зазначає: «Феномен громадянського суспільства неможливо адекватно зрозуміти без врахування міри активного залучення громадян в суспільне життя. Там, де громадяни не залучені у суспільні справи, не можна вести мову про громадянське суспільство. Звідси випливає цілком вірне припущення, що специфіка і характер демократичної держави та її безпеки залежить від активності її громадян» [232, с. 183]. Водночас слід враховувати вже зазначений факт: що в Україні зберігається помітний розрив між міськими й сільськими територіями, між західними та східними регіонами. Проте є неформальні ініціативи чи громади сусідів, що об'єднуються задля розв'язання конкретних проблем. Здається, це теж одна з форм соціального капіталу: люди, які діють на місцевому рівні за принципом «усі свої». Але чи зможуть вони вплинути на більшу політику? Сказати важко. Часто ці групи обмежуються локальними питаннями (ремонт дороги, благоустрій, захист від свавілля місцевих чиновників) і не переходять на рівень державних рішень й повноцінної політичної участі.

Як уже зазначалося, складовими соціального капіталу є мережі й довіра [22, с. 254]. Проте на емпіричному рівні залишається багато запитань, як саме їх вимірювати й порівнювати. Є підхід, за якого дослідники напряду запитують респондентів: «Чи довіряєте ви більшості людей?» і потім виводять загальний показник довіри у суспільстві. Інші опитують про кількість об'єднань, у яких перебуває людина, чи про інтенсивність контактів у громаді. Однак в Україні, як уже згадувалося, може бути велика різниця між довірою до найближчого оточення (сім'ї, друзів) та довірою до «чужих». Тому простий індекс «загальної довіри» може не відобразити складної

реальності. З погляду деяких дослідників [18, с. 37], слід розмежовувати також міру довіри, щільність і розгалуженість мереж та наявність норм взаємодопомоги. Далі варто дивитися, чи відповідають ці показники безпосередньо зростанню політичної участі, чи вони більше впливають на локальні вигоди (наприклад, працевлаштування, покращення добробуту). Досвід показує, що люди, які мають широке коло знайомств, швидше дізнаються про нові ініціативи або потреби. Вони легше мобілізуються, аце не обов'язково означає, що така особа має високий рівень «генералізованої» довіри. Можливо, вона просто довіряє вузькій групі близьких друзів або знайомих. Таким чином, у тих випадках, коли мережева складова переважає (надто індивіди фокусуються на колі «своїх» контактів), соціальний капітал може виявитись обмеженим. На політичному масштабі більш ефективними є зв'язки-мости (*bridging ties*), що поєднують людей із різних середовищ. Це допомагає розвивати більш розгалужену політичну участь, яка подолала б регіональні й соціальні бар'єри. Саме тому для постконфліктної України, здається, важливо розвивати форму довіри, здатну «зшивати» країну. В іншому разі занадто сильні внутрішні «бондінг-зв'язки» (*bonding ties*) в окремих середовищах можуть призвести до закритості й відчуження від інших груп, особливо від тих, що належать до різних регіонів або мають інші політичні погляди. У західних дослідженнях часто застосовують кількісні опитування з великою вибіркою й кроскультурними панелями [83, с. 32]. Потім ці показники можуть співставлятися з рівнем політичної активності чи економічними результатами [94, с. 1280]. Можна також вивчати конкретні приклади: залучення громадян до кампаній, їхню участь у благодійності. В Україні такі широкі дослідження також проводяться, зокрема структурами НАН України, проте не завжди є стабільна лонгітюдна серія даних, що дозволяє відстежувати динаміку за 10–20 років [206–211]. Аби усвідомити зміни, іноді звертаються до «крос-секційних» зрізів або локальних досліджень. Має сенс і підхід «багатовимірною» аналізу [161, с. 1222]. Він передбачає, що кожна людина може володіти різними видами соціального

капіталу: хтось має безліч формальних членств в організаціях, але мало дружніх зв'язків поза цією системою. Інший навпаки: ніколи не є членом офіційних об'єднань, проте підтримує тісний контакт із сусідами, родичами, друзями. Третій поєднує обидва типи, йому доступні «вузькі» та «широкі» мережі. При цьому ступінь довіри може різнитися між цими видами капіталу. Тому, як здається, досить корисно не зводити все до одного індексу, а шукати кластери людей, які мають схожі комбінації показників. Це допомагає пояснювати, чому у деяких кластерах політична участь особливо висока, а в інших – слабка.

З погляду сучасного українського контексту, тема війни на сході й повномасштабного вторгнення Росії змінює уявлення про соціальний капітал. З одного боку, у важкі моменти загрози часто зростає згуртованість суспільства, проявляються хвилі солідарності: люди масово жертвують кошти для ЗСУ, допомагають переселенцям, опікуються пораненими. З іншого боку, війна спричиняє величезні гуманітарні втрати, руйнує інфраструктуру, змушує мільйони людей переїздити в інші регіони чи за кордон. Таке переміщення може послабити локальні зв'язки, коли люди залишають свої громади й розлучаються з близькими. Та водночас можуть виникати нові мережі. Інколи це формує «новий» соціальний капітал, більш відкритий до співпраці з різними регіонами. Громадянське суспільство під час війни взяло на себе чимало функцій, які мала б виконувати держава: забезпечення гуманітарною допомогою, евакуація, підтримка військових. Цей феномен можна інтерпретувати як свідчення того, що в українському суспільстві є певний запас соціального капіталу, здатний до мобілізації. Однак залишається питання, чи ця мережа триматиметься, коли знизиться «шок мобілізації» і коли настане тривалий період відбудови. Адже відновлення зруйнованого житла та інфраструктури вимагатиме, по-перше, колосальних коштів, по-друге, розгалужених зусиль держави й суспільства, по-третє, прозорого контролю за використанням ресурсів. Щоби не допустити великої корупції та неефективності, потрібно залучити людей до

нагляду за проектами реконструкції. Для цього, певно, слід ще більше збільшувати довіру між громадянами, установами та окремими групами інтересів. Інакше кажучи, потрібна реальна співпраця та відкриті процеси. Проблема полягає в тому, що поки громадяни можуть сумніватися, чи варто бути активними, адже вони бачили численні приклади того, як рішення ухвалюються «за лаштунками». Звідси й виникає потреба у становленні нових моделей управління, які би спиралися на інклюзивні процедури, громадські слухання, регулярну звітність посадовців. Сутність інклюзії коректно визначена Миколою Карашуком: «<...> інклюзія передбачає зміну соціальних інститутів у відповідності до потреб та особливостей людей. Таким чином інклюзія здійснюється не через адаптацію індивідів до вимог наявного соціального порядку, а навпаки, вона реалізується за умови переривання існуючого status quo – шляхом перманентної трансформації і переосмислення основ суспільства. Необхідність постійного перебирання соціального як способу здійснення політики робить її співпричетною принципам інклюзії. Включення також має публічний характер, людина залучається до політичного разом з іншими людьми і завдяки їм» [233, с. 67-68]. Від себе додамо, що за такого шляху політична участь може стати більш масовою та цілеспрямованою. У разі ж, якщо відбудова вестиметься закрито, а контрольні органи не функціонуватимуть, довіра, швидше за все, знизиться. Це може викликати радикалізацію протестних форм участі або загальний занепад бажання взаємодіяти з владою.

На особливу увагу заслуговує питання підтримки ветеранів, переселенців і родин загиблих. Тут також потрібні сильні соціальні зв'язки, щоби інтегрувати цих людей у локальні громади, дати їм доступ до політичних процесів і допомогти відстоювати свої права. Якщо такі можливості буде створено, то це стане прикладом того, як політична участь поширюється і стає більш всеохопною. Тоді нові групи громадян отримають досвід взаємодії з владою. Інакше кажучи, цей досвід може бути позитивним каталізатором для нарощування соціального капіталу. Зрозуміло, що це

вимагатиме чимало зусиль від місцевої влади, громадських організацій та центральних органів. Наразі ми маємо й перешкоди на цьому шляху, про що каже Ольга Єрмакова: «В Україні наявна ситуація, коли показники людського капіталу є високими, а рівень добробуту – низький, а отже середовищна складова є неефективною. Дефіцит соціального капіталу в Україні є суттєвою перешкодою на шляху здійснення запланованих реформ» [228, с. 91].

Разом з тим, не слід забувати, довіра соціальна (до людей узагалі) й довіра політична (до офіційних інституцій) є різними концептами, хоч між ними буває певний зв'язок [167, с. 163]. У країнах з високим загальним рівнем соціальної довіри громадяни зазвичай виявляють більше готовності підкорятися законам і платити податки, бо відчують, що більшість членів суспільства роблять те саме [185, с. 314]. Це створює сприятливе середовище для чесного уряду, а відтак підвищує політичну довіру. Але цей зв'язок не завжди лінійний: існують випадки, коли громадяни загалом довіряють людям, проте не довіряють владі, якщо вважають її корумпованою. Так, Тетяна Шаповалова зазначає: «Негативний соціальний капітал є нині дуже серйозною проблемою, яка знижує темпи соціального та економічного розвитку в Україні. До проявів негативного капіталу міжнародні експерти відносять широкий спектр корупційних дій: від дрібного хабарництва державних чиновників до завищених цін договорів про державні закупівлі, відкатів, здійснюваних політичними лідерами крадіжок державного майна, коштів з державного бюджету в значних розмірах» [296, с. 118]. В Україні ми часто бачимо доволі низький рівень політичної довіри, який не корелює прямо з тим, чи люди довіряють одне одному у межах своєї громади. Це означає, що соціальний капітал, побудований на горизонтальному рівні, не перетворюється автоматично на підтримку державних інституцій, якщо інституції працюють погано. Для посилення політичної довіри треба проводити глибинні реформи, підвищувати прозорість, залучати громадян до ухвалення рішень. Мабуть, тоді соціальний капітал стане не лише фактором

громадської самоорганізації, а й рушієм реальної взаємодії між населенням і владою.

До речі, досвід скандинавських країн [144, с. 193] показує, що коли люди відчувають, що інституції справедливі та неупереджені, вони схильні більше довіряти одне одному навіть поза межами свого найближчого кола. Таким чином, можна сказати, що соціальний капітал – це не лише передумова політичної участі, а й результат доброго врядування. Якщо інституції діють належним чином, вони підкріплюють упевненість громадян у доцільності політичної участі. У майбутньому дослідники матимуть ще багато нагоди вивчати, як повоєнне відновлення України, яке вимагає колосальних зусиль і величезних коштів, вплине на цей баланс довіри. Це буде справжнім випробуванням: або держава разом із громадою побудують механізми прозорого розподілу ресурсів, і тоді довіра може зміцнитися, або ж корупційні схеми зруйнують залишки сподівань, і тоді політична довіра впаде ще нижче.

Соціальний капітал залишається складною, але дуже продуктивною категорією аналізу. Як стверджують вчені, ми повинні бути уважними до того, що соціальний капітал може мати і темний бік, коли згуртованість групи обертається проти інтересів всього суспільства [133, с. 32]. У контексті політичної участі це може виявлятися в клієнтелізмі, кумівстві чи закритих «інсайдерських» мережах. У цьому зв'язку треба ретельно вивчати якість тих зв'язків і норм, які називають соціальним капіталом. Не завжди висока спаяність індивідів у групі означає прогрес для суспільства та держави. Утім, у багатьох випадках, коли йдеться про громадські коаліції, демократичні рухи чи ініціативи участі, очевидно, що соціальний капітал позитивно впливає на здатність людей до колективних дій. Щодо України, особливо цікаво досліджувати, як Революція Гідності змінила поведінкові й ціннісні орієнтації молодого покоління. Серед багатьох людей сформувалося розуміння, що саме через горизонтальні мережі громадських активістів можна досягти реальних зрушень. Можливо, це в перспективі підвищить

рівень залученості молоді до політичного процесу через нові партії чи громадські рухи. Також варто звернути увагу на те, як політична участь у нових медіа-платформах (Facebook, Telegram-канали, YouTube-блоги) може конвертуватися у офлайн-дії. Часом, здається, активність у соцмережах залишається здебільшого символічною. Однак у певних випадках вона веде до масових протестних акцій, локальних кампаній або навіть до створення «інформаційних хабів», де люди обмінюються досвідом і шукають ресурси для спільних проєктів. Майбутні дослідження могли б також зосередитися на різних регіонах України. Політична участь та рівень соціальної довіри в Галичині, на Слобожанщині чи в Подніпров'ї можуть суттєво відрізнятись. Це зумовлено історичними факторами, економічною ситуацією й локальними елітами. Можливо, порівняльний аналіз у межах країни допоможе краще зрозуміти, де саме й чому соціальний капітал дає найбільший «зиск» для розвитку громад, а де він натрапляє на вкрай потужні бар'єри. Крім того, невизначеним лишається питання майбутнього реінтеграції тимчасово окупованих територій. Якщо ці процеси відбуватимуться, то від рівня довіри й бажання співпрацювати з обох боків залежатиме, чи відновиться там нормальне громадянське життя.

Окремо слід нагадати, що одним із центральних висновків дослідження є взаємний вплив соціального капіталу й політичної участі. Соціальний капітал полегшує політичну участь, але й участь може з часом зміцнювати соціальний капітал, формуючи нові мережі довіри та співпраці. Якщо людям вдалося об'єднатися й досягти певної мети (наприклад, розв'язати локальну екологічну проблему чи відстояти інтереси громади), вони починають більше довіряти одне одному та спільним зусиллям [37, с. 111]. Таким чином запускається позитивна спіраль: успішна колективна дія – зростання впевненості та довіри – підвищення ймовірності подальшої участі. Зрештою, це й пояснює, чому деякі регіони мають дуже потужне громадянське суспільство й розвинені місцеві демократії, а деякі ні. Для України цей процес може йти хвилями, злітами й падіннями. Одна хвиля спостерігалася

після Майданів, коли люди намагалися перетворити громадську енергію на структури постійного впливу (нові партії, громадські платформи). Друга хвиля розпочалася з новою загрозою війни: суспільство знову об'єдналося у волонтерській діяльності, збір коштів, міжнародну комунікацію. Що станеться далі, коли настане тривала стадія відбудови? Можливо, це відкриє нові можливості, бо люди зрозуміють, що без громадського контролю та участі відбудова стане дуже вразливою до корупції. І, може бути, настане третя хвиля громадянського піднесення, коли сформується більш стійкі механізми взаємодії з владою на місцях і в Києві.

Таким чином, перспективи подальших розвідок полягають у більш тонкому емпіричному аналізі того, як саме змінюється соціальний капітал під час криз та воєн, як він відновлюється під час післявоєнних трансформацій і як впливає на якість демократії. Водночас це пов'язано з питанням про роль еліт і партій, які можуть або підтримувати рух до більшої відкритості, або, навпаки, блокувати його. Дослідження, проведені в різних країнах з подібним воєнним досвідом, підтверджують, що від прозорості й справедливості відбудови багато в чому залежить формування довготривалої довіри до інституцій [20]. Зрештою, і в Україні ми вже що соціальний капітал працює й породжує політичну участь навіть у найважчі моменти. Трансформація політичної участі в Україні тісно переплетена з тим, як змінюється соціальний капітал. Соціальний капітал стає тим мастилом, що змащує колеса нашого політичного механізму. Якщо цей капітал обмежений корупцією, страхом чи взаємною недовірою, механізм гальмується, а політична участь не діє ефективно. Це, у свою чергу, є ключовим для розвитку не тільки соціального капіталу, але й демократичного поступу загалом: «Від подолання негативних тенденцій навколо організацій громадянського суспільства, вирішення секторальних проблем, віднайдення паритетних та ефективних моделей співпраці суспільства й влади залежить демократичний поступ України та подальший розвиток позитивного соціального капіталу, здатність протистояти зовнішнім загрозам та

консолідація суспільства на засадах поваги до прав людини» [299, с. 16]. Іноді можна бачити позитивну динаміку: люди об'єднуються, тиснуть на владу, домагаються конкретних змін. Інколи натрапляємо на стагнацію, коли відсутній реальний діалог з інституціями, а громадяни просто повертаються до повсякденного життя без віри у власну спроможність. Зрештою, цей процес – тривалий і нелінійний. Проте очевидно, що для успішних перетворень у політиці необхідно нарощувати соціальний капітал, передусім через розвиток громадянського суспільства та вибудову прозорих інституцій. Без цього навіть найкращі політичні реформи можуть залишатися на папері, бо не матимуть підтримки й довіри населення.

Висновки до другого розділу

Розділ присвячено дослідженню емпіричних механізмів трансформації політичної участі громадян у сучасній Україні. По-перше, увага зосереджена на процесах агрегування попиту й пропозиції, які впливають на політичну активність різних верств населення. Висвітлено важливість ідентичності, емоцій і відчуття ефективності, що визначають ставлення громадян до офіційних інституцій. Вивчено також структуру політичної пропозиції, яка поєднує вплив партій, громадських рухів і мережевих ініціатив. Крім того, наведено аргументи стосовно того, що значна частина політичної участі стає можливою завдяки неформальним каналам комунікації. Отже, доведено, що громадяни України дедалі частіше обирають горизонтальні способи взаємодії, щоб формувати спільні дії і координувати тиск на владу.

По-друге, розглянуто динаміку внутрішньої та зовнішньої політичної ефективності громадян України. Внутрішня ефективність відображає рівень упевненості громадянина у власних знаннях і навичках, а зовнішній аспект стосується відкритості інституцій для пропозицій і вимог суспільства. З погляду різних теорій політичної психології, ефективність визначає готовність громадян до участі. Певна річ, негативний досвід спілкування з чиновниками спонукає людей до протестів або відмови від будь-яких форм

комунікації. Проте, коли політичне середовище здається більш доброзичливим, люди охочіше долучаються до процесів вирішення спільних завдань. Значить, рівень ефективності корелює із загальною якістю публічної політики України.

По-третє, висвітлено роль соціального капіталу, який тісно пов'язаний із довірою і громадськими зв'язками. На думку провідних дослідників, мережі співпраці й взаємодопомоги стимулюють здатність громадян об'єднуватися заради спільних цілей. Проте, указано, що в окремих ситуаціях, сильні внутрішні зв'язки не завжди гарантують відкритість до інших груп. Інакше кажучи, надмірна згуртованість може породжувати закритість та поляризацію. З погляду стабільності, кращим варіантом стає розвиток зв'язків, що поєднують різні сегменти українського суспільства. Таким чином, соціальний капітал водночас є ресурсом і викликом. Він полегшує колективну дію, але потребує відкритих інституцій, щоб досягати конструктивного впливу на політику.

По-четверте, продемонстровано, що розглянуті механізми формують особливу модель участі громадян України, де традиційні виборчі процедури межують із неконвенційними методами тиску. Протестні акції, волонтерські мережі та онлайн-кампанії часто стають ефективнішими за партійні структури в умовах сучасної України. Проте слід нагадати, що консолідація демократії вимагає більш передбачуваних каналів взаємодії. Варто створювати рівні можливості для різних категорій громадян, аби політична активність не обмежувалася короткостроковими мобілізаціями. Отже, зміцнення соціального капіталу та формування відкритих комунікаційних механізмів стане передумовою для консолідованої демократії. Це стосується і національного рівня, і локальних громад, які потребують прозорих процедур ухвалення рішень. Автори різних моделей еліт і мас вказують, що надмірна відстань між владою та суспільством сприяє недовірі та радикалізації.

Нарешті, розділ підтверджує, що одночасне зміцнення громадянських мереж і належних інституцій може бути визначальним чинником для

тривалої стабільності політичної системи України. Цей висновок передбачає розвиток правових норм, які дійсно гарантують прозорість процедур і підзвітність посадовців. Зрештою, відкриті канали діалогу зменшують ризики ескалації протестів і стимулюють партнерство між владою та суспільством. Проте треба також ураховувати необхідність підвищення рівня освіти й культури участі. Інакше кажучи, громадяни краще використовують демократичні інструменти, коли володіють знаннями та вірять в успіх. Виходить, злагоджена взаємодія держави і громад забезпечує стале функціонування політичної системи. Однак, навпаки, відсутність таких передумов може перетворити навіть активний громадський потенціал на суто фрагментарний рух, здатний породжувати лише короткострокові сплески невдоволення без сталого впливу на владні структури та розбудову демократичних процесів. Тривкий розвиток української політичної системи залежить від паритетної співпраці.

Наукова розвідка проводилася із застосуванням міждисциплінарних методів. Спиралися на теоретичні розробки в галузі політології, соціальної психології та соціології. Використовувалися кількісні дані з опитувань, аналізувалися результати лонгітюдних моніторингів громадської думки, а також розглядалися різні кейси протестних рухів. Застосовувалися компаративні підходи, що дало змогу співставляти український досвід із практиками інших держав. Комплексне вивчення зазначених процесів забезпечило ширшу картину впливу ідентичностей, емоцій і соціальних зв'язків на поведінку громадян.

РОЗДІЛ 3

ІНСТИТУЦІЙНА СКЛАДОВА ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ В УКРАЇНІ

Система політичних інститутів України визначає репертуар політичної участі українців. Разом з тим, детермінантою, яка визначає трансформацію форм політичної участі в цьому контексті є інституційна довіра. Інституційна довіра вже багато десятиліть перебуває у центрі уваги дослідників, які прагнуть зрозуміти механізми політичної участі та взаємодії громадян із владою [3, с. 496-497; 13, с. 487-489]. Ще у другій половині ХХ століття, коли західні науковці почали відзначати занепад довіри до уряду та партій у деяких демократичних країнах, виникло питання, чи становить цей занепад загрозу для стабільності політичної системи [124, с. 244-245]. З'явилися гіпотези, що значна частина людей, розчарувавшись у можливості впливати на рішення через вибори чи офіційні структури, просто відмовлятиметься від будь-якої участі [14, с. 268]. Інші автори вказували, що навпаки – недовіра може породжувати альтернативні й навіть більш активні форми тиску на владу, які виходять за межі «класичних» методів [117, с. 22]. Суперечки між цими підходами тривають досі, однак загальним залишилася теза, що інституційна довіра є надзвичайно вагомим чинником. Якщо люди вірять, що державні структури діють у їхніх інтересах, або принаймні залишаються відносно підзвітними, вони частіше відвідують вибори, підтримують партії, беруть участь у громадських слуханнях і легальних механізмах [180, с. 56]. Якщо ж такий фундамент довіри підривається, то варіантів подальших дій є кілька: хтось повністю полишає політичне поле, а хтось, навпаки, починає вдаватися до протестів, блокувань, вимог відставки посадовців [63, с. 130]. В Україні це питання постало з особливою гостротою після розпаду СРСР і становлення власної державності. У різні періоди незалежності можна було спостерігати злети й падіння рівня довіри до президента, парламенту, уряду, партій. Водночас було очевидно, що відсутність стабільної довіри ускладнює

проведення реформ, бо влада, не маючи тривкої підтримки, мусить або діяти на свій розсуд (ризикувати отримати суспільне невдоволення), або іти на компроміси, які підважують ефективність політики. У цьому сенсі Україна стала прикладом, де яскраво видно, як довіра до інституцій безпосередньо визначає форми політичної участі: у періоди відносно більшої довіри люди воліють діяти через вибори й контакти з політиками, а коли довіра руйнується, вулиці міст заповнюють протестувальники, які вважають, що тільки тиск поза межами системи здатен змінити ситуацію. На думку дослідниці Олени Князевої проблема інституційної довіри є центральною для українського політичного процесу й є такою понині: «Протягом усього періоду існування незалежної України існувала проблема дефіциту довіри між владою та суспільством. В результаті багаторічних реформ в українському суспільстві спостерігалось розчарування населення діяльністю соціальних і політичних інститутів (органів державної влади, різних правоохоронних органів, ЗМІ), падіння довіри. Влада, яка не користується підтримкою населення і якій люди не довіряють – з точки зору системного підходу – в принципі не життєздатна (хоч термін «життя» такої влади досить не визначено). Не випадково саме дефіцит довіри населення Верховній раді України послужив одним з головних аргументів для її розпуску у травні 2019 року і оголошення позачергових виборів» [239, с. 8].

У багатьох дослідженнях, що стосуються громадянського суспільства і природи легітимності держави [3, с. 98], звертається увага на необхідність відрізнити інституційну довіру від міжособистісної. Остання має справу з тим, чи довіряють люди безпосередньо одне одному, сусідам, знайомим, родичам, колегам. Міжособистісна довіра конвертується в соціальний капітал, проблемне поле якого окреслене в попередньому розділі. Інституційна ж довіра охоплює ширше коло «узагальнених інших», до яких належать органи влади, державні установи, суди, поліція, а також політичні партії. Також вважаємо за необхідне розрізнити особливий тип інституційної довіри – довіра до інтернету, оскільки саме цифровий простір все частіше

стає простором політичної участі. Цю думку висуває дослідниця Наталія Бойко: «Зважаючи на функціонування Інтернету як публічної соціальної інституції довіра до нього відтворює оцінювання ефективності взаємодії різнорівневих соціальних суб'єктів в онлайн-форматі, зокрема формалізованої (вертикальної) соціальної взаємодії, в тому числі і в рамках реалізації державних програм онлайн-взаємодії (різні програми е-уряду, е-демократії – “Держава в смартфоні”, “Дія”, “Дій Вдома”, “Трембіта”, е-петиції, е-консультації, “Місцевий громадський бюджет” тощо), а також виступає віддзеркаленням неформальних горизонтальних міжсуб'єктних громадських та особистісних онлайн-активностей (взаємодія в рамках функціонування сучасного громадянського суспільства, волонтерство тощо)» [194, с. 141].

Одночасно може існувати високий рівень міжособистісної довіри (люди здатні співпрацювати в родинних чи сусідських мережах), але при цьому надзвичайно низький рівень довіри до держави, бо в масовій свідомості вкорінене уявлення, що державні інститути діють не для людей, а для себе. Саме таку ситуацію нерідко констатували дослідники в Україні [205, с. 142], коли опитування показували, що люди краще ставляться до найближчого оточення, ніж до «влади загалом», і можуть навіть на локальному рівні організовуватися доволі успішно (волонтерські ініціативи, акції допомоги тощо), але майже не вірять у чесність та ефективність центральних органів. Такої ж думки притримується й Юрій Пилипенко: «Невтішними є й показники інституціональної довіри. Згідно з оцінками, отриманими в процесі останніх соціологічних досліджень, українці не змінили свого відношення до влади і судової системи, виражаючи до цих структур найбільшу недовіру. Такий стан не може вважатися задовільним для розвитку громадянського суспільства, оскільки стверджує його виключно у формі сили, яка вступає в протидію з владою і не бачить в ній партнера. Більш того, середовище, в якому поширюється цинічне ставлення до політики може сильно зменшити активність відповідних організацій

громадянського суспільства. У ситуації, коли громадяни, зазвичай, вважають всю владу і бізнес корумпованими, багато людей можуть скептично дивитися і на мотивацію організацій громадянського суспільства, сумніваючись, що громадянське суспільство може стати тим простором, де люди, об'єднані спільною ідеєю, можуть відстоювати суспільний інтерес» [262, с. 32]. На незадовільний стан розвитку громадянського суспільства акцентує увагу й Катерина Петренко: «<...> хоча в Україні активно ведеться робота із забезпечення правової та політичної інституціоналізації громадських об'єднань, вдосконалюється нормативно-правова база та створюються відповідні державні органи для налагодження взаємодії, результати не можна вважати задовільними. Однією з основних причин цього можна вважати загальну нестабільність політичної системи в Україні, часту зміну влади, відсутність традиції, спадкоємності та комплексності у процесі державної взаємодії із громадянським суспільством. У свою чергу, громадський сектор в Україні можна вважати недостатньо сформованим та незалежним, щоб запропонувати державі якісний соціальний продукт та механізми налагодження співпраці. Громадські об'єднання в Україні здебільшого залежать фінансово від урядових програм або закордонних джерел фінансування» [261, с. 314]

Оскільки інституційна довіра та міжособистісна часто йдуть різними шляхами, питання про політичну участь теж набуває специфічних ознак: якщо народ не покладається на офіційні механізми, він шукає обхідних шляхів, на кшталт громадянських рухів, неформальних мереж. Зрозуміло, що це позначається на стабільності політики: коли люди звикають вирішувати питання через неофіційні канали, інститути не отримують реальної довіри й не можуть належно функціонувати за формальними правилами [121, с. 54]. Ще Гебріел Алмонд та Сідней Верба звертали увагу, що для «учасницької політичної культури» потрібно, щоб громадяни сприймали державні органи як такі, що працюють для всього суспільства, а не для окремих груп інтересів [3, с. 68]. Якщо таке сприйняття відсутнє, виникає відчуження і недовіра, які

часто проявляються в ігноруванні офіційних форматів взаємодії. Саме відчуження часто називають «політичним цинізмом» або «політичним скепсисом», що загалом відповідає поняттю низького рівня довіри до системи. Український досвід початку 1990-х можна пояснити через цю призму. Після розпаду СРСР і введення власних інститутів люди отримали можливість обирати президента, парламент, брати участь у референдумах. На перших порах була певна хвиля довіри (або радше надій), що нова держава стане більш справедливою, ніж радянська. Проте вже за кілька років виявилось, що еліти часто вдаються до тіньових оборудок, а корупція зберігається чи навіть посилюється через недостатню регульованість. Надії не справдилися, і довіра впала. Це одразу позначилося на активності виборців: частина громадян перестала ходити на вибори, бо бачила, що будь-які депутати однакові, частина почала більше долучатися до протесних рухів, які постійно критикували владу. Ситуація повторювалася в наступні роки: коли після чергової кризи або «очищення» було обрано нового президента, знову виникав короткочасний сплеск довіри, а потім він зникав, як тільки люди бачили, що реформи розвиваються повільно. Саме цей цикл надій і розчарувань вказує, наскільки залежить політична участь від рівня інституційної довіри. Якщо на початку каденції або після якихось кардинальних змін влади населення знову сподівається на позитивні результати, воно більш охоче долучається до офіційних механізмів. Однак після чергового розчарування ті самі громадяни стають або пасивними (не бачать сенсу витратити свій час), або шукають альтернативу, зокрема виходять на акції протесту [63, с. 72]. Українські майдани – це яскравий приклад того, як у період, коли довіра до інституцій та керівництва держави стрімко падає, мільйони людей переймають неінституціональний, масовий спосіб тиску. Причому, що цікаво, після такого успіху протесту (як було у 2004 чи 2013–2014 роках) частина протестувальників знову на короткий час відчуває певне підвищення довіри до нової влади. На це, зокрема, вказує Тетяна Стеценко: «Утворення довіри, її подальше накопичення та

розповсюдження у соціумі або окремих галузях суспільного життя є стихійним процесом, однак споконвічне бажання індивіда до влади спонукає окремих суб'єктів скеровувати ресурс довіри у необхідне для них русло. Спроби маніпуляції довірою є звичайним явищем в суспільствах різних держав, на противагу яким у соціумі виробляється певний «соціальний імунітет» до об'єктів, що не виправдали довіри, у зв'язку з чим соціум продукує нові критерії довіри. Дану ситуацію можна проілюструвати подіями часів Майдану, протягом яких одна політична еліта змінила іншу і разом із тим з'явилися нові критерії довіри» [283, с. 49]. Бачимо, що в Україні така ситуація повторюється неодноразово, через що багато аналітиків говорять про відсутність стабільної, «деіндивідуалізованої» довіри до самої державної системи [222, с. 37]. Лише поодинокі інституції (армія, волонтерські структури) часом доводять свою ефективність, дістаючи більш-менш постійну підтримку. Приміром, соціологічні дослідження, які проводили в різні роки КМІС, неодноразово показували, що серед державних органів громадяни найбільше довіряють Збройним силам України і різним волонтерським організаціям, тоді як парламент, уряд і партії мають куди нижчі рейтинги. Цей феномен часто пояснюють тим, що армія чи волонтери продемонстрували реальні здобутки у періоди криз, тоді як політики здебільшого сприймаються як джерело порожніх обіцянок [205, с. 147]. Подібна ситуація зміцнює скепсис до інституційного способу участі: люди не вважають, що через партії чи парламент можна щось змінити, отже вони шукають пряму взаємодію, самоорганізацію або тиск через вулицю. Причиною цього, на думку Андрія Матвійчука є незавершеність інституційної розбудови української політичної системи: «<...> констатуємо незавершеність створення інституціонального клімату для ефективної імплементації ініціатив громадян, що значним чином обмежує їхню здатність впливати на формування стратегічних напрямів розвитку суспільства, а також збереження пасивності та відстороненості частини населення від процесів розробки, прийняття та реалізації управлінських рішень, контролю

за їхнім виконанням» [250, с. 297]. Подібну думку розділяє й Катерина Петренко: «<...>в Україні все ще відбувається процес інституціоналізації громадянського суспільства, причому правова інституціоналізація істотно випереджає політичну – третій сектор поки що не є повноцінним інститутом з точки зору його інституційної спроможності» [260, с. 89]

Частина дослідників, які стоять на інституціональних позиціях [121, с. 50], тлумачать низьку довіру як наслідок слабкої результативності уряду і держави загалом. Вони доводять інтуїтивно зрозумілу річ: якщо влада почне демонструвати реальні досягнення – скорочення корупції, зміцнення економіки, чесні призначення на ключові посади, – довіра поступово відновиться. На це вказує досвід інших постсоціалістичних країн: коли економіка Польщі почала зростати, а політичні партії хоч і повільно, але навчилися певної відповідальності, рівень довіри до парламенту там піднявся [205, с. 41-43]. Українські дослідники Марина Назаренко та Артур Левицький тлумачать низькі рівні довіри в українському суспільстві таким чином: «Враховуючи реалії сьогодення, на нашу думку, основними причинами, що заважають розвитку політичної довіри в Україні, і як наслідок гальмують проведення відповідних політичних заходів на шляху до демократизації суспільства є: - невідповідність слів діям політичних лідерів; - відсутність конструктивного діалогу між владою та населенням, і як наслідок – низький рівень політичної культури, політичної згоди, політичної освіченості, політичної свідомості, політичної підтримки, політичної активності громадян країни; - зневіра населення у правильності політичних дій, прийнятті відповідних політичних рішень і як наслідок їх не підтримка; - моральне та психологічне виснаження населення (низький рівень життя, соціальна незахищеність, бойові дії на сході країни, пандемія COVID-19 тощо)» [252, с. 51]. Ми можемо лише додати, що повномасштабне вторгнення РФ додало до морального та психологічного виснаження українців.

Водночас сама участь у політиці несе суперечливі стимули для довіри. Коли людина спробувала офіційний механізм (написала електронну петицію, відвідала громадські слухання, подала колективне звернення) і дістала позитивний результат, у неї зростає відчуття, що інституції справді функціонують. Якщо ж вона зіткнулася з бюрократією, відписками чи відкритим ігноруванням, рівень розчарування та недовіри зростає. Парадокс у тому, що в Україні такі приклади можуть траплятися одночасно в різних місцях: у якомусь місті чи громаді місцева рада активно працює з громадянами, і вони задоволені, а в іншому регіоні чиновники лишаються байдужими, і люди зневірюються в «державній машині». Таким чином, на локальному рівні часом формується «острівець» позитивних стосунків між владою та суспільством, але з переходом на загальнодержавний рівень, загальна картина лишається невтішною: парламент і уряд часто оцінюють як нечесні й несправедливі. Таким чином, політична участь не лише залежить від довіри, а й може зворотно впливати на неї. Якщо людина бере участь у виборах і бачить, що результат не відповідає реальному волевиявленню (до прикладу, поширена думка про фальсифікації), її довіра ще більше підринається. Якщо ж вибори проходять прозоро, і громадяни відчувають, що їхній голос є вагомим, рівень довіри зростає. Так само у протестній формі: масові акції 2004 року значною мірою підвищили довіру до кандидатів, яких підтримувала вулиця, але з роками ця довіра вичерпалася, бо реформи не відповідали очікуванням, і люди отримали новий заряд зневіри, що призвело до протестів 2013–2014 років. Названі процеси так характеризує дослідниця Оксана Макух: «Масова недовіра населення за часи незалежності сформувала певну характеристику пострадянського розвитку українського суспільства, яка отримала назву “суспільства втраченої довіри”, основними причинами якого є низька ефективність державних органів через штучно впровадженні демократичні принципи управління: закритість, корумпованість та клановість політичної еліти; значний вплив неформальних “клієнтилістських” бюрократичних зв'язків тощо. Виникненню даного феномена також сприяло

використання найменш ефективних механізмів легітимації влади на шляху побудови демократичної політичної системи –самолегітимації політичної еліти, традиційної легітимації на основі вкорінених радянських міфів, штучної харизматизації окремих лідерів» [248, с. 88]. Унаслідок цього замкненого кола Україна ніяк не виходить на стабільнішу модель, коли уряд має хоча б середню, але тривалу підтримку, достатню для реалізації складних реформ. Адже якщо влада весь час перебуває під загрозою падіння довіри, їй складно вдаватися до заходів, які потребують суспільного терпіння, наприклад болісних економічних змін.

Крім того, проблемою є те, що інституційна довіра в Україні часто корелює з уявленням про особистість лідера. Як зазначає дослідник ідеології Зореслав Самчук, «якщо громадяни симпатизують новому президентові і вірять його обіцянкам, вони готові певний час давати кредит довіри всім гілкам влади» [279, с. 111]. Але коли чітких кроків не відбувається, настрої змінюються, і на поверхню виходить більш характерний скепсис. Така персоніфікація довіри дуже небезпечна, бо не дає інститутам розвиватися незалежно від конкретних політичних фігур [124, с. 204]. В Україні історично сильнішою виявляється саме персоналізована політична довіра, якщо ж розпитати про судову чи парламентську систему взагалі, то оцінка майже завжди негативніша, бо громадяни не відокремлюють діяльність певних інститутів від осіб, які ними керують. Звідси випливає, що коли змінюється людина на посаді, рівень довіри різко коливається, але сама інституція залишається крихкою й не здобуває «довгострокового авторитету». Це позначається і на формах політичної участі, адже люди переважно реагують на імена та обіцянки лідерів, а не на сталі механізми, передбачені законом. Зрештою, такий персоналізований підхід може сприяти появі «вождистських» чи «харизматичних» способів керування: громадяни тримаються за ідею, що «якщо знайдемо правильного лідера, усе зміниться», а коли виявляється, що лідер не дає негайного результату, настрої колективно псується, і повторюється відомий цикл. У сталих демократіях із

розвинутими інститутами виборці можуть бути незадоволені конкретними політиками, але при цьому зберігають загальну повагу до парламенту або до суду, бо вважають, що процедура важливіша за особи. В Україні натомість ще не встановилася ця «повага до процедури», через що довіра легко переходить у недовіру залежно від того, наскільки вдало чи невдало діє конкретна владна команда. Тож якщо підходити з позицій інституціональної теорії, то Україна перебуває в ситуації, коли інституції поки що не змогли справді «відокремитися» від індивідуального виміру політики, а отже, весь час зазнають кризи легітимності.

У стабільніших демократіях довіра більше прив'язана до процесу та безпосередньо владного інституту, ніж до особи. Наприклад, люди можуть критикувати чинного прем'єра або президента, але все одно вважають парламент і суди законними й готові діяти за правилами. В Україні ж часом здається, що «якщо розчарування спрямоване проти президента, то воно поширюється і на всю владу в цілому, й навпаки: якщо новий президент подобається, люди тимчасово починають сприймати і парламент, і навіть частину судової системи як реформовані, хоча фактично вони можуть не змінитися» [205, с. 164]. Така залежність інституційного сприйняття від харизми чи антипатії до лідера призводить до «стрибкоподібних» змін у свідомості громадян, коли довіра коливається від високої до мінімальної в дуже короткі проміжки часу. Таким чином, політична участь в Україні зазнає такої ж стрибкоподібної поведінки. Це своєрідний «маятник», що коливається з доволі великою амплітудою, ускладнюючи загальний прогрес. З одного боку, завдяки цьому маятнику в українського суспільства з'являється механізм швидкого покарання недобросовісних політиків, але з іншого, демократія не набуває ознак сталої, передбачуваної системи, де основні конфлікти вирішуються через усталений процес, а не через періодичні імпульси неконвенційної політичної участі. Усе це дозволяє зрозуміти, наскільки важлива інституційна довіра як складова політичної культури й наскільки складно її сформувати в країнах на кшталт України, де

відсутній багаторічний досвід демократичних процедур без радикальних зламів.

В Україні можна виділити низку періодів «авансів довіри» – коли громадяни вірили чергово обраним лідерам, долучалися до їхніх реформаторських ініціатив і готові були миритися з певними труднощами [220, с. 7]. Усі ці періоди обмежувалися кількома місяцями або роками, після чого наставав спад і перехід до акцій спротиву чи стратегії абсентеїзму на виборах. Така «синусоїда» швидко вичерпувала потенціал порозуміння між українською владою і громадянами, а відсутність механізмів зворотного зв'язку та довготривалої відповідальності політиків посилювала стан недовіри. Як наслідок, зберігається модель: кожен новий президент чи парламент на перших етапах користуються піком підтримки, проте вже невдовзі цей пік перетворюється на доволі низькі показники, іноді з відвертим ворожим ставленням, і тоді з'являються передумови для позачергових виборів чи протестів. Для того, щоб розімкнути це коло, на думку багатьох експертів, потрібне поєднання інституційних перетворень (якісне оновлення судової системи, чіткі процедури публічного контролю за урядовими видатками, антикорупційні заходи з реальними посадками, а не імітацією) і водночас активної участі громадян у тих каналах, які є, щоб вони звикали до того, що можна досягати результатів без радикальних дій. Інакшими словами, громадяни мають отримати навички й схожі очікування від один одного. Схожу з цією думкою висловлює дослідник Віктор Бурлачук: «Переконання у більшій результативності індивідуальної політичної волі порівняно з процедурами колективного обговорення спирається на режими довіри, наявні в суспільстві. <...> Довіра є досить складною формою соціального очікування, яке формується у про цесі соціальної інтеракції як спосіб подолання соціальної невизначеності. Насамперед довіра означає, що інший вчинятиме у такий спосіб, якого я від нього очікую» [204, с. 200]. Зрештою, аналіз феномену інституційної довіри та її впливу на трансформацію форм політичної участі в Україні підтверджує

загальні припущення політологів, що без впевненості у чесності й дієздатності державних структур люди або відмовляються від легальних механізмів, або переходять до протестів. При цьому протест може бути як мирним, так і набувати гостріших форм, залежно від того, наскільки сильно громадяни вірять у свою колективну силу. Україна тут слугує ілюстрацією «маятникової» логіки, де то з'являється ентузіазм, то знову поширюється розчарування. Така логіка не дає повністю стабілізувати демократичний режим і часом загрожує ескалацією конфліктів між владою та суспільством. Саме тому в сучасній Україні впроваджувати інститути громадянського контролю, нагляду та й загалом участі слід з особливою уважністю, на чому акцентував увагу Володимир Цвих: «На сучасному етапі впровадження процесів демократизації в Україні важливо усвідомлювати, що впровадження концепції громадянського суспільства в політичній теорії та практиці не може бути суцільно механічним, а має бути осмисленим та стратегічно перевіреном. Необхідно враховувати як сильні, так і слабкі сторони громадянського суспільства, що розвивається в конкретних суспільно-політичних умовах» [293, с. 91].

Отже, інституційна довіра є одним із найважливіших чинників, який визначає, чи будуть громадяни використовувати саме інституціоналізовані формати участі (вибори, референдуми, офіційні комісії, громадські слухання), чи вони обиратимуть неінституціоналізовані дії (протести, бойкоти, перехід до альтернативних платформ). Інституційна довіра в Україні часто аналізується через призму результатів опитувань, які демонструють, що більшість громадян готові покладатися на власні локальні мережі або на неурядові структури (волонтерські об'єднання, громадські ініціативи), тоді як їхня довіра до загальнодержавних інституцій (парламенту, уряду, партійної системи) залишається низькою [238; 287; 288, 289]. Так, у порівняльних дослідженнях з іншими європейськими країнами Україна неодноразово опинялася серед аутсайдерів за рівнем довіри до офіційних органів. Із одного боку, такий стан може сприяти розвитку

громадянського суспільства: коли люди не сподіваються на чиновників, вони самі йдуть організувати добродійні фонди чи займатися суспільно важливими справами. З іншого боку, ці громадські структури часом не мають стійкої підтримки держави, їм бракує фінансових і юридичних ресурсів, а отже, вони не здатні впроваджувати масштабні проекти, які вимагають саме владних повноважень (приміром, у сфері охорони довкілля чи перебудови системи освіти). На цю проблему вказує й Микола Хилько: «В Україні завдання інституціоналізації громадянського суспільства ускладнюється відсутністю традиції створення громадянських ініціатив, громадських рухів та інших форм участі, через які громадяни можуть виражати та відстоювати свої інтереси. Це залежить від ефективності механізму інституціоналізації, який створює інституційне середовище, що спонукає суб'єктів суспільно-політичного процесу враховувати інтереси і потреби суспільства та проявляти соціальну відповідальність за інтереси суспільства» [290, с. 60-61]. Виходить, що без співпраці з інститутами влади складно розв'язувати стратегічні завдання, але така співпраця в очах багатьох людей одразу асоціюється з ризиком корупції чи «злиття» з політичними елітами. Це і є характерним проявом недовіри, коли громадяни підозрюють, що будь-які контакти з владою можуть призвести до втрати незалежності й прозорості.

Такий розрив між локальними й державними рівнями можна побачити на прикладах децентралізації, яку Україна запровадила після 2014 року. Цей процес не був випадковим або таким, що почався з рішенням «згори». Володимир Цвих у 2015 році наголошував: «Децентралізація влади сьогодні має один із найвищих соціальних запитів. Саме адміністративно-соціальні перетворення закономірно вважаються запорукою майбутнього успіху системи місцевого самоврядування. Вони створюють можливості для добровільного об'єднання громад вийти на більш якісний рівень самоуправління і побудувати нову ефективну модель господарювання» [294, с. 72]. Місцеві громади отримали більше коштів і автономії, у багатьох регіонах почали впроваджуватися бюджети участі, місцеві референдуми,

різноманітні форуми для діалогу. У ряді випадків це стимулювало громадян брати активнішу участь у місцевих проєктах: ремонті доріг, освітніх ініціативах, створенні культурних просторів. Люди бачили, що на цьому рівні можна швидше досягти видимих результатів, і довіра до місцевої ради чи до мера часто зростала. Проте, як зазначають дослідники, «цей локальний успіх поки не обов'язково змінює загальне ставлення до парламенту чи центрального уряду, бо там громадяни досі бачать “політичні ігри”, “з’ясування стосунків” та “незрозумілий розподіл державних грошей”» [252, с. 708-709]. Тобто, з одного боку, можна говорити про підвищення довіри до інституцій у масштабах окремих громад, а з другого – сумарна інституційна довіра на загальнонаціональному рівні не демонструє такого ж відчутного зростання. В результаті місцеві органи часом лишаються ефективними «острівцями», не інтегрованими в масштабнішу систему.

З іншого боку, культурологічний напрям, стверджує, що довіра може формуватися не тільки і не стільки через процедури, скільки через історичні та соціальні традиції. Україна, як пострадянська і постколоніальна держава, увібрала багато недовірливих настанов, адже загалом за радянських часів поширювався страх перед репресивним та корумпованим радянським апаратом. На мікрорівні це передається з покоління в покоління, крім того, сучасна корупція підтримує такий скепсис, бо люди бачать, що в державній сфері досі багато зловживань і кумівства. Будь-яка ініціатива, яка йде «зверху», наштовхується на підозру: чи не приховується за цим чергове лобіювання чи схеми? Це позбавляє державний апарат шансу залучити громадян до офіційної політичної діяльності: якщо люди апріорі вважають, що все вирішується за домовленістю депутатів чи посадовців, вони бачитимуть себе сторонніми спостерігачами й не будуть витрачати ресурс на участь у формальних процедурах. Лише коли невдоволення досягає піку, починаються масштабні протести, які неможливо ігнорувати. Така культура часто зветься культурою відчуження або підозрливості, і вона ніби консервує недовіру. Саме тому, одним з ключових компонентів політичної довіри є

прозорість, на що, в контексті антикорупційної боротьби в Україні, вказує Маргарита Чабанна: «Підвищення рівня прозорості державної влади як спосіб запобігання корупції є дієвим як за умови прийняття антикорупційного законодавства, так і його узгодження з правовими актами, які регламентують функціонування інформаційної сфери. У цілому, прозорість та відкритість функціонування системи державного управління є чинниками забезпечення ефективності функціонування демократії, взаємодії держави та суспільства, зростання довіри суспільства до владних структур. Прозорістю вважають наявність вільного доступу громадськості до актуальної та достовірної інформації про політичну та економічну діяльність уряду, про відповідні рішення та їх виконання; а також розуміння суспільством процесу прийняття владних рішень» [295, с. 12].

У політологічних дискусіях на тему України часто лунає теза, що саме кризові ситуації (військове вторгнення, пандемія, економічні потрясіння) можуть виштовхувати державу в бік посилення інституційної довіри, якщо громадяни бачать, що влада здатна захистити чи запропонувати ефективні рішення. Але реалізується це не завжди. Приміром, у 2014–2015 роках, коли почалася війна на сході, частина суспільства покладалася на волонтерів і добровольців, а до влади мала багато запитань щодо стратегічних помилок і недостатнього забезпечення армії. Водночас у багатьох людей таки зросла довіра до Збройних сил, бо вони побачили, що військові виконують реальну місію захисту. Здавалося б, цей досвід мав підвищити загальну довіру до владних структур, але сталася лише «точкова» зміна: довіра до армії зросла, тоді як парламенту й уряду лишилася відносно низькою. Таким чином, знову ж, виявляється, що недовіра до інститутів може зберігатися, навіть коли вони загалом роблять щось корисне. Це підтверджує думку, що інституційна довіра формується десятиліттями, і одного важливого кроку недостатньо, щоб люди відмовилися від історично зумовленого скепсису. Як зазначає Юлія Палагнюк: «Довіра або недовіра населення до органів публічної влади є реакцією людей на ефективність їх роботи. Звідси рівень довіри громадян

можна вважати одним із головних індикаторів результативності владних дій. При цьому рівень довіри населення до органів публічної влади переважно залежить від загальної оцінки їх діяльності, оскільки саме якість життя громадян значною мірою визначає ефективність роботи влади. Механізм виникнення, формування та підвищення довіри до влади з боку населення являє собою складну систему суб'єкт-суб'єктної взаємодії у вирішенні найбільш актуальних соціальних проблем та задоволенні постійно зростаючих потреб населення в умовах сучасних викликів в Україні. Суспільство з високою довірою характеризується пріоритетом суспільних цінностей і здатністю до ефективної суспільної взаємодії. Довіра також передбачає добровільне взяття на себе членами суспільства, громадянами зобов'язань щодо здійснення суспільних функцій» [258, с. 717].

Якщо повернутися до взаємозв'язку інституційної довіри й трансформації форм політичної участі, можна побачити ще один важливий аспект: участь у конвенційних формах вимагає від людини певної впевненості у процесах, які відбуваються, і розуміння правил гри. Зокрема, щоб узяти участь у виборах, потрібно вірити, що голосування відбувається чесно й справедливо, а результати не будуть сфальсифіковані. Щоб долучитися до громадських рад чи комісій, треба повірити, що ці структури не є «кишеньковими» і їхні рекомендації влада бодай частково враховуватиме. Якщо таких умов немає, люди можуть переходити до більш радикальних форматів. Це пояснює, чому в умовах падіння довіри українці часто обирали протести, блокування урядових установ, страйки. Ці акції не обов'язково ведуть до системних змін, проте вони стають виразом переконання, що система не має механізмів вирішення актуальних питань. Показово, що ініціатори подібних рухів іноді говорять про моральну справедливість і «волю народу», не визнаючи правочинності парламенту чи президентського апарату, бо в їхніх очах ці інституції втратили легітимність через розтрата, корупційні оборудки чи залежність від олігархів. На принципову важливість довіри у формуванні легітимності інститутів

вказувала Наталія Кононенко: «У межах демократичного режиму діяльність влади буде максимально ефективною у разі її прямої залежності від підтримки більшістю громадян. Саме суспільна довіра робить демократичний режим легітимним. Продукувати підтримку та раціональну довіру владі здатне солідаризоване спільними цінностями та метою суспільство. Щодо українців, то ми маємо труднощі із ціннісною консолідацією, а наш тип політичної культури містить недемократичні стандарти (свідоме відсторонення, уникнення українцями політичного життя). Таким чином, однією з визначальних причин кризи політичної легітимності в Україні є ціннісна неконсолідованість українців» [230, с. 98]. У деяких випадках, утім, ми бачили, як державні структури намагалися «інкорпорувати» протестувальників або активістів і надати їм офіційні посади. Певна частина суспільства сприймала це як позитивний крок, що давав шанс наблизити владу до людей, але водночас інакша частина відразу починала сумніватися, чи не стануть ці активісти «системними» і таким чином не втратять незалежність. Згодом, коли реальних змін не відбувалося, розчарування поверталось з новою силою. Таким чином, політична історія України підтверджує, що одномоментного способу перейти від недовіри до довіри не існує, особливо якщо реформи сповільнюються чи опиняються під тиском старих корупційних практик. Певна міра недовіри до влади здатна стимулювати громадянську пильність і контроль, тому не треба прагнути, щоб усі громадяни довіряли інституціям. Проте важливо, щоб ця недовіра не перетворювалася на тотальне заперечення чи параліч, коли ніхто нічого не сподівається від держави, а держава не може виконувати свої функції, бо позбавлена підтримки. Іншими словами, громадяни можуть критично ставитися до дій уряду чи депутатів, але водночас визнавати, що інституції важливі й потрібні. В Україні ж певні епізоди демонструють радикальне відторгнення: частина населення вважає, що політичні діячі не мають реальної здатності вирішувати соціальні питання, а тому краще займатися активізмом у власному колі чи впливати на них поза меж інституцій. Це

робить політичну систему вразливою й загрожує частими потрясіннями, коли без попереднього переходу вдаються до різких дій, як-от сміттєва люстрація. Дещо метафізично, але цілком влучно узагальнив описані нами процеси Володимир Цвях: «Якщо держава як централізований апарат володіє владними ресурсами впливу, то громадянське суспільство як децентралізована синергія віднаходить власні владні ресурси впливу. Це ані сила зброї професійної армії, ані грошові потоки державних бюджетів. Це щось цілком інше, те, чим громадянське суспільство може володіти. Це особлива якість людського ресурсу, а не пасивної маси» [292, с. 141].

На тлі всіх цих міркувань питання, чи є якісь реальні шляхи підвищення інституційної довіри у країні, стає дуже нагальним. Деякі експерти вважають, що потрібне запровадження громадського контролю через мінімум два-три механізми: прозорі конкурси на державні посади, регулярні публічні звіти (онлайн і офлайн), жорсткий нагляд незалежних органів (наприклад, антикорупційних), які дійсно мають повноваження карати порушників. Це може принаймні знизити рівень корупції та свавілля, отже, певна частина суспільства почне визнавати, що інститути можуть працювати за законом. Паралельно треба розвивати реальні можливості для громадян впливати на рішення: якщо вони бачитимуть, що їхня участь у громадських слуханнях чи ініціювання петицій не залишається марною, вони більше надаватимуть перевагу інституційним шляхам, а не протестам. Щойно відбудеться кілька успішних кейсів, коли влада змінює свою політику, реагуючи на пропозиції громадян, може закладатися підґрунтя для повільної, але стійкої довіри. Звичайно, зміну поколінь теж не варто недооцінювати. Молодші українці, які виростили в епоху незалежності, зазвичай менш обтяжені «радянською травмою» та можуть виявляти більш відкритий підхід до держави, якщо вона проявить прозорість. Водночас вони й більш вимогливі: вони не бояться говорити про порушення, користуються соцмережами, де поширюють інформацію про зловживання, і можуть швидко ініціювати колективний тиск. Якщо влада навчиться взаємодіяти з

такими групами на принципах відкритості, довіра поступово може зміцніти. Якщо ж ні, – хвилі «нового» протесту з'являтимуться знову і знову.

Сукупність усіх цих висновків дає змогу узагальнити картину впливу інституційної довіри на політичну участь в Україні так:

1. Коли довіра зростає (наприклад, після виборів, якщо населення задоволене результатом), громадяни частіше використовують конвенційні формати взаємодії (голосування, співпраця з обраними представниками, офіційні петиції, листи до міністерств).

2. Коли довіра падає (через корупційні скандали, невиконані передвиборчі обіцянки, економічні кризи), поширюються два різні патерни. Перший – це відхід від політики (люди перестають ходити на вибори, не вірять у результативність законодавчих ініціатив), а другий – перехід до альтернативних і більш радикальних методів: вуличні протести, блокування, символічні акції громадянської непокори. У такий спосіб, низька довіра зумовлює «біполярність» участі: або пасивність й абсентеїзм, або протестна мобілізація.

3. Кожна нова форма неконвенційної політичної участі має потенціал підвищити внутрішню політичну ефективність громадян, але не обов'язково – зовнішню, якщо ті самі інститути не змінюються після протесту. Адже частим результатом є лише точкова ротація посад, а не системні перетворення.

Усе викладене дозволяє стверджувати, що інституційна довіра є критичним фактором, який визначає варіант політичної поведінки громадян: коли вони довіряють політичній системі, переважають конвенційні та «легальні» канали, коли вони втрачають цю довіру, форми участі набувають або протестного, або пасивного характеру. Україна, маючи історію частих революційних змін, піднесенень і падіннь довіри, є яскравою ілюстрацією того, як нестійка довіра перешкоджає встановленню передбачуваної й сталої демократії. Утім, цей самий досвід показує, що українці можуть бути активними і схильними до самоорганізації за певних обставин. На думку

Олександра Резніка, такі обставини мають бути екстремальними: «У критичні моменти пострадянського періоду українці продемонстрували несприйняття авторитарного правління. Обидва Майдани показали ефективність короткострокових об'єднань громадян у боротьбі проти авторитаризму і зовнішнього ворога. Прояви відчайдушної та неймовірної співпраці простежуються лише за умов екзистенційної загрози. Натомість тривалі практики співпраці для розв'язання буденних проблем, колективні практики, на яких будуються громадські організації, лише набувають поширення. Мізерна кількість залучених у громадянські практики такого ґатунку показує тенденцію, що чим складнішими є заходи за мірою організаційних чи колективних зусиль, тим менш вони поширені в українському суспільстві» [269].

Але питання не лише в тому, чи здатні громадяни брати участь у колективних практиках, вирішувати буденні проблеми, а й у тому, чи сприймають інституційну систему як варту того, щоб у неї вкладатися. Без покращення інституційної довіри важко уявити здійснення комплексних суспільних проєктів; але й без поступових змін у самих інституціях не вдасться підвищити рівень довіри, адже він не може вирости просто зі зміни суспільної свідомості. У цьому полягає складне завдання: продемонструвати громадянам на реальних прикладах, що участь у межах законних і публічних процедур дозволяє їм досягти відчутних результатів. Якщо це вдасться, з часом сформується позитивний досвід, і інституційна довіра матиме шанс на закріплення. Якщо ні – коло недовіри повториться, і українські політичні процеси далі охоплюватимуть періодичні кризи легітимності, які стимулюватимуть екстремальні формати участі або провокуватимуть електоральну апатію. Тому інституційна довіра стає своєрідним наріжним каменем, від якого залежить, чи матиме суспільство змогу рухатися шляхом передбачуваних, неконфліктних змін, чи й надалі змушене буде покладатися на злами та революційні сценарії як основний спосіб «перезавантаження» влади.

Таким чином, аналіз впливу інституційної довіри на трансформацію форм політичної участі демонструє: у сучасній Україні довіра відіграє роль «лакмусового папірця» для готовності громадян діяти в рамках чинних політичних структур. Без цієї довіри громадяни або не бачать сенсу в конституційних і законних процедурах, або віддають перевагу протестам і постійному політичному тиску. Така ситуація підвищує конфліктність і знижує шанси на розвиток політичної культури. Тому від того, чи зможуть державні інституції перебудуватися так, щоб доводити свою ефективність, великою мірою залежить майбутній формат української політики й та її стабільність, яка потрібна для довгострокового економічного зростання і суспільного добробуту.

Інституційна довіра в Україні є ключовою зовнішньою умовою, що визначає, як люди ставляться до участі в політичному житті. Якщо довіра на певному етапі зростає, присутні ознаки «інституційного» залучення, коли населення використовує вибори, звернення, громадські ради, партійні заходи. Якщо довіра розвіюється, значна кількість людей зникає з поля офіційної політики або переходить у поле протесту та рухів «знизу», що часто перевертає ситуацію. Така циклічна модель «довіра – недовіра – протест» не дає змоги закріпити демократичні процедури на довгостроковій основі.

Зрештою, інституційна довіра – це не емоція, а оцінка ефективності: якщо політичні інститути насправді почнуть виконувати заявлені функції, громадяни поступово змінять свою реакцію. Поки ж фази посилення довіри в Україні мають поверховий і короткотривалий характер, одразу ж змінюються спадом і переходом до неконвенційних форм або пасивності. З огляду на складні виклики, які стоять перед українською державою (від економічного реформування до протистояння зовнішній агресії), проблема вибудови тривкого рівня довіри стає першочерговою. Лише за її наявності можна сподіватися на конструктивну взаємодію уряду й суспільства, зокрема в межах досягнення цілей сталого розвитку та створення в Україні повноцінного демократичного середовища. Отже, вплив інституційної довіри

на трансформацію форм політичної участі в Україні можна описати як визначальний і всеохопний: він зумовлює, чи буде політика переважно конвенційною й передбачуваною, чи й далі вибухатиме революційно-протестними спалахами щоразу, коли громадяни вважатимуть себе обманутими або відкинутими від реального прийняття рішень.

Переходячи безпосередньо до рівня інституційних структур України, слід зазначити, що інституційний вимір є важливим чинником трансформації форм політичної участі в сучасній Україні. По-перше, інституції, тобто набори правил, норм і органів влади, задають певну «рамку» для дій різних акторів. По-друге, вони визначають тип і характер політичного процесу. По-третє, вони можуть полегшувати або ускладнювати залучення людей до активних дій [54, с. 21]. З погляду, скажімо, пандемії COVID-19, яка свого часу охопила цілий світ, зрозуміло, що всі країни зіштовхнулися з однаковим викликом, однак реакції інституцій суттєво відрізнялися. У деяких європейських країнах держава обрала стратегію жорсткого локдауну, а в інших віддали перевагу м'якій моделі рекомендацій і «морального переконування». Правда, навіть у межах Європейського Союзу, де загальний контекст начебто подібний, ми бачимо істотні варіації у формі й масштабах вжитих заходів. З погляду політичної участі це означає, що громадяни пристосовувалися до різних інституційних логік. Десь вони масово підтримували обмеження, а десь намагалися активно заперечувати їх через протести чи судові позови. У такому разі видно, що інституції можуть стимулювати або придушувати протест, можуть сприяти залученню чи, навпаки, блокувати ініціативи [165, с. 150]. Дійсно, коли виникає масштабна криза, інституційний аспект виходить на передній план: економічні негаразди, масова міграція або екологічні проблеми ведуть до дискусій про ефективність чи неефективність політичних структур. У цих ситуаціях часто з'являється заклик «доконструювати» або «перебудувати» наявні інституції, особливо якщо населення вважає, що вони не справляються з викликами. Тоді й посилюється мобілізація політичної участі, а відтак відбувається її

трансформація, бо люди починають вимагати реформ або пропонувати власне бачення.

У цьому контексті нашою задачею є дослідити поняття інституцій в межах академічного дискурсу про політичну участь. Слід згадати, що ще понад пів століття тому Мансур Олсон [127, с. 30-32] висунув «логіку колективної дії», пояснюючи, як люди схильні чи не схильні об'єднуватися за спільними інтересами. Від того моменту почався науковий пошук пояснення, чому громадяни можуть виходити на вулиці, створювати об'єднання чи вести переговори з владою. Паралельно з'явилися праці про політичні можливості та обмеження для протесту [54, с. 23]. У результаті сформувалася широка дискусія про значення інституційного середовища: чи воно сприяє появі нових рухів, чи гальмує їх розвиток, і як політичний контекст стимулює або, навпаки, нівелює прагнення громадян до політичної участі. Колись вона пов'язувалася насамперед із протестним рухом, тобто з колективними виступами проти національної держави [165, с. 172-173]. Потім термін «політична мобілізація» став ширшим: він охопив вимоги, висловлені через різноманітні «стратегічні претензії» [95, с. 218], і перейшов до розгалуженої тематики, що включає й електоральну поведінку [68, с. 365]. Сюди ж увійшла участь на виборах і голосування за кандидатів, які кидають виклик чинним урядам [33, с. 319-320]. Усе це збагатило уявлення про політичну участь й дало змогу констатувати: інституційний контекст відіграє чи не ключову роль.

На початку систематичних розвідок щодо інституційної складової політичної участі переважали дві основні парадигми. Перша – неоліберальний погляд на інтереси, коли учасники діють раціонально заради власної вигоди, а інституції створюють «правила гри» [127, с. 44]. Друга – неомарксистські уявлення про конфлікт класів, у яких усе зводилося до протиборства між «панівними» та «пригнобленими», а інституції трактувалися як «надбудова», що відображає інтереси правлячого класу [75, с. 84]. Обидва погляди певний час ігнорували можливість, що люди можуть

співпрацювати не лише в ім'я вузького інтересу чи революційної боротьби, а й заради суспільного блага. Важливо, що саме на межі цих двох парадигм почалися емпіричні дослідження «політичної можливості» [165, с. 175]. Відтак, протест і різноманітні виступи виникають не тільки через матеріальні чинники або реальну чи відносну депривацію, а й залежно від того, інституції відкриті чи закриті для колективних дій [114, с. 84]. Якщо інституційна система більш «проникна» та сприяє взаємодії з владою, люди можуть частіше звертатися до легальних методів і процедур, а якщо вона «закрита» й репресивна, протест набуває радикального характеру.

Правда, у 1960–1970-х роках дослідники зосереджувалися переважно на протесті. Вони не дуже вивчали інші форми участі, як-от волонтерство чи звичайне голосування. Окрім того, ранні теоретичні роботи про структуру можливостей (*political opportunity structure*) часто уявляли інституції чимось статичним. Для прикладу, дослідники стверджували: «Якщо система парламентська й коаліційна, це збільшує ймовірність мирних демонстрацій. Якщо система президентська з жорсткою вертикаллю, можна чекати іншої динаміки» [114, с. 86]. Проте це був досить однобічний підхід, бо ігнорував мінливість реальної політики. З плином часу вчені розширили погляд. Вони врахували не лише форму державного устрою, а й мінливі нюанси політики. Наприклад, уряд може змінювати стратегію щодо протестувальників: іноді він поступається, іноді посилює репресії, іноді співпрацює. Може також відбуватися зміна урядових коаліцій, прийти до влади партія, яка більш відкрита для діалогу [159, с. 23]. Це переводить нас до ідеї, що інституційний контекст – це не просто «незмінна конструкція», а сукупність динамічних чинників, зокрема й неформальних. Паралельно, у 1980–1990-х роках стався «культурний поворот». Науковці почали визнавати роль колективних ідентичностей, дискурсів і «фреймів» [154, с. 476]. Вони відзначили, що люди не лише реагують на об'єктивні можливості, а й формують символічне уявлення про свої шанси й перепони. Ці та суміжні питання ми детально розглянули у попередньому розділі дисертаційного дослідження.

Таким чином, ми бачимо, що дослідження політичної участі в контексті інституцій поступово еволюціонують від надмірної «механістичності». Замість статичного опису державних структур вони звертаються до динаміки, культури, персональних мотивів і, звичайно, до поведінки індивідів. Скажімо, в Україні можна простежити, як змінилася політична участь після Революції Гідності: у 2013–2014 роках багато людей повірили, що вони можуть реально вплинути на владу. Їхні протестні акції, самоорганізація, волонтерські ініціативи стали рушієм певних змін. Потім настали періоди, коли довіра людей спадала, бо дії влади не відповідали їхнім очікуванням. Усе це відображає взаємодію між інституційним середовищем (формальний устрій влади, виборчі механізми, політики), неформальною культурою (запити на реформи) та практиками участі.

Коли до аналізу інституцій долучилися культурні та індивідуалістичні підходи, дослідження стали «змішаними» – вони поєднали макрорівень (країни, політичні структури) з мікрорівнем (особисті рішення людей, їхні цінності). Це дозволило пояснити, чому, наприклад, у двох країнах, де схожі виборчі системи, рівень участі у виборах може сильно різнитися [59, с. 327]. Або чому один уряд вводить жорсткі норми, а інший – більш ліберальні заходи. Насправді причиною бувають культурні традиції, неформальні політичні зв'язки, навіть особистість лідерів. Дослідники наголошували, що люди не просто «індивідуалісти», які переслідують власну вигоду, як припускали неоліберали, і не лише «пригноблені», як гадали неомарксистки. В сучасній Україні громадяни здатні творити нові ідеї та моделі поведінки у процесі взаємодії з іншими. Вони оцінюють структуру можливостей, однак можуть її розширювати чи переформатовувати власними діями, про що свідчить сплеск політичної активності у 2004 та 2014 роках, а також сплеск громадянської активності після вторгнення РФ у 2014 році. Усе це призводить до висновку: політична участь сама по собі впливає на інституції та політичний контекст [56, с. 1445]. Наприклад, якщо громадяни часто звертаються до електронних петицій, влада може інституціоналізувати

механізми їх розгляду, як сталося у деяких містах України (міста-мільйонники). Тоді змінюється саме «правило гри» – і громадяни надалі мають більше інструментів, аби впливати на рішення міської ради.

З часом у науковому світі з'явилося поняття «поля» політичної участі [34, с. 440]. Інакше кажучи, це ідея, що кожна тема чи сфера (наприклад, імміграційна політика, ринок праці, екологія) має власний «простір» інституцій, акторів, а також репертуару форм політичної участі. Таке поле відрізняється від загального національного контексту: у ньому діють спеціальні норми, конкретні управлінські органи, мережі організацій. Це означає, що групи та окремі особи можуть стикатися з іншою конфігурацією можливостей саме у цьому полі. В Україні, для прикладу, політика децентралізації призвела до різноманітних підходів у регіонах. Іноді громади отримали більше важелів, аби розпоряджатися ресурсами, залучати людей до місцевих слухань і створювати умовні «поля співучасті» (якщо місцеве керівництво відкрите). В інших місцях процес децентралізації залишився формальністю через слабку комунікацію чи брак інформації. У дослідженнях поля міграції [69] виявляли, що сама по собі модель громадянства чи правова база сильно впливає, як мігранти беруть участь у суспільному житті. Якщо законодавство передбачає місцеве голосування для іноземців, вони активніше йдуть на вибори та будують власні об'єднання. Якщо таких прав немає, то мігранти частіше вдаються до протестних дій чи зовсім не беруть участі. У полі безробіття [68, с. 365] ідеться про те, що люди, які втратили роботу, можуть мати різні варіанти соціального захисту. Якщо інституції пропонують розвинені програми працевлаштування й матеріальної підтримки, рівень протестів чи конфліктів може бути нижчим. Але іноді це призводить до появи рухів безробітних, які борються за розширення прав. Аналіз «польової» динаміки часто переходить і на локальний рівень. У багатьох містах України саме місцева влада визначає деталі, наприклад, як працюють центри зайнятості чи які привілеї мають внутрішньо переміщені особи. Тому теоретики вказують, що варто досліджувати не лише

національну політику, а й локальну адаптацію. Якщо одна міська рада має прозорі механізми, консультації з громадськістю, створює відкриті дані про бюджет, то громадяни активніше беруть участь. Десь інакше: формально є закони, але реальних консультацій немає. Така ситуація пригнічує інтерес населення до ухвалення рішень.

Цікаво, що перші теорії ставили в центр конфлікт (неоліберали та неомарксистки), та зображували політичний процес як боротьбу за владу чи ресурси. Проте зараз учені дедалі частіше говорять про «пост-конфліктну» політику [35, с. 31]. Якщо громадяни можуть співпрацювати з інституціями або шукати компроміс, не обов'язково конфронтувати. Це не означає, що конфлікти зникли – вони залишаються, проте не завжди це головна рушійна сила. Є багато ініціатив, що не мають виразного антагоністичного настрою, а діють шляхом переговорів, діалогу, деліберації. Такий погляд дає змогу виявляти, як у різних сферах діють різні офіційні установи і неформальні групи тиску. Це також стосується й України, де можна побачити помітні відмінності між політикою у сфері охорони довкілля, реформуванням судової системи чи організацією освіти. По суті, кожна сфера має певний «профіль» інституцій – міністерства, комітети, профільні департаменти, спеціальні закони. А з іншого боку, там діє своя мережа громадських об'єднань, професійних асоціацій, міжнародних донорів тощо. Наслідком цього стає різний рівень участі. Скажімо, якщо у сфері охорони довкілля є вже усталені громадські рухи (як екологічні організації) та міжнародна підтримка, то інституції зазвичай отримують додатковий стимул іти на діалог. В Україні це можна побачити на прикладі боротьби проти будівництва довкола заповідних зон. Частина місцевих рад була змушена переглядати свої рішення після тиску громадських організацій і громад. У цьому разі поле формально врегульоване будівельними нормами, а неформально – активною присутністю громадянських ініціатив. Втім, слід підкреслити, що критики не вірять у цілковиту «пост-конфліктність». Вони нагадують про існування гострих соціальних розривів, корупції, праворадикальних рухів, які обирають

зовсім не консенсусну модель. Це правда, і тому дослідники наголошують на необхідності дивитися на кожне поле окремо. У деяких темах (наприклад, гендерна рівність чи екологія) дійсно є широка підтримка діалогу, в інших (національна безпека, мовна політика) виникають жорсткі конфронтації. Разом з цим, у сучасних демократіях існують механізми, які дозволяють уникнути насильства. Є розмаїття громадських майданчиків, є цифрові платформи для участі. Тому конфлікт стає лише одним із варіантів, а не єдиним сценарієм. Українським прикладом є запровадження електронних закупівель ProZorro. Спочатку це була ідея групи ентузіастів, громадських експертів і бізнесу, що прагнули прозорості. У результаті частина урядовців підтримала цю ідею. Сторони працювали разом над дизайном системи, й тепер вона діє на державному рівні. Це свідчить, що можна досягти суттєвих змін без масових протестів. Звичайно, траплялися суперечки й опір, але переважав конструктивний формат. Цей кейс ілюструє «пост-конфліктний» підхід, коли політична участь реалізується через співтворення інституцій. Прикмету нових форматів конфліктів ілюструє дослідниця Любов Бевзенко: «Організації та самоорганізації в соціальному вимірі постає як діалектика модерну і традиції <...> Такий погляд на сучасні суспільні трансформації дає підстави прогнозувати великі зрушення в різних інституційних полях, що будуть супроводжувати перехід до епохи метамодерну» [189, с. 71].

Дійсно, «польова» логіка дозволяє побачити, що інституційні структури не однакові для всіх акторів. Політика молодіжної участі може бути відкритішою, ніж політика національної безпеки, і навпаки. У цьому сенсі політична участь є різнорівневою. По суті, політичні рухи розміщуються в полях, які можуть бути сприятливими або ворожими. Також вони можуть бути неоднорідними всередині одного поля. Наприклад, в екологічному полі існують управлінці, які визнають важливість громадського контролю, і є ті, хто вважає його зайвим. Отже, дослідження полів показують, що політична участь може бути як конфліктною, так і консенсусною. Багато що залежить від того, чи вважають актори, що

конфлікт – єдиний шлях, чи вони бачать можливість домовитися на користь усіх сторін [76, с. 360]. У підсумку це веде нас до думки, що інституції через динаміку конфлікту та компромісу напряду впливають на репертуар політичної участі. Якщо існують процедури громадських консультацій, незалежні суди, відкриті дані, учасники частіше схиляються до переговорів. Якщо влада нехтує прозорістю, люди можуть обирати радикальніші методи.

Ключовим аспектом польової оптики залишається поняття «відкриття вікон можливостей» [159, с. 330]. Воно означає, що у певні історичні моменти інституції стають прозорішими, туди можна впровадити нові ідеї та формальні правила. У період криз ці вікна можуть відчинятися й зачинятися швидко. У дослідженнях глобальної рецесії [97, с. 167] помітно, що деякі уряди оперативно змінили свою соціальну політику під тиском вуличних виступів і політичних суперечок, а в інших країнах значних змін не відбулося. Схожу логіку можна простежити в Україні після 2014 року: почалася низка реформ (поліції, децентралізації, антикорупційних органів), які вплинули на механізми участі громадян. Але реалізація часто буксувала, зіштовхуючись із супротивом у різних інституційних сферах. Отже, у підсумку ми бачимо складну картину, коли політичний контекст не можна звести до одної змінної. Це, мабуть, основний урок сучасних досліджень.

Поряд з цим релевантним залишається питання, про зворотній вплив, тобто чи впливає політична участь на реформу інституцій? З погляду деяких дослідників, громадяни можуть змінювати інституційні рамки, якщо досягають критичної маси. Коли протест великий або коли громадські рухи об'єднані в широкі коаліції, уряд може змінювати закони. Такі випадки описані, наприклад, в історії профспілкових рухів. Проте у більш сучасному контексті існують і менш конфліктні приклади. Можливо, коли організації громадянського суспільства ведуть тривалий конструктивний діалог із міністерствами, вони добиваються нових підходів до, скажімо, екологічних питань. В Україні теж були такі приклади, коли екологічні об'єднання домагалися ухвалення законів про відходи та контроль за викидами та інші

речі. Дослідники наголошують, що ці процеси можуть розвиватися в обидва боки: інституції формують учасників, а учасники можуть «підштовхувати» чи «переробляти» інституції [32, с. 28]. Здається, особливо в умовах криз або «перехідних періодів» цей двосторонній рух стає активнішим. У пострадянських державах часто відбувалася швидка зміна політичних правил, іноді хаотична: хтось користувався цим для просування власних інтересів, а хтось закликав до глибоких реформ. Нинішні підходи визнають, що інституції можуть «відбивати» певні цінності чи ідеології. Іншими словами, коли у владі переважає якась ідеологічна сила, вона може переформатувати закони, щоб стимулювати (або стримувати) певні види участі. Наприклад, якщо якийсь уряд прагне відкритості, він може скоротити бар'єри для реєстрації громадських об'єднань, знизити плату за проведення мирних зібрань або розширити процедури електронних консультацій. Якщо інший уряд хоче контролю, він може навпаки створювати перешкоди, ускладнювати доступ до державних ресурсів, запроваджувати репресивні механізми. Однак, дійсно, участь знизу також може формувати інституції. Коли люди активно користуються е-петиціями або вимагають від депутатів прозорості, це створює культурний тиск. У певний момент парламент запроваджує нові регламенти, бо боїться втратити довіру електорату. Таким чином, інституції зазнають впливу громадської культури, а громадська культура своєю чергою вибудовується навколо тих можливостей, які надають інституції [56, с. 1447]. Отже, ідеться про процес взаємного підсилення чи приглушення.

В Україні ми бачили таку ситуацію неодноразово: після 2004 року та після 2014 року. Усе це призводило до хвиль піднесення громадської активності й політичної участі, а потім – до етапів розчарування, оскільки зміни виявлялися непослідовними. Ще один важливий нюанс: інституції не обов'язково діють як моноліт. В уряді, парламенті, на рівні місцевої влади та в судовій системі існують різні групи, які мають різні погляди на залучення громадян. У такому разі політичний контекст стає дуже складним, а

громадські рухи можуть вести «точкові» кампанії там, де є більше шансів на співпрацю, і конфронтувати там, де двері зачинені. Це створює багатовимірну картину, яку аналітики називають «когерентністю» чи «некогерентністю» інституцій [116, с. 467]. У сучасному українському політичному просторі ми можемо казати про чотири моделі когерентної взаємодії інституційного контексту та форм політичної участі:

1. Децентралізація та місцеві бюджети участі. Після реформи децентралізації українські громади отримали ширші повноваження. У деяких містах запровадили громадські ради, електронні платформи для голосування за локальні ініціативи. Це приклад зміни інституцій, що сприяє більшій участі. Проте, очевидно, є громади, де таке не запрацювало. Значить, політичний контекст різниться навіть усередині країни.

2. Волонтерська активність і вплив на політику оборони. У 2014–2015 роках громадяни масово жертвували кошти та купували амуніцію для армії. Це не була офіційна вимога, однак ця активність тиснула на уряд, підштовхуючи його до кращої організації військового забезпечення. Тут ми бачимо приклад, як «знизу» виникла дія, що відкоригувала роботу державних структур.

3. Законодавство про цифровізацію. Україна ухвалила закон, який зобов'язує президента та місцеву владу реагувати на петиції, що набрали певну кількість підписів. Це приклад того, як інституції офіційно визнали нову форму політичної участі. Тепер громадянам простіше звернутися до вищих органів. Хоча ефективність системи обговорюється, сама поява процедури свідчить про зміну політичного контексту.

4. Протести проти забудови історичних зон у містах. Багато ініціативних груп намагалися відстояти архітектурну спадщину. В одних містах їм вдавалося взаємодіяти з депутатами, домагатися накладання мораторіїв, тоді як в інших містах рішення ухвалювалися кулуарно. Виходить, інституції й політичний контекст по-різному реагували на схожу проблему.

Українська практика чітко ілюструє тезу про те, що інституційний контекст не є монолітним, а складається з багатьох рівнів і аспектів. Кожна громада, кожен закон і кожен урядовий підрозділ можуть діяти за власною логікою. Усе це позначається на рішеннях громадян – чи виходити на протест, чи писати петиції, чи, можливо, співпрацювати через офіційні ради й комітети.

Отже, оглядаючи наукові розвідки, бачимо тривалу еволюцію думок про інституції та політичний контекст у дослідженні участі. Спочатку в центрі були пояснення колективної дії через раціональний вибір чи класовий конфлікт [75, с. 29]. Потім дослідники звернули увагу на «політичну можливість» [54, с. 23], але трактували її досить статично. З часом під впливом культурних підходів і концепцій фреймінгу [154, с. 476] розуміння поглибилося: інституції визнали динамічними, контекст може включати неформальні дискурси, а участь вийшла далеко за межі протесту, охопивши вибори, різні громадські активності, індивідуальні вчинки [33, с. 317; 34, с. 440]. Тепер теорія наголошує, що інституції та контекст не просто впливають на участь, а й можуть переформатуватися завдяки їй. Таким чином, дослідники, які вивчають інституції, дивляться не тільки на формальну структуру держав, а й на місцеві відмінності, на різні сфери політики, на взаємодію з громадськістю. Вони також визнають, що політика може бути не лише конфліктом, а й діалогом. Усе це відкриває шлях до «пост-конфліктної» або «пост-конвенційної» політики [35, с. 40-41], коли громадяни беруть участь, щоб разом із владою знайти рішення, вигідне багатьом групам. Водночас не можна заперечити, що конфлікти залишаються і, певно, ще довго будуть головним мотивом участі у ситуаціях, де інтереси категорично розходяться.

Хоча підхід «політичної можливості» та «пост-конфліктності» дуже поширений, існують і критичні голоси. По-перше, деякі дослідники вказують, що не можна применшувати важливість матеріальних інтересів і конфлікту. Може, значна частина політики досі визначається боротьбою за

ресурси й класовими інтересами, навіть якщо проявляється в інших формах [60, с. 102-103]. По-друге, здається, що ігнорування «структурних» проблем (бідність, нерівність [66, 34]) призводить до того, що модель «співпраці» виглядає занадто ідеалістичною. Адже в багатьох країнах (і в Україні теж) боротьба за соціальну справедливість все ще буває гострою, і компроміси не завжди можливі. Крім того, слід визнати, що інституції іноді діють відверто авторитарно [103, с. 207]. У деяких державах (або навіть у регіонах демократичних країн) існують репресивні практики проти опозиції чи меншин. Тоді про «пост-конфліктний» характер годі й говорити. З погляду України, ми бачимо, що під час складних періодів (зокрема, коли над країною нависла загроза російської агресії) може посилюватися вертикаль влади та обмежуватися плюралізм. В умовах воєнного часу багато процесів стають менш прозорими. У таких ситуаціях рівень громадської взаємодії зі структурами влади залежить від того, чи влада вбачає в громадянському суспільстві союзника, чи загрозу.

Ще одна проблема – коли уряд і політичні еліти відкрито не реагують на ініціативи громадян. Тоді люди відчувають, що навіть хороші інституції «на папері» не дають результатів у реальності. Трапляється феномен виснаження громадян, коли вони розчаровано виходять із процесу. Такі явища можуть спричинити нові хвилі радикалізації. З іншого боку, інституції теж можуть зазнавати кризи легітимності, коли не можуть упоратися з викликами. Інколи це призводить до дострокових виборів або зміни влади. Саме це, на нашу думку, лягло в основу революції Гідності: масові протестні рухи 2010-2013 років (зокрема, протести за право на мирні зібрання в Україні «За межею», «Вихід з демократії: пароль 2450», «Влада намагається надути громадян») не дали бажаного результату, що призвело до хвилі радикалізації протесту.

Зрештою, видно, що інституційний контекст трансформації політичної участі – це динамічне середовище, а не статичний заданий чинник. Звичайно, у кожній країні, й Україна не є виключенням, існують більш-менш усталені

правові рамки, виборчі системи, виконавча влада. Проте і вони змінюються під впливом історичних зрушень, міжнародних зобов'язань і тиску громадськості. Демократія не є раз і назавжди встановленою конструкцією: вона скоріше нагадує процес постійного балансування між владою та суспільством. У цій грі важить не лише сила інституцій, а й здатність людей самоорганізовуватися й добиватися взаємодії з державою. Як зазначав Андрій Матвійчук: «Самоврядність є елементом громадянського суспільства та може охоплювати різні сфери соціального життя суспільства. Можемо констатувати, що рівень поступу громадянського суспільства прямопропорційно впливає на розвиток інституту самоврядності. Водночас розвиток інституту самоврядності в сучасному світі дає змогу громадянам не лише брати участь у політичних процесах і відповідних їм виборних процедурах, але й допомагає визначати розвиток сфери своєї професійної діяльності, сприяє захисту громадянами своїх інтересів, самореалізації в різних сферах суспільного життя та, фактично, унебезпечує узурпацію політичної влади тими чи іншими її органами або окремими особами» [251, с. 188]. Питання полягає в тому, як саме це відбувається, які ресурси й мережі для цього потрібні, і за яких умов громадяни обирають протест, а за яких – співпрацю. Україна тут має свій особливий шлях. Низка революцій і кризи безпеки випробували й продовжують випробовувати нашу політичну систему на міцність. Проте, здається, тривала тенденція йде у напрямку більшої відкритості, принаймні на рівні суспільних очікувань. Це не означає автоматичного прогресу, але вказує, що потенціал політичної участі в Україні високий, а поле реформ залишається широким. Тим паче можна сподіватися, що глобальний досвід, зокрема європейські приклади, стимулюватимуть подальші кроки. Якщо влада та громадяни знайдуть оптимальний формат співпраці, інституції стануть не просто бюрократичною машиною, а платформою для розвитку суспільства.

На нашу думку, із перелічених моделей когерентної взаємодії інституційного контексту та форм політичної участі, одним з найважливіших з

суспільної точки зору інституційних полів є поле цифровізації участі громадян у політичних процесах. Електронна участь усе частіше стає об'єктом дослідження в якості сучасної форми політичної участі, адже цифрові інструменти дають змогу посилювати діалог між владою і суспільством, а також встановлювати канали, через які громадяни можуть впливати на ухвалення рішень. У багатьох країнах уже намагаються вбудувати електронні механізми комунікації в офіційні процедури. Проте інституціоналізація таких форм участі не є суто технічним переходом, а потребує відповідного правового оформлення, організаційної підтримки та визнання цифрових каналів повноцінним способом реалізації громадянських прав. Сьогодні в Україні відбувається прискорена цифровізація державної сфери. У соціально-політичному процесі важко не помітити швидкі темпи розвитку онлайн-можливостей. Тут ідеться і про курс держави на «Держава в смартфоні», і про запровадження офіційного додатка «Дія», і про ідею перевести значну частину комунікацій між державою та громадянами в цифровий формат. У ряді досліджень українських інтернет-користувачів [191-193] зазначено, що «сучасний інтернет-простір пропонує широке поле для реалізації ініціатив громадських активістів, а також для взаємодії з офіційними інституціями». Відзначається, що в минулі десятиліття переважали офлайн-форми участі, які мали тривалу історію, тоді як цифрові засоби є відносно новими і тільки починають набирати оберти. Така новизна не заважає тому, що все більша частка суспільства виявляє бажання отримувати інформацію, захищати власні інтереси або контролювати дії влади саме через інтернет.

У загальнотеоретичному плані електронна участь часто розглядається як складова е-демократії, тобто сукупності практик, що використовують цифрові технології задля підсилення демократичних процесів, спрощення доступу до ухвалення рішень та посилення прозорості. Електронна участь охоплює різні рівні: від базового отримання політичної інформації до дієвої участі в онлайн-консультаціях, поданні петицій чи організації колективних

ініціатив. Проте перетворення цих можливостей на повноцінний суспільно-політичний механізм можливе лише тоді, коли держава визнає такі формати офіційним способом комунікації. Потрібна не лише технологічна база, а й стабільні норми, які визначають юридичний статус електронних звернень, а також процедури, що зобов'язують органи влади реагувати. Нині в Україні цифрова активність громадян розширюється швидше, ніж раніше, і це безпосередньо впливає на відносини «держава – громадянин». Постійне вдосконалення інтернет-технологій зумовлює появу нових інструментів онлайн-активності, які можуть успішно застосовуватися для розвитку громадянського суспільства. Розвиток електронних сервісів уряду, поширення соціальних мереж, а також зростання аудиторії інтернету призвели до того, що громадяни сприймають цифровий простір як простір потенційного впливу на владу. На думку дослідників, держава бачить у цьому позитив, бо може отримувати сигнал знизу, підвищувати ефективність і прозорість, а разом з тим прагне формалізувати громадянську онлайн-взаємодію [254, с. 129-130]. Проте дійсно, інституціоналізація електронної участі вимагає узгодженої політики, створення зрозумілих правил і процедур, а також визнання, що онлайн-канали не є другорядним видом активності. Разом з цим, політична онлайн-активність становить відносно новий феномен для українського контексту, особливо якщо порівнювати з давньою історією офлайн-акцій або звичними механізмами письмових звернень та зустрічей із представниками влади. Останнім часом зростає увага як громадськості, так і науковців до теми онлайн-включення, зокрема тому, що інтернет став головним ресурсом для щоденної комунікації та пошуку інформації. Раніше громадяни зверталися до офіційних установ здебільшого письмово чи особисто, а тепер велика частина звернень може бути відправлена електронною поштою або через спеціалізовані портали. Інтернет робить процес швидшим і зручнішим, однак з'являється потреба чітко визначити, які цифрові форми звернення мають правову силу, а які лишаються на рівні громадської ініціативи без гарантій реагування.

За даними всеукраїнських соціологічних моніторингів Інституту соціології НАН України, видно тенденції, які демонструють, як Україна рухається шляхом загальної цифровізації суспільства [210–219]. Системне дослідження інформатизаційних процесів починається з 2002 року, з тих пір темпи зростання доступу до інтернету залишаються значними. Крім того, численні громадяни починають використовувати інтернет як засіб реалізації й захисту своїх інтересів. У такому разі для держави важливо, чи визнає вона цей формат офіційним способом комунікації: якщо так, то електронні петиції чи інші звернення мають потрапляти в офіційну базу і розглядатися в певний термін. Якщо ж ні, то люди можуть розчаруватися, вважаючи, що їхня онлайн-активність ігнорується. Дані, менше з тим, свідчать: громадяни дедалі частіше бачать в інтернеті новітній канал впливу на владу. Порівняно з деякими іншими ресурсами, як-от міжнародні організації або громадські об'єднання, інтернет оцінюють вище, хоча ще не вважають його настільки ж дієвим, як вибори чи залучення ЗМІ. Ще один цікавий момент – у 2019 році 34,5% українців визначили інтернет як одне з головних джерел інформації про політичні й економічні події, відзначивши, що довіряють йому навіть більше, ніж традиційним ЗМІ. Водночас рівень недовіри до інтернету, згідно з опитуванням, становить 25,5%, тоді як до ЗМІ загалом недовіряють 43,6%. Така різниця свідчить, що користувачі більш оптимістично налаштовані щодо онлайн-ресурсів, мабуть, через ширшу можливість отримувати різні погляди або швидко звіряти інформацію [267, с. 52]. У дослідженні аналізується, яку саме активність проявляють люди в мережі. Вказано, що переважно це пошук соціально-політичної інформації і неформальна громадянсько-політична комунікація. Проте відбувається також активізація дієвого компонента, коли інтернет використовують для контактів із владою, отримання електронних держпослуг, контролю за діями чиновників і попередження корупції. Це вже ближче до розуміння електронної демократії, де громадяни можуть не лише дізнаватися новини, а й впливати на формування порядку денного, беручи участь у різноманітних платформах

електронної взаємодії. За результатами досліджень, близько 66,5% українців, які користуються інтернетом, тією чи іншою мірою виявляють громадянську активність, а 33,5% поки не залучені. Також кількість людей, що реалізують громадянську онлайн-активність, зростає. Якщо брати все доросле населення, то у 2013 році таку активність демонстрували 26,6%, а у 2019 – 52,2%. Це більш ніж двократне збільшення, що підтверджує висновок про швидку динаміку змін [268, с. 128-134]. Аналізуючи соціально-демографічні характеристики, автори зауважують цікаві зрушення. У 2013 році серед громадян, що займалися онлайн-активністю, було більше чоловіків [212, с. 47], а вже у 2019 році різниця фактично зникла, адже 53,9% чоловіків і 50,8% жінок скористалися інтернетом з громадянсько-політичною метою [218, с. 158]. Значить, відбувається наближення показників серед обох статей. Також усі вікові групи демонструють зростання, особливо у старшій категорії, хоча вони все ще лишаються менш активними, ніж молодь. Змінюються і показники залежно від розміру поселення: у селах частка онлайн-активних громадян нижча (43,7%), ніж у великих містах (60,2%), однак різниця не така значна, як колись. Освітній рівень теж має вплив: громадяни з повною чи неповною вищою освітою більш схильні до громадянських онлайн-практик, тоді як серед осіб із середньою спеціальною або загальною освітою відсоток нижчий. Це може свідчити про потребу в поширенні цифрової грамотності, щоби залучити ширші верстви суспільства до е-участі [267, с. 51].

У регіональному розрізі спостерігаються відмінності: Західний регіон лідирує (59,5% онлайн-активних), Схід теж показує доволі високі показники (54,4%), а Південь і Центр відстають. Дослідники роблять висновок, що ситуація 2014–2015 років, із загальною турбулентністю й викликами для державності, простимулювала потужне зростання громадянської онлайн-активності по всій Україні. Мабуть, у такі періоди люди шукають нові канали впливу, об'єднуються у соцмережах, пишуть звернення, використовують інші форми. На думку авторів, інтернет стає чи не головною технологією, яка дає змогу швидко консолідувати зусилля, отримувати інформацію та

організувати ініціативи. Проте ключовим для інституціоналізації є те, чи визнається ця діяльність на рівні офіційних механізмів, тобто чи діє, наприклад, законодавство, яке регулює електронні петиції, електронні консультації, механізми громадського контролю онлайн. Якщо така діяльність входить у правову площину, учасники отримують не лише моральне задоволення, а й реальний інструмент впливу [218, с. 83].

Автори підсумовують, що розширення онлайн-активності за різними соціально-демографічними показниками є запорукою успішнішого розвитку демократичних інституцій, бо дає можливість залучити більше людей до процесів ухвалення рішень. Держава, яка наразі активно переводить деякі процедури в онлайн-простір з метою підвищення ефективності та боротьби з корупцією, потребує, щоб громадяни справді користувалися цим, інакше ініціативи можуть лишитись формальністю. Якщо розглянути ситуацію ширше, стає ясно, що інституціоналізація форм електронної участі означає узгодження трьох векторів: по-перше, розбудова технічних умов (доступ до якісного інтернету, надійний софт, кібербезпека), по-друге, створення законодавчих рамок (чітко описані процедури, терміни, обов'язковість розгляду), по-третє, формування культури відповідальності як серед громадян, так і в чиновницькому середовищі (вміння працювати з цифровими зверненнями, забезпечувати зворотний зв'язок, реагувати на потреби). Якщо ці елементи не пов'язані між собою, електронна участь перетворюється на піар-інструмент, який не змінює реальних відносин у суспільстві [218, с. 85-86].

Щоб зрозуміти, як розвивається інституціоналізація електронної участі, варто звернути увагу на практику електронних петицій у різних містах, а також на центральні органи виконавчої влади. Там, де міські ради зобов'язуються офіційно розглядати петиції, що набрали визначену кількість підписів, відбувається формальне визнання такого формату. Тоді створюється процедура, за якою чиновники або депутати дають відповідь, призначають комісії чи слухання. Це приклад того, як онлайн-інструмент

отримує інституційне підґрунтя. Але якщо процедура не прописана, немає санкцій за ігнорування, а люди не вірять, що їхні голоси врахують, відсоток залучення падає. Так само можна говорити і про подання електронних звернень щодо корупції або про програми громадського бюджету, де мешканці голосують за проєкти місцевого розвитку через інтернет. Ці процеси вже стартували в деяких регіонах, хоча нерідко стикаються з технічними чи організаційними проблемами. На думку дослідників, «подальший розвиток електронної демократії залежить від того, чи стане інтернет для більшості людей природним середовищем взаємодії з владою, а не лише джерелом розважального контенту» [195, с. 547]. Інакше кажучи, сама держава може стимулювати використання цифрових сервісів, якщо надаватиме пільги, спрощуватиме процедури, проводитиме інформаційні кампанії, а також гарантуватиме безпеку даних. Громадянське суспільство теж відіграє значну роль, бо саме активісти нерідко популяризують онлайн-інструменти, допомагають людям ознайомитися з їхніми правами і можливостями, організують просвітницькі заходи. Коли влада і суспільство узгоджують свої зусилля, то інтернет стає реальною платформою для комунікації, а політична участь набуває нових форм, які можуть пришвидшити вирішення певних питань і надати громадянам відчуття, що вони можуть швидко втрутитися в місцеві чи національні політичні процеси.

Щоправда, існують певні перестороги. Якщо в містах і селищах є дефіцит якісного інтернет-зв'язку, частина громадян лишається поза межами цифрових форматів, а це породжує ризик, що доступ до електронної участі матимуть переважно освічені й заможніші верстви або мешканці великих міст. Також вразливими лишаються люди похилого віку, які, можливо, почуваються невпевнено у користуванні цифровими сервісами. Згадки про те, що показники онлайн-активності серед різних груп зростають, свідчать про поступове зменшення такого цифрового розриву, проте проблема все ще актуальна. Важливо, щоб держава передбачала програми підвищення цифрової грамотності та стимулювала розвиток інтернет-інфраструктури,

інакше інституціоналізація не буде всеохопною. Інша проблема стосується довіри. Якщо органи влади формально визнають електронні звернення, але не обробляють їх належним чином або не публікують звіти про вжиті заходи, громадяни починають сумніватися в ефективності такого каналу. Тоді він може лишатися «паперовою» опцією, яка добре виглядає у звітах, але нічого не вирішує. Натомість, коли влада дійсно демонструє відкритість, призначає відповідальних осіб за модерування електронних звернень, створює зручний користувацький інтерфейс і дає швидкі відповіді, рівень залучення та довіри зростає. Це підтверджує тезу, що інституціоналізація полягатиме не тільки в тому, щоб ухвалити закон, а й у тому, щоб наповнити його реальними діями.

Таким чином, попередній огляд свідчить, що інституціоналізація форм електронної участі в Україні перебуває у стані активного становлення, спостерігається: значне розширення громадянської онлайн-активності, зростання рівня довіри до інтернету порівняно з традиційними медіа і відносно динаміку в усіх регіонах, хоча й зберігаються відмінності [242, с. 109]. Якщо держава продовжить політику підтримки е-сервісів, запроваджуючи чіткі правила і надаючи достатній ресурс, якщо органи місцевого самоврядування бачитимуть у цифрових платформах партнерський інструмент, а не просто формальний обов'язок, а громадяни відчуватимуть реальний зворотний зв'язок і бачитимуть приклади успішної взаємодії, шанси на міцну інституціоналізацію будуть високими. Водночас не варто ідеалізувати ситуацію, бо лишається ризик нерівномірної інтеграції онлайн-механізмів, браку фінансування, відсутності надійних систем авторизації користувачів та обмежених навичок у різних частин населення. Доцільно розглянути, як саме можна вдосконалити норми та інститути, наскільки доречні форми електронного голосування, яку роль відіграють громадські організації і як можна стимулювати розвиток цифрової культури серед службовців. Також важливо дослідити, як змінюється якість політичного процесу внаслідок онлайн-взаємодії, адже, за висловом деяких дослідників, «сучасні технології створюють широкі можливості, але не

гарантують автоматично чесних і прозорих процедур» [190, с. 379]. Потрібен постійний моніторинг ефективності: чи зменшується корупція, чи громадяни почуваються почутими, чи збільшується рівень довіри до влади. Якщо показники покращуватимуться, можна буде стверджувати, що Україна здійснює успішне впровадження нових моделей взаємодії, що поєднують цифровий простір і демократичні інститути.

В Україні громадяни вже активно користуються мобільними застосунками, вебпорталами і соцмережами, намагаючись через них впливати на процеси врядування. Проте від моменту, коли люди подають онлайн-звернення, створюють електронні петиції чи об'єднуються довкола суспільних питань, до моменту, коли це визнається частиною політичного ландшафту, минає певний час. Іншими словами, сама поява цифрових платформ ще не означає, що вони стали повноцінними механізмами ухвалення рішень. Щоб діяльність у мережі мала реальний сенс, потрібно, аби профільні відомства та органи влади офіційно інтегрували електронні канали в процедури розгляду звернень, аналізу петицій і моніторингу громадської думки. Якщо відсутні чіткі норми, які б змушували чиновників на всіх рівнях реагувати й звітувати, то онлайн-активність ризикує залишатися фактом приватної ініціативи, без відчутних наслідків. Для держави, інституціоналізація електронних форм політичної участі може бути і викликом, і шансом. З одного боку, необхідно перебудовувати роботу офіційних структур, створювати відділи, які відповідатимуть за обробку електронних звернень, розвивати цифрові навички у службовців, а також забезпечувати кібербезпеку. З іншого боку, правильно організована електронна комунікація дає змогу уникати зайвих паперових процедур, пришвидшувати надання послуг і робити дії влади прозорішими. У межах сучасного інформаційного суспільства люди звикають до швидкого доступу до даних і можливості миттєвого висловлення думки. Якщо влада ефективно відповідає на цю потребу, формується атмосфера більшої довіри, а інститути стають ближчими до населення. Крім офіційних ініціатив, у країні

розвивається й мережа громадських проєктів, присвячених моніторингу держзакупівель, контролю за витратами бюджетів, збору підписів для певних суспільних вимог. Усе це підпадає під загальну ідею, що люди можуть колективно згуртовуватися онлайн, узгоджувати дії та створювати тиск на владу. В разі, коли чиновники серйозно ставляться до такого тиску, з'являється шанс випрацювати нові процедури, які регулюють відповіді на електронні запити, порядок розгляду громадських пропозицій. Проте є відомі труднощі, серед яких нерівномірність розвитку цифрової інфраструктури, відмінності в рівні цифрової грамотності та певна інституційна інертність. У багатьох випадках державні службовці звикли до старих, паперових форматів і не мають чіткого алгоритму дій, коли до них надходить електронна ініціатива. Тоді внесені пропозиції можуть зависати в системі й не доходити до реального розгляду.

Якщо проаналізувати джерела, які стосуються глобальних перспектив технологічного розвитку, видно, що в багатьох країнах подібні складнощі також присутні. Деякі держави обмежуються створенням офіційних сайтів, але не забезпечують належну інтеграцію цих сайтів у механізми врядування. Інші, натомість, просуваються далі, пропонуючи електронне голосування на місцевому рівні, краудсорсинг законопроєктів або ж спільне планування міського бюджету. Українські міста, які запровадили бюджет участі та електронні платформи для прийняття проєктів громади, демонструють потенційний позитивний приклад. Однак інституціоналізація означає, що всі ці інструменти мають офіційний статус і не залежать від доброї волі певної групи чиновників чи місцевих депутатів. Деякі дослідники наголошують, що успіх електронної демократії значною мірою залежить від того, наскільки серйозно її механізми вбудовано в конституційно-правову систему [278, с. 489]. Якщо визначена процедура, за якою громадяни, приміром, подають електронну петицію і за дотримання певних умов влада зобов'язана провадити широке обговорення, створювати комісію та приймати рішення у визначений термін, то формується відчуття реальної дії. У такому разі люди

бачать, що онлайн-звернення не ігнорують, а мають юридичні наслідки. Навпаки, якщо закон лише декларує право на е-звернення, але не встановлює суворих вимог до чиновників і не передбачає санкцій за бездіяльність, то зростає ймовірність, що електронні ініціативи розглядатимуться як щось другорядне.

У контексті України важливо, що багато урядових програм передбачають популяризацію електронних сервісів, зокрема й тих, що сприяють громадському контролю та участі. Мета «Держава в смартфоні» будується на ідеї зробити більшість процедур доступними в кілька кліків. Проте не завжди чітко відокремлюють адміністративні послуги від форм політичної участі. Якщо отримання довідки або запис у чергу до лікаря легко перевести в цифровий формат, то політична взаємодія, наприклад підготовка електронного референдуму чи голосування за важливі суспільні питання, потребує складніших технологічних та юридичних підходів. Тут значно більші вимоги до безпеки, ідентифікації користувачів, конфіденційності та перевірки результатів. Додаткова складність полягає в тому, що будь-який механізм е-участі можна використовувати і для маніпуляцій. Питання безпеки виходить на перший план, бо зловмисники або політичні сили можуть застосовувати фейкові акаунти, ботоферми чи кібератаки, щоб спотворити результат онлайн-голосувань чи формування петицій. Якщо держава не готова забезпечити надійний захист, громадяни можуть втратити довіру, вирішивши, що в інтернеті все легко підробити. Тому інституціоналізація електронної участі охоплює й упровадження відповідних систем шифрування, багаторівневої ідентифікації, регулярного аудиту програмного коду. Для певних видів електронних голосувань потрібно створювати незалежні наглядові органи або залучати громадські структури, які б могли підтверджувати чесність та достовірність процесів.

Зважаючи на дані, наведені в наукових матеріалах, можна побачити, що значна частина інтернет-користувачів займається громадянсько-політичною активністю переважно у вигляді прочитання новин, обговорення

політичних питань, періодичного підписання петицій, участі в опитуваннях тощо. При цьому яскравою тенденцією є поширення саме «дієвих» форматів, коли люди контактують із владними та громадянськими структурами, отримують електронні державні послуги, намагаються контролювати діяльність чиновників, домагатися прозорості фінансових потоків. Якщо на початку, коли інтернет лише ставав масовим, він слугував переважно розважальним чи інформаційним середовищем, то тепер дедалі більшого значення набуває політична комунікація, у тому числі спрямована на колективний вплив. У багатьох дослідженнях, присвячених політичному майбутньому технологій, зазначається, що інтернет призводить до багатовекторних змін, і не всі вони позитивні. З одного боку, люди дістають змогу швидко об'єднуватися, проводити віртуальні акції протесту, лобіювати інтереси локальних спільнот або надавати взаємну підтримку, а з іншого – існує небезпека зростання поляризації, коли групи спілкуються у замкнених цифрових «бульбашках». Влада, яка не налаштована на прозорість, може намагатися обмежувати або контролювати онлайн-простір. Тож інституціоналізація електронних механізмів потребує і політичної волі. Якщо владні еліти переконуються, що цифрові формати дають реальний зиск у вигляді зручної аналітики, швидшого зв'язку з людьми і вищого рівня легітимації, вони залюбки впроваджуватимуть такі інструменти. Якщо ж чиновники розглядають онлайніві звернення як загрозу або незручну потребу, розвиток системи гальмується.

Слід зауважити, що інституціоналізація передбачає стале нормативно-правове підґрунтя. Має йтися про закони чи підзаконні акти, які визначають, що електронні ініціативи або петиції є обов'язкові для розгляду, що чиновники зобов'язані відповідати на них упродовж чітко встановленого терміну, що існує публічний реєстр таких звернень. Якщо надалі виявиться, що частка з них стосується питань, які не підпадають під компетенцію, це теж слід прозоро пояснювати, аби громадяни бачили – їхню думку не ігнорують, а аналізують і дають аргументовану відмову чи схвалення.

Звичайно, це стосується і електронних петицій на державному рівні, коли треба гарантувати не лише зручну платформу, а й механізми перевірки підписів. Якщо кількість підписів набирається автоматично завдяки «ботам», довіра до системи падає. Якщо система надійна, то петиція, котра справді дістала чималу підтримку, не може лишатися без політичного реагування. Важливе місце посідають механізми зворотного зв'язку, коли люди, які ініціювали петицію чи звернення, отримують докладну інформацію про етапи розгляду. Це підвищує рівень залучення і мотивує користувачів продовжувати активність. Як зазначають прихильники електронної демократії, тоді й політики починають частіше прислухатися до голосу онлайн-спільноти, бо розуміють, що вона може мобілізуватися і підтримувати чи, навпаки, виступати проти певних ініціатив. У країнах, де е-петиції довели ефективність, уряди помічають, що це і знижує градус суспільного невдоволення, бо люди відчувають, що з ними ведуть діалог [16, с. 347]. У нашому контексті ще треба подолати певний скепсис: чимало громадян побоюються, що жодна петиція не змусить владу до реальних кроків. Але якщо стосовно кількох знакових питань будуть продемонстровані конкретні рішення, рівень довіри зросте.

Інший елемент, тісно пов'язаний з інституціоналізацією, – це публічний контроль за виконанням і впровадженням на практиці ухвалених змін. Коли, наприклад, мешканці міста проголосували за проєкт будівництва нового парку, треба, аби вони могли відстежити, чи виділені кошти, чи розпочалася робота, як іде процес. Якщо для цього створено зручну електронну платформу з оновленнями статусу проєкту, стає набагато легше контролювати, куди рухаються фінанси та хто відповідає за роботу. Така практика автоматично посилює підзвітність і зменшує схильність до кулуарних рішень. Водночас це висуває вищі вимоги до кваліфікації управлінців, бо вони мають швидко вносити інформацію в систему, бути готовими до запитань, модерувати обговорення, якщо виникають конфлікти серед мешканців. Деякі автори зазначають, що у процесі електронної

демократії слід бути обережними з надмірними очікуваннями. Цифрові технології прискорюють передачу даних, дають простір для обговорень, але не гарантують, що всі суперечки буде легко розв'язати, а суспільство стане однорідним. Навпаки, збільшення публічних дискусій, зокрема в онлайн-форматі, іноді підвищує поляризацію, бо люди бачать нові приводи для конфліктів. Тому інституціоналізація електронної участі – це не лише створення технічних рішень, а й вироблення культури, коли чиновники готові слухати навіть незручні думки, а громадяни розуміють, що комп'ютерні атаки або нечесне використання електронних каналів шкодять їм самим [247, с. 269].

Як підсумок, можна зауважити, що електронна участь в Україні йде вгору на хвилі бажання громадян впливати на політичні рішення. Завдання державних структур – не відстати від цього процесу і не залишити його поза рамками офіційних процедур. Якщо уряд і місцеві громади успішно переведуть більшість інструментів у відкритий і безпечний онлайн-формат, встановлять юридичні норми щодо електронних консультацій, е-петицій, прозорого голосування, то кількість людей, що беруть участь у політиці, ймовірно, тільки збільшиться. За відсутності належних правових механізмів і культури відповідальності може статися, що навіть активне інтернет-середовище не зуміє перерости в повноцінну е-демократію. Важливо також дбати про рівні можливості доступу, щоби не викликати нових проявів соціальної нерівності. Попри всі виклики, такий напрямок очевидно відповідає потребам суспільства в динамічному і прозорому врядуванні. Таким чином, теперішні показники громадянської онлайн-активності, описані в матеріалі, підтверджують, що настав сприятливий час для подальшого зміцнення інституціональної основи електронної участі. Якщо держава системно враховуватиме результати досліджень, буде створювати належні юридичні та технічні умови, організовувати навчання для різних груп населення і вчасно комунікувати з громадянами у відповідь на електронні ініціативи, можна очікувати, що цифрові формати поступово

стануть звичним, а головне дієвим інструментом у масштабах усієї країни. Тоді онлайн-участь не буде сприйматися як щось суто добровільне чи додаткове, а набуде статусу цілком легітимного каналу впливу, прирівняного до традиційних механізмів. Саме це і є суттю інституціоналізації, бо вона свідчить: суспільно-політичне життя пристосувалося до нових технологій, а нові технології органічно вбудувалися у сталу систему демократії, надаючи їй більш сучасне і всеохопне вимірювання.

Висновки до третього розділу

Інституційні фактори політичних процесів в Україні визначають, наскільки політична участь набуває сталих, передбачуваних форматів, а наскільки конвертується в неконвенційні форми. Проведене дослідження засвідчує, що від рівня інституційної довіри залежить, чи українці обиратимуть конвенційні шляхи чи схилитимуться до протестного репертуру політичної участі.

По-перше, проаналізовано вплив інституційної довіри на форми політичної участі. З погляду багатьох дослідників, високий рівень інституційної довіри напряду впливає на конвенційність репертуару політичної участі. Натомість низька довіра провокує дві полярні реакції: дехто повністю ігнорує політику, вважаючи її неефективним простором дії, інші, навпаки, переходять до радикальних дій (акцій непокори чи масових мітингів). Ситуація України демонструє ці «маятникові» коливання: від хвиль довіри після виборів чи зміни влади до розчарування, яке спричиняє нові протести. Відсутність тривкого підґрунтя для інституційної довіри постійно веде до кризи легітимності і знижує можливість прозорих перетворень.

По-друге, звернуто увагу на концепцію поля політичної участі, де інституції розглядаються не лише як формальна структура, а як динамічна система правил, настанов і навіть неформальних взаємодій. Різні сфери – від екології до безпеки – мають власні «профілі» інституцій і власні «вікна

можливостей» для впливу з боку громадян. Якщо у певній сфері є відкриті процедури взаємодії (наприклад, громадські ради, електронні консультації, можливість відстежувати бюджет), учасники вважають за краще діяти легально й залучатися до діалогу. Якщо ж громадяни натрапляють на закритість та непрозорість, виникає радикалізація конфлікту. Український досвід показує, що на місцевому рівні іноді вдається налагодити ефективніші формати контакту, ніж на державному, що веде до різноманітних моделей участі. Ці відмінності підтверджують тезу: інституції не є монолітними, а, залежно від сфери і регіону, по-різному взаємодіють із громадянами.

По-третє, висвітлено, як електронні форми участі поступово стають складовою офіційного політичного процесу України. Сучасні дослідження вказують на стрімке поширення інтернет-технологій у громадянській активності. Люди не лише шукають інформацію онлайн, а й пробують впливати на владу через електронні петиції, проекти громадських бюджетів, цифрові звернення до державних інституцій. Проте успіх цих форм залежить від того, наскільки їх вбудовано в правові процедури. Якщо немає чітких правил і зобов'язань щодо розгляду онлайн-звернень, такі звернення лишаються символічними. Якщо ж закон прописує терміни та відповідальність за ігнорування електронних петицій, довіра зростає, і все більше людей вважають ці канали дієвими. Спостерігається також поступове скорочення цифрового розриву: до інтернету приєднуються старші й менш забезпечені групи українців. Проте досі бракує єдиної системної політики, що гарантувала б рівні цифрові можливості у селах і містах, а також у різних регіонах. Інституціоналізація електронної участі в Україні потребує сукупного виконання кількох умов (надійні ресурси, законодавча й організаційна база, готовність чиновників працювати з онлайн-форматами, наявність публічного контролю за результатами), за яких онлайн-комунікація перестає бути додатковим чи другорядним способом взаємодії й стає повноцінним інструментом демократії.

По-четверте, констатовано, що від політичних інститутів залежить, чи трансформується політична участь у більш стабільні й кооперативні форми, або ж переходить у конфліктні, спорадичні епізоди громадського протистояння інститутам держави. Впевненість громадян, що їхні онлайн- чи офлайн-дії розглянуть належним чином, прямо впливає на зниження застосування форм протестних акцій. Український політичний процес вже неодноразово доводив, що нестача механізмів дієвого залучення громадян до прийняття рішень призводить до вибухових форм участі. Тому розбудова цифрових і традиційних форматів із належною інституційною опорою є шляхом до збалансованої демократії.

Нарешті, розділ показує, що від того, наскільки серйозно держава інституціоналізує різні способи участі (зокрема, електронні), залежить сама логіка розвитку українського суспільства. Можливості для прозорого діалогу, для спільної роботи над політиками й ухваленням рішень зменшують рівень конфліктності й посилюють довіру. Ба більше, долучення інтернет-користувачів з різним досвідом і поглядами забезпечує ширшу репрезентативність українського суспільства. Натомість брак чітких правил і небажання владних органів виконувати свої зобов'язання провокує повторювані цикли: крихке зростання довіри змінюється новою хвилею розчарування. У цьому сенсі формування інституційних механізмів, включно з онлайн-платформами, є вирішальним чинником для сталого розвитку демократичних цінностей в Україні. Коли держава залучає громадян до інклюзивних конструктивних процесів, політична система стає більш гнучкою, відкритою й здатною реагувати на суспільні виклики без потрясінь. У результаті політичне поле отримує довгострокову стабільність, чого особливо потребує Україна в умовах перманентних внутрішніх і зовнішніх загроз.

ВИСНОВКИ

Отже, завершення наукової розвідки, аналіз та узагальнення результатів вивчення трансформації форм політичної участі в сучасній Україні, дає змогу сформулювати ряд висновків й теоретичних узагальнень дисертаційного дослідження.

1. Систематизуючи концептуальні уявлення про політичну участь, аналізуючи її історичну еволюцію, зміни у визначенні можемо *констатувати*, що спочатку політичну участь розглядали переважно через традиційні механізми – голосування на виборах, участь у діяльності партій, роботу в органах влади чи лобістських структурах. Такий вузький підхід довгий час домінував у політичній науці, адже саме інституційні форми були головним каналом взаємодії громадян із владою. Однак із часом стало очевидним, що суспільство використовує значно ширший спектр засобів впливу, тому дослідники почали включати до цього поняття також протестні рухи, громадську активність, волонтерство та цифрову участь, що особливо актуально в умовах сучасної України. Таким чином, відбулося розширення концепту політичної участі, що дозволило краще зрозуміти сучасні демократичні процеси.

Актуальним для подальших досліджень залишається, наприклад, питання, чи є політичною участю інформаційні кампанії в соціальних мережах? З одного боку, вони мають суспільний вплив, з іншого – не завжди перетворюються на реальні політичні рішення. Отже, для майбутніх розробок лишається питання про необхідність уточнення меж політичної участі, її ефективності та взаємозв'язку з демократичними процесами. Таке дослідження не лише має важливе теоретичне значення, але й допомагає краще зрозуміти, які механізми участі є дієвими для розвитку політичної системи України.

2. Уточнення причинно-наслідкових зв'язків у формуванні та реалізації політичної участі в сучасній Україні дозволяє робити висновок про їх три

основні групи чинників: ресурси, мотивації та мобілізації. Це дозволяє розкрити механізм того, як і чому громадяни беруть (або ж не беруть) участь у політичному процесі. Таке пояснення є системним, оскільки воно враховує як особистісні характеристики індивідів, так і соціальні та інституційні умови, в яких вони діють.

Отже, по-перше, ми визначали, що наявність ресурсів (часу, знань, фінансів) є необхідною, але не достатньою умовою політичної участі. Оскільки ресурси розподіляються нерівномірно, політична активність часто відображає соціально-економічний статус громадян. Це є важливим каузальним зв'язком, який пояснює, чому групи з нижчим рівнем SES беруть участь у політиці рідше. По-друге, мотивація (політичний інтерес, відчуття ефективності) є ще одним причинним фактором. Однак слід підкреслити, що причинно-наслідковий зв'язок тут є нелінійним: мотивація може як сприяти участі, так і формуватися під її впливом. Тобто громадянин може стати політично активним через залученість до певного процесу, а не лише тому, що він вже був мотивованим. По-третє, мобілізація виступає ключовим каталізатором політичної участі. Навіть якщо громадянин має ресурси та мотивацію, його участь у політичному житті може не відбутися без зовнішніх стимулів, таких як запрошення до партійної або протестної діяльності. Це підкреслює значення соціальних мереж, громадських організацій та цифрових технологій як каналів мобілізації. Зрештою, політична участь формується у взаємодії цих трьох факторів. Вони не є незалежними, а можуть взаємно посилювати або компенсувати один одного. Це дозволяє розглядати політичну участь в сучасній Україні як динамічний процес, що змінюється під впливом соціальних, економічних і політичних умов.

Висвітивши різні підходи до типологізації форм політичної участі, слід зацентувати увагу на тому, що традиційний поділ на конвенційні та неконвенційні форми, який домінував у політичній науці не є достатнім, особливо в українських умовах, оскільки деякі неконвенційні форми стали звичною практикою. У відповідь на це з'явилися більш складні моделі

типологізації. Один із підходів пропонує класифікацію за рівнем інституційної вбудованості: інституційні форми відбуваються в межах офіційних механізмів, позаінституційні діють поза цими рамками. Інший підхід розглядає механізми впливу, розділяючи участь за принципом виходу або голосу. Також пропонується враховувати латентну участь – волонтерські чи громадські ініціативи, які не мають прямої політичної мети, але можуть впливати на суспільство. Дискусія також стосується питання, чи варто обмежувати політичну участь лише діями, спрямованими на державу, чи включати ширші соціальні впливи. Але загалом у сучасних дослідженнях все частіше використовують багатовимірні моделі, які дозволяють точніше аналізувати політичну поведінку громадян.

3. Розкрито функціональну роль політичного попиту та політичної пропозиції в трансформації форм політичної участі в сучасній Україні. Ключовими компонентами політичного попиту є ідентичність, емоції та ефективність. Ідентичність впливає на формування політичних поглядів і групової солідарності, емоції (зокрема гнів і обурення) можуть підштовхувати до дій, а відчуття ефективності визначає, чи українці вірять у можливість змін через політичну участь. Функціональна роль політичної пропозиції полягає в мобілізації громадян політичними акторами (партіями, рухами, ініціативами) для участі у виборах, протестах або громадських кампаніях. Пропозиція може бути формальною (організована партіями, громадськими організаціями) та неформальною (створеною спонтанно через соціальні мережі чи особисті контакти). У сучасних українських умовах агрегування політичного попиту та пропозиції значною мірою відбувається через цифрові технології, які сприяють швидкому поширенню інформації та мобілізації громадян. Функціональна роль агрегування полягає у трансформації суспільних настроїв у реальні політичні дії. Політичний попит формує запити громадян, а політична пропозиція забезпечує інституційні механізми їх реалізації, що робить цей процес ключовим для стабільності та ефективності української політичної системи.

Поряд з цим, політичний попит та пропозиція напряму пов'язані з поняттям політичної ефективності. Внутрішня політична ефективність відображає впевненість громадянина України у власній спроможності впливати на політичний процес, тоді як зовнішня – сприйняття відкритості та чутливості влади до громадських запитів. Емпіричні дані демонструють значний вплив факторів ефективності на трансформацію форм в сучасній Україні. Разом із тим, нелінійний характер їх взаємозалежності проявляється в тому, що зниження зовнішньої ефективності (відчуття безсилля перед владою) не завжди веде до політичної апатії. Іноді низька зовнішня ефективність стимулює громадянську активність, що особливо помітно в періоди політичних криз та протестів (зокрема обидвох Майданів). У таких випадках колективна ефективність (віра у спільну здатність змінювати ситуацію) тимчасово компенсує зниження зовнішньої ефективності. Успішні українські громадянські ініціативи можуть підвищувати як внутрішню, так і зовнішню ефективність, але без системних змін вони швидко втрачають вплив. Таким чином, взаємозалежність внутрішньої та зовнішньої політичної ефективності є динамічною та контекстуальною, залежить від громадської мобілізації та поведінки українських політичних інституцій.

4. Виокремлені інтегральні елементи соціального капіталу, серед яких особливу увагу слід приділяти поняттям довіри, соціальних мереж і норм взаємодії, які формують основу для кооперації громадян України. Ці елементи розглядаються у взаємозв'язку з політичною участю: якщо довіра висока, громадяни активніше включаються в демократичні процеси, організовують колективні дії, беруть участь у волонтерських ініціативах та протестах. З іншого боку, коли рівень довіри до інституцій низький, спостерігається пасивність і недовіра до офіційних механізмів впливу. В залежності від рівнів довіри, мереж та норм українці вдаються до відповідних форм політичної участі – відтак репертуар трансформується не тільки від наявних ресурсів, але й під впливом більш комплексних

суспільних емоцій. Поряд із цим, в українському суспільстві важливу роль відіграють мережеві зв'язки: горизонтальна взаємодія громадянського суспільства сприяє розвитку неформальних, а згодом і формальних способів участі. Наприклад, соціальні зв'язки, що виникли під час Революції Гідності чи російсько-української війни, зумовлюють мобілізацію громадян у волонтерських ініціативах, які можуть переростати у більш інституційні форми впливу на владу. Однак, очевидно, є проблема нерівномірності поширення соціального капіталу: в одних громадах він підтримує активне громадянське суспільство, а в інших залишається обмеженим тісними внутрішніми групами. Це може призводити до проявів політичної корупції, як-то: політичний клієнтелізм замість політичної участі, орієнтація на власні інтереси замість загального блага, непотизм замість меритократії. Виходить, що питання полягає не лише у наявності соціального капіталу, а й у тому, чи він сприяє відкритій, інклюзивній політичній участі. Отже, основна проблема для подальших досліджень – це визначення механізмів, через які соціальний капітал може бути інтегрований у політичні процеси так, щоб сприяти демократичному розвитку України.

5. З'ясовано, що інституційна довіра є одним із ключових чинників, який безпосередньо впливає на трансформацію форм політичної участі в Україні. Високий рівень довіри до державних інституцій стимулює використання конвенційних механізмів, таких як вибори, громадські слухання, подання петицій. Натомість низький рівень довіри сприяє двом протилежним тенденціям: або пасивності й абсентеїзму, або зростанню протестної активності, що може включати страйки, блокування урядових установ чи навіть масові революційні виступи. Одним із ключових факторів трансформації форм політичної участі є циклічність довіри. В Україні після кожних виборів або значних змін у владі спостерігається короткочасний сплеск довіри, за яким швидко настає розчарування через невиконані обіцянки чи корупційні скандали. Це призводить до чергової хвилі протестів або байдужості виборців. Також важливим чинником є персоналізація

довіри: українські громадяни схильні оцінювати політичні інституції через призму конкретних лідерів, а не сталих демократичних процедур. Це спричиняє нестабільність та низьку інституційну легітимність. Разом з тим, ми дійшли висновку, що довіра в і інституційному контексті є не стільки емоцією, скільки маркером оцінки ефективності роботи інститутів. Щоб подолати вказані проблеми, необхідно створювати механізми громадського контролю, забезпечувати прозорість уряду та заохочувати громадян до використання формальних механізмів участі. Лише послідовне вдосконалення державних інституцій та їхньої ефективності може поступово сформувати стабільну довіру та закріпити конвенційні форми політичної участі.

6. Інституційне поле є особливим соціально-політичним простором, у межах якого формуються та трансформуються репертуари політичної участі в сучасній Україні. Інституційне поле включає як формальні структури держави (закони, виборчі системи, органи влади), так і неформальні механізми (суспільні очікування, культурні норми, стратегії взаємодії громадян із владою). Таке поле є динамічним: воно змінюється під впливом історичних подій, кризи довіри, реформ та активності громадянського суспільства. Важливим аспектом в українському контексті є те, що інституції не просто задають рамки політичної участі, а й самі можуть видозмінюватися під її впливом. Коли українці активно використовують певні інструменти, наприклад, електронні петиції чи громадські слухання, інституційний простір може адаптуватися, закріплюючи ці механізми на офіційному рівні. Водночас, якщо влада ігнорує запити суспільства, громадяни можуть переходити до більш радикальних форм участі, таких як протести чи страйки.

Також досліджено, що інституційне поле є неоднорідним і може мати різний рівень відкритості залежно від сфери політики. Наприклад, екологічні ініціативи часто отримують більше можливостей для діалогу, тоді як питання національної безпеки чи мовної політики зазвичай супроводжуються жорсткою конфронтацією. Це свідчить про те, що в умовах сучасної України

інституційне поле не є статичною системою, а постійно змінюється залежно від контексту. Отже, концепція інституційного поля розглядається як гнучкий простір, де взаємодія держави та суспільства визначає, які форми політичної участі стануть домінантними, а які залишаться маргінальними.

Продемонстровано, що інституційне поле цифровізації політичної участі є одним з найактуальніших в сучасній Україні. Особливості та параметри інституціоналізації форм цифрової участі розглядаються через призму їхнього впливу на демократичний процес та офіційне визнання державними інститутами. Головний акцент зроблено на тому, що електронна участь (е-участь) може стати ефективним механізмом політичної взаємодії лише за умови її формального закріплення у правовому полі та забезпечення організаційної підтримки. Одним із ключових параметрів інституціоналізації є розбудова правової бази для е-участі. Це означає встановлення чітких процедур подання електронних петицій, звернень, громадських консультацій та гарантування зобов'язань влади щодо їх розгляду. Також важливою умовою є закріплення санкцій за ігнорування таких звернень, що підвищує відповідальність чиновників та сприяє реальній залученості громадян у процес ухвалення рішень. Другим аспектом є створення технічної інфраструктури, включно з розвитком онлайн-платформ, кібербезпеки, механізмів аутентифікації та захисту даних. Загалом, інституціоналізація цифрової участі в Україні передбачає комплексний підхід: правове визнання, технологічне забезпечення та культурне сприйняття онлайн-участі як рівноцінного механізму демократичного процесу.

Отже, дослідження трансформації форм політичної участі в Україні залишається актуальним напрямом, який потребує подальшого вивчення, адже суспільно-політичні процеси продовжують змінюватися. Дійсно, політична участь українців залишається мінливою та залежить від багатьох факторів, тому важливо розуміти, у яких напрямках варто продовжувати дослідження цього проблемного поля.

По-перше, варто глибше аналізувати цифровізацію політичного життя та її потенціал для залучення громадян. В Україні вже діють платформи для електронних петицій, онлайн-консультацій та громадських бюджетів, однак їхня ефективність залишається під питанням. Необхідно вивчати, чи дійсно цифрові інструменти здатні підвищити рівень політичної активності, чи вони є лише додатковим каналом комунікації, який не змінює загальних патернів участі.

По-друге, перспективним є питання регіональних відмінностей у політичній участі. Ми бачимо, що в одних громадах та регіонах громадяни активно беруть участь у місцевих проєктах, а в інших – політична активність залишається низькою. Певно, тут впливають як соціально-економічні фактори, так і особливості місцевого самоврядування. Проте залишається відкритим питання, як можна вирівняти ці відмінності та стимулювати активність там, де вона традиційно була слабкою. Дослідження регіональних моделей участі дозволить зрозуміти, які інституційні чи культурні фактори сприяють більшій залученості громадян.

Зрештою, ще одним перспективним напрямком є аналіз змін у політичній свідомості різних поколінь. Молодь, яка виросла в цифрову епоху, має зовсім інші уявлення про політику, ніж старші покоління, що пам'ятають радянську систему або пострадянський перехідний період. Інакше кажучи, варто вивчати, як різні вікові групи сприймають політичну участь і чи є у них спільні точки для консолідації зусиль у межах демократичного процесу. Якщо такі точки знайти, можна буде прогнозувати подальший розвиток політичної культури в Україні.

Отже, головною науковою проблемою подальших досліджень є виявлення механізмів, які зроблять політичну участь українців сталою та дієвою, що допоможе не лише стабілізувати політичну систему, а й підвищити довіру до демократичних інститутів та сприяти розвитку політичної системи України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Abramson P. R., Aldrich J. H. The decline of electoral participation in America. *American Political Science Review*. 1982. Vol. 76. Pp. 502–521.
2. Akram S., Marsh D., McCaffrie B. A Crisis of Participation. *Institutional Crisis in 21st-Century Britain*. ed. D. Richards, M. Smith, C. Hay. London : Palgrave Macmillan, 2014. Pp. 39–59.
3. Almond G. A., Verba S. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. London : Sage Publications, 1963. 574 p.
4. Alvarez M., Katz G., Levin I., Nunez L. Conventional and Unconventional Participation in Latin America: A Hierarchical Latent Class Approach. *Political Science Research and Methods*. 2020. Pp. 1–11.
5. Angi D. Participation and Norms of Good Citizenship: A Discussion on Romania and Youth. *Europolis: Journal of Political Science and Theory*. 2015. Vol. 9, No. 2. Pp. 91–112.
6. Anzia S. F. When Does a Group of Citizens Influence Policy? Evidence from Senior Citizen Participation in City Politics. *Journal of Politics*. 2019. Vol. 81, No. 1. Pp. 1–14.
7. Balch G. Multiple indicators in survey research: The concept “sense of political efficacy”. *Political Methodology*. 1974. Vol. 1. Pp. 1–43.
8. Bandura A. Social foundations of thought and action: A social cognitive theory. Englewood Cliffs, NJ : Prentice Hall, 1986. 640 p.
9. Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control. New York : Freeman, 1997. 604 p.
10. Bandura A. Exercise of human agency through collective efficacy. *Current Directions in Psychological Science*. 2000. Vol. 9. Pp. 75–78.
11. Bandura A. Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Reviews of Psychology*. 2001. Vol. 52. Pp. 1–26.

12. Bandura A. Guide to the construction of self-efficacy scales. Self-efficacy beliefs of adolescents :. ed. F. Pajares, T. Urdan. Greenwich, CT : *Information Age Publishing*, 2006. Vol. 5. Pp. 307–337.
13. Barnes S. H. et al. Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies. Beverly Hills : SAGE Publications, 1979. 607 p.
14. Bartels L. M. Unequal Democracy: The Political Economy of the New Gilded Age. 2nd ed. New York ; Princeton, NJ : Russell Sage Foundation ; Princeton University Press, 2016. 344 p.
15. Bennett L. Changing Citizenship in the Digital Age. Civic Life Online: Learning How Digital Media Can Engage Youth, ed. L. Bennett. *Cambridge, MA : MIT Press*, 2008. Pp. 1–24.
16. Bergan D. E. Does Grassroots Lobbying Work? A Field Experiment Measuring the Effects of an E-Mail Lobbying Campaign on Legislative Behavior. *American Politics Research*. 2009. Vol. 37. Pp. 327–352.
17. Blais A. To Vote or Not to Vote. Pittsburgh, PA : University of Pittsburgh, 2000. 476 p.
18. Bjørnskov C. The multiple facets of social capital. *European Journal of Political Economy*. 2006. Vol. 22. Pp. 22–40.
19. Blumler J. G., Kavanagh D. The third age of political communication: Influences and features. *Political Communication*. 1999. Vol. 16. Pp. 209–230.
20. Booth J., Bayer Richard P. Civil society and political context in Central America. *American Behavioral Scientist*. 1998. Vol. 42. Pp. 33–46.
21. Boulianne S. Twenty Years of Digital Media Effects on Civic and Political Participation. *Communications Research*. 2020. Vol. 47, No. 7. Pp. 947–966.
22. Bourdieu P. The Forms of Capital. Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. ed. J. Richardson. *New York : Greenwood*, 1985. Pp. 241–258.
23. Bourne P. A. Unconventional Political Participation in a Middle-Income Developing Country. *Current Research Journal of Social Sciences*. 2010. Vol. 2, No. 3. Pp. 196–203.

24. Brady H. E. Political participation. Measures of political attitudes. ed. J. P. Robinson, P. R. Shaver, L. S. Wrightsman. *Waltham, MA : Academic Press*, 1999. Pp. 737–801.
25. Brady H. E., Schlozman K. L., Verba S. Political Mobility and Political Reproduction from Generation to Generation. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2015. Vol. 657. Pp. 149–173.
26. Campbell A. L. How Policies Make Citizens: Senior Political Activism and the American Welfare State. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2003. 256 p.
27. Campbell A. L. Policy Makes Mass Politics. *Annual Review of Political Science*. 2012. Vol. 15. Pp. 333–351.
28. Campbell A., Gurin G., Miller W. The voter decides. Evanstone : Row Peterson, 1954. 258 p.
29. Cameron D. R. Toward a theory of political mobilization. *The Journal of Politics*. 1974. Vol. 36, No. 1. Pp. 138–171.
30. Chamberlain A. A Time-Series Analysis of External Efficacy. *Public Opinion Quarterly*. 2012. Vol. 76. Pp. 117–130.
31. Chamberlain A. The (Dis)connection Between Political Culture and External Efficacy. *American Politics Research*. 2013. Vol. 41. Pp. 761–782.
32. Cinalli M. Horizontal Networks vs. Vertical Networks in Multi-Organisational Alliances: A Comparative Study of the Unemployment and Asylum Issue-Fields in Britain. *EurPolCom*. 2004. Vol. 8, No. 4. Pp. 1–31.
33. Cinalli M., Giugni M. Electoral Participation of Muslims in Europe: Assessing the Impact of Institutional and Discursive Opportunities. *Journal of Ethnic and Migration Studies*. 2016. Vol. 42, No. 2. Pp. 309–324.
34. Cinalli M., Giugni M. Collective Responses to the Economic Crisis in the Public Domain: Myth or Reality. *Politics and Policy*. 2016. Vol. 44, No. 3. Pp. 427–446.
35. Cinalli M., Jacobson D. From Borders to Seams: The Role of Citizenship. *Migration, Borders and Citizenship: Between Policy and Public Spheres*. ed.

- M. Ambrosini, M. Cinalli, D. Jacobson. Basingstoke : Palgrave, 2020. Pp. 27–45.
36. Cohen A., Vigoda E., Samorly A. Analysis of the mediating effect of personal-psychological variables on the relationship between socio-economic status and political participation: A structural equations framework. *Political Psychology*. 2001. Vol. 22. Pp. 727–757.
37. Coleman J. S. Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*. 1988. Vol. 94. Pp. 95–120.
38. Coleman J. S. Foundations of Social Theory. Cambridge, Mass. : Belknap, 1990. 1014 p.
39. Coleman J. S. How Voters Feel. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. 280 p.
40. Conge P. J. The Concept of Political Participation: Toward a Definition. *Comparative Politics*. 1988. Vol. 20. Pp. 241–249.
41. Craig S. C. Efficacy, trust, and political behavior: An attempt to resolve a lingering conceptual dilemma. *American Politics Quarterly*. 1979. Vol. 7. Pp. 225–239.
42. Craig S. C., Niemi R. G., Silver G. E. Political efficacy and trust: A report on the NES pilot study items. *Political Behavior*. 1990. Vol. 12. Pp. 289–314.
43. Crossley N. From Reproduction to Transformation: Social Movement Fields and the Radical Habitus. *Theory, Culture & Society*. 2003. Vol. 20, No. 6. Pp. 43–68.
44. Dahl R. A. Modern Political Analysis. Englewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall, 1963. 118 p.
45. Dallinger U. Perceived inequality and political demand. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*. 2021. Vol. 73, No. 4. Pp. 473–500.
46. Dalton R. Citizen Politics in Western Democracies: Public Opinion and Political Parties in Advanced Industrial Democracies. 2002. 360 p.
47. Dalton R. J. Citizenship norms and the expansion of political participation. *Political Studies*. 2008. Vol. 56, No. 1. Pp. 76–98.

48. Dalton R. J. *The Good Citizen: How a Younger Generation is Reshaping American Politics*. Washington, DC : CQ Press, 2009. 256 p.
49. Dalton R., Van Sickle A., Weldon S. The Individual–Institutional Nexus of Protest Behaviour. *British Journal of Political Science*. 2009. Vol. 40, No. 01. Pp. 51–73.
50. Deutsch K. W. Social mobilization and political development. *The American Political Science Review*. 1961. Vol. 55, No. 3. Pp. 493–514.
51. Dinesen P. T. et al. Estimating the Impact of Education on Political Participation: Evidence from Monozygotic Twins in the United States, Denmark and Sweden. *Political Behavior*. 2016. Vol. 38. Pp. 579–601.
52. Doosje B., Branscombe N. R., Spears R., Manstead A. S. R. Guilty by association: When one’s group has a negative history. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1998. Vol. 75, No. 4. Pp. 872–886.
53. Druckman J. N., Jacobs L. R. Segmented Representation: The Reagan White House and Disproportionate Responsiveness. *Who Gets Represented?*. ed. P. K. Enns, C. Wlezien. New York : Russell Sage Foundation, 2001. Pp. 166-188
54. Eisinger P. The Conditions of Protest Behavior in American Cities. *American Political Science Review*. 1973. Vol. 67. Pp. 11–28.
55. Ekman J., Amnå E. Political participation and civic engagement: towards a new typology. *Youth and Society*. 2009. Pp. 1–29.
56. Emirbayer M., Goodwin J. Network Analysis, Culture, and the Problem of Agency. *American Journal of Sociology*. 1994. Vol. 99. Pp. 1411–1453.
57. Flavin P. Income Inequality and Policy Representation in the American States. *American Politics Research*. 2012. Vol. 40. Pp. 29–59.
58. Fox S. Is it time to update the definition of political participation? Political participation in Britain: The decline and revival of civic culture. *Parliamentary Affairs*. 2014. Vol. 67, No. 2. Pp. 495–505.
59. Franklin M. N., Van der Eijk C., Oppenhuis E. The Institutional Context: Turnout. *Choosing Europe? The European Electorate and National Politics in*

- the Face of Union. ed. C. Van der Eijk, M. N. Franklin. *Ann Arbor : University of Michigan Press*, 1996. Pp. 306–331.
60. Fraser N. Social justice in the age of identity politics: Redistribution, recognition, participation. *Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung Discussion Paper*. No. FS I. 1998. Pp. 98-108.
61. Fukuyama F. Social Capital and Global Economy. *Foreign Affairs*. 1995. Vol. 75 (Sept.-Oct.). Pp. 89–103.
62. Furby L. Psychology and justice. *Justice: Views from the social sciences*. ed. R. L. Cohen.: Academic Press, 1986. Pp. 3–30.
63. Gamson W. A. Talking Politics. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. 292 p.
64. Gerber A. S., Lockhart M., Patashnik E. M. Affluence and the demand-side for policy improvements: Exploring elite beliefs about vulnerability to societal problems. *The Forum*. 2024.
65. Geys B. Explaining Voter Turnout: A Review of Aggregate-Level Research. *Electoral Studies*. 2006. Vol. 25, No. 4. Pp. 637–663.
66. Gilens M. Affluence and Influence: Economic Inequality and Political Power in America. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2012. 352 p.
67. Gilens M., Page B. I. Testing Theories of American Politics: Elites, Interest Groups, and Average Citizens. *Perspectives on Politics*. 2014. Vol. 12. Pp. 564–581.
68. Giugni M., Grasso M. T. Blame and Contention: How Perceptions of the Government’s Role in the Economic Crisis Shape Patterns of Political Action. *Acta Politica*. 2019. Vol. 54. Pp. 346–370.
69. Giugni M., Passy F. Migrant Mobilization between Political Institutions and Citizenship Regimes: A Comparison of France and Switzerland. *European Journal of Political Research*. 2004. Vol. 43. Pp. 51–82.
70. Gonzalez R., Brown R. Generalization of Positive Attitudes as a Function of Subgroup and Superordinate Group Identifications in Intergroup Contact. *European Journal of Social Psychology*. 2003. Vol. 33. Pp. 195–214.

- 71.Green D. P., Palmquist B., Schickler E. *Partisan Hearts and Minds*. New Haven, CT : Yale University Press, 2004. 266 p.
- 72.Green D. P., Schwam-Baird M. Mobilization, participation, and American democracy: A retrospective and postscript. *Party Politics*. 2016. Vol. 22, No. 2. Pp. 158–164.
- 73.Green D. P., Gerber A. S. *Get Out the Vote: How to Increase Voter Turnout*. 4th ed. Washington, DC : Brookings Institution Press, 2019. 237 p.
- 74.Gurin P., Brim O. G. Change in self in adulthood: The example of sense of control. *Life-span development and behavior*. Vol. 6. ed. P. B. Baltes, O. G. Brim. New York : Academic Press, 1984. Pp. 281–334.
- 75.Gurr T. R. *Why Men Rebel*. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1970. 446 p.
- 76.Habermas J. *The Theory of Communicative Action*. Vol. 1: *Reason and the Rationalization of Society*. Cambridge : Polity Press, 1984. 465 p.
- 77.Harder J., Krosnick J. A. Why do people vote? A psychological analysis of the causes of voter turnout. *Journal of Social Issues*. 2008. Vol. 64. Pp. 525–549.
- 78.Hay C. *Why We Hate Politics*. Cambridge ; Malden, MA : Polity Press, 2007.
- 79.Heaney M. T., Rojas F. Partisans, Nonpartisans and the Antiwar Movement in the United States. *American Politics Research*. 2007. Vol. 35. Pp. 431–464.
- 80.Hill K. Q., Leighley J. E. The Policy Consequences of Class Bias in State Electorates. *American Journal of Political Science*. 1992. Vol. 36. Pp. 351–365.
- 81.Hill K. Q., Leighley J. E., Hinton-Andersson A. Lower-Class Mobilization and Policy Linkage in the U.S. States. *American Journal of Political Science*. 1995. Vol. 39. Pp. 75–86.
- 82.Hirschman A. O. *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. London : Harvard University Press, 1970. 176 p.
- 83.Inglehart R. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1997. 464 p.

84. Jacobs L. R., Cook F. L., Delli Carpini M. X. Talking Together: Public Deliberation and Political Participation in America. Chicago, IL : University of Chicago Press, 2009. 210 p.
85. Jost J. T. et al. How Social Media Facilitates Political Protest: Information, Motivation, and Social Networks. *Political Psychology*. 2018. Vol. 39 (S1). Pp. 85–118.
86. Kam C. D., Palmer C. L. Reconsidering the Effects of Education on Political Participation. *Journal of Politics*. 2008. Vol. 70, No. 3. Pp. 612–631.
87. Kapsa I. Electronic Forms of Political Participation in Great Britain: Intentions and Experiences. *Przegląd Polityczny [Political science review]*. 2019. No. 3. Pp. 27–39.
88. Karp J. A., Banducci S. A. Political parties and party mobilisation. Voters' veto: The 2002 election in New Zealand and the consolidation of minority government. ed. J. Vowles, P. Aimer, S. Banducci, J. Karp, R. Miller. Auckland : Auckland University Press, 2004. Pp. 104–116.
89. Karp J. A., Banducci S. A. Party mobilization and political participation in new and old democracies. *Party Politics*. 2007. Vol. 13, No. 2. Pp. 217–234.
90. Karp J. A., Banducci S. A., Bowler S. Getting out the vote: Party mobilization in a comparative perspective. *British Journal of Political Science*. 2008. Vol. 38, No. 1. Pp. 91–112.
91. Kanski K. The reciprocal effects of external and internal political efficacy: Results from the 2000 U.S. Presidential Election : paper presented at the World Association for Public Opinion Research conference, Phoenix, Arizona, 11–13 May 2004.
92. Kilic K. Ethnic Identity in Social and Political Domains: A New Conceptual Model. *Nationalism and Ethnic Politics*. 2023. Vol. 29, No. 3. Pp. 313–333.
93. Klandermans B., van Stekelenburg J. Social psychology and political participation. *The Oxford handbook of political participation (Online ed.)*. ed. M. Giugni, M. Grasso. Oxford Academic, 2022. Pp. 167–183.

94. Knack S., Keefer P. Does social capital have an economic payoff? A cross-country investigation. *Quarterly Journal of Economics*. 1997. Vol. 112. Pp. 1251–1288.
95. Koopmans R., Statham P. Political Claims Analysis: Integrating Protest Event and Political Discourse Approaches. *Mobilization: International Journal of Research and Theory about Social Movements, Protest and Collective Behavior*. 1999. Vol. 4, No. 2. Pp. 203–221.
96. Kostelka F. Does Democratic Consolidation Lead to a Decline in Voter Turnout? Global Evidence since 1939. *American Political Science Review*. 2017. Vol. 111, No. 4. Pp. 653–667.
97. Kriesi H., Pappas T. S. (eds). European Populism in the Shadow of the Great Recession. Colchester : ECPR Press, 2016. 395 p.
98. Krueger B. S. Assessing the Potential of Internet Political Participation in the United States: A Resource Approach. *American Politics Research*. 2002. Vol. 30. Pp. 476–498.
99. Krueger B. S. A comparison of conventional and internet political mobilization. *American Politics Research*. 2006. Vol. 34, No. 6. Pp. 759–776.
100. Lee F. L. F. Collective efficacy, support for democratization, and political participation in Hong Kong. *International Journal of Public Opinion Research*. 2005. Vol. 18. Pp. 297–317.
101. Leighley J. E., Oser J. Representation in an Era of Political and Economic Inequality: How and When Citizen Engagement Matters. *Perspectives on Politics*. 2018. Vol. 16, No. 2. Pp. 328–344.
102. Levi M. A state of trust. Trust and Governance. ed. V. Braithwaite, M. Levi. New York : Russell Sage Foundation, 1998. Pp. 77–101.
103. Levin I., Sinclair J. A., Alvarez R. M. Participation in the Wake of Adversity: Blame Attribution and Policy-Oriented Evaluations. *Political Behavior*. 2015. Vol. 38. Pp. 203–228.
104. Lin N. Building a Network Theory of Social Capital. *Connections*. 1999. Vol. 22. Pp. 28–51.

105. Lin N. *Social Capital: A Theory of Social Structure and Action*. Cambridge : Cambridge University Press, 2001. 269 p.
106. Linssen R., Schmeets H., Scheepers P., te Grotenhuis M. Trends in Conventional and Unconventional Political Participation in Europe 1981–2008 : paper presented to the panel “The Emergence of New Types of Political Participation and Its Consequences” at the 6th ECPR General Conference, Reykjavik, 25–27 August 2011.
107. Linssen R., Scheepers P., te Grotenhuis M., Schmeets H. Conventional and Unconventional Political Participation in Times of Financial Crisis in the Netherlands, 2002–2012. *Acta Politica*. 2017. Vol. 53, No. 2. Pp. 283–304.
108. Lijphart A. Unequal Participation: Democracy’s Unresolved Dilemma. *American Political Science Review*. 1997. Vol. 91, No. 1. Pp. 1–14.
109. Macedo S. *Democracy at Risk: How Political Choices Undermine Citizen Participation and What We Can Do about It*. Washington, DC : Brookings Institution Press, 2005. 240 p.
110. Mackie D. M., Devos T., Smith E. R. Intergroup emotions: Explaining offensive action tendencies in an intergroup context. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2000. Vol. 79, No. 4. Pp. 602–616.
111. Mangum M. Psychological Involvement and Black Voter Turnout. *Political Research Quarterly*. 2003. Vol. 56. Pp. 41–48.
112. Marcus G. W., Neuman R., Mackuen M. *Affective Intelligence and Political Judgement*. Chicago, IL : University of Chicago Press, 2000. 213 p.
113. Marsh D., O’Toole T., Jones S. *Young People and Politics in the UK: Apathy or Alienation?* Basingstoke : Palgrave MacMillan, 2007. 246 p.
114. McAdam D. Recruitment to High-Risk Activism: The Case of Freedom Summer. *American Journal of Sociology*. 1986. Vol. 92, No. 1. Pp. 64–90.
115. McCammon H. Discursive Opportunity Structure. *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements*. ed. D. A. Snow, D. Della Porta, B. Klandermans, D. McAdam. Maiden : Blackwell, 2013. Pp. 1–3.

116. Meyer D. S. Political Process and Protest Movement Cycles: American Peace Movements in the Nuclear Age. *Political Research Quarterly*. 1993. Vol. 46. Pp. 451–479.
117. Meyer D. S., Tarrow S. A Movement Society: Contentious Politics for a New Century. *The Social Movement Society: Contentious Politics for a New Century*. ed. D. Meyer, S. Tarrow. Lanham, MD : Rowman & Littlefield, 1998. Pp. 1–28.
118. Micheletti M., McFarland A. (eds). Creative Participation: Responsibility-Taking in the Political World. Boulder, CO : Paradigm, 2010. 224 p.
119. Michelson M. R. Political Efficacy and Electoral Participation of Chicago Latinos. *Social Science Quarterly*. 2000. Vol. 81. Pp. 136–150.
120. Milbrath L. W. Political Participation: How and Why Do People Get Involved in Politics? Chicago, IL : Rand McNally & Company, 1965. 223 p.
121. Mishler W., Rose R. What Are the Origins of Political Trust? Testing Institutional and Cultural Theories in Post-Communist Societies. *Comparative Political Studies*. 2001. Vol. 34. Pp. 30–62.
122. Morrell M. E. Survey and experimental evidence for a reliable and valid measure of political efficacy. *Public Opinion Quarterly*. 2003. Vol. 67. Pp. 589–602.
123. Nie N. H., Junn J., Stehlik-Barry K. Education and Democratic Citizenship in America. Chicago, IL : University of Chicago Press, 1996. 290 p.
124. Norris P. Democratic Phoenix: Reinventing Political Activism. New York : Cambridge University Press, 2002. 306 p.
125. Norris P., Abel van Es A. Checkbook Elections? Political Finance in Comparative Perspective. New York : Oxford University Press, 2016. 352 p.
126. Oldfield D. M. The Right and the Righteous: The Christian Right Confronts the Republican Party. Lanham : Rowman & Littlefield Publishers Inc., 1996. 294 p.
127. Olson M. The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1965. 199 p.

128. Parry G., Moyser G., Day N. *Political Participation and Democracy in Britain*. Cambridge : Cambridge University Press, 1992. 528 p.
129. Pattie C., Seyd P., Whiteley P. *Citizenship in Britain: Values, Participation and Democracy*. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 366 p.
130. Passarelli G., Tuorto D. The Five Star Movement: Purely a Matter of Protest? The Rise of a New Party between Political Discontent and Reasoned Voting. *Party Politics*. 2018. Vol. 24, No. 2. Pp. 129–140.
131. Paxton P. Is social capital declining in the United States? A multiple indicator assessment. *American Journal of Sociology*. 1999. Vol. 105, No. 1. Pp. 88–127.
132. Popkin S. L. *The Reasoning Voter: Communication and Persuasion in Presidential Campaigns*. Chicago, IL : University of Chicago Press, 1991. 332 p.
133. Portes A. Social capital: its origins and applications in modern sociology. *Annual Review of Sociology*. 1998. Vol. 24. Pp. 1–24.
134. Powell G. B. American Voter Turnout in Comparative Perspective. *American Political Science Review*. 1986. Vol. 80, No. 1. Pp. 17–43.
135. Putnam R. D. *Making Democracy Work*. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1993. 280 p.
136. Putnam R. D. Bowling alone: America's declining social capital. *Journal of Democracy*. 1995. Vol. 6, No. 1. Pp. 65–78.
137. Putnam R. D. *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York : Simon & Schuster, 2000. 544 p.
138. Putnam R. D. *Democracies in Flux: The Evolution of Social Capital in Contemporary Society*. Oxford : Oxford University Press, 2002. 528 p.
139. Riley S., Griffin C., Morey Y. The Rise of the Pleasure Citizen: How Leisure Can Be a Site for Alternative Forms of Political Participation. *Democracy in Transition: Political Participation in the European Union*. ed. K. N. Demetriou. Heidelberg, New York : Springer, 2013. Pp. 61–75.
140. Roggeband C. M., Duyvendak J. W. The Changing Supply Side of Mobilization: Questions for Discussion. *The Future of Social Movement*

- Research. ed. J. van Stekelenburg, C. M. Roggeband, B. Klandermans. Minneapolis : University of Minnesota Press, 2013. 495 p.
141. Rolfe M. Voter Turnout: A Social Theory of Political Participation. Cambridge : Cambridge University Press, 2013. 227 p.
142. Rooduijn M., Van der Brug W., De Lange S. L. Expressing or Fueling Discontent? The Relationship between Populist Voting and Political Discontent. *Electoral Studies*. 2016. Vol. 43. Pp. 32–40.
143. Rosenstone S., Hansen J. M. Mobilization, Participation, and Democracy in America. Boston : Macmillan, 1993. 368 p.
144. Rothstein B. Social Traps and the Problem of Trust. Cambridge : Cambridge University Press, 2005. 260 p.
145. Salisbury R. H. Research on Political Participation. *American Journal of Political Science*. 1975. Vol. 19, No. 2. Pp. 323–341.
146. Shestopalova A. Constructing Nazis on political demand: Agenda-setting and framing in Russian state-controlled TV coverage of the Euromaidan, annexation of Crimea, and the war in Donbas. *Central European Journal of International and Security Studies*. 2023. Vol. 17, No. 2. Pp. 112–137.
147. Schlozman K. L., Brady H. E., Verba S. Unequal and Unrepresented: Political Inequality and the People's Voice in the New Gilded Age. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2018. 352 p.
148. Schlozman K. L., Verba S., Brady H. E. The Unheavenly Chorus: Unequal Political Voice and the Broken Promise of American Democracy. Princeton, NJ : Princeton University Press, 2012. 728 p.
149. Schonfeld W. R. The Meaning of Democratic Participation. *World Politics*. 1975. Vol. 28. Pp. 134–158.
150. Scoff L. A. Two Concepts of Political Participation. *The Western Political Quarterly*. 1975. Vol. 28. Pp. 447–462.
151. Simon B. Collective identity and political participation. *Identity and participation in culturally diverse societies: A multidisciplinary perspective*. ed. A. Azzi, X. Chrysochoou, B. Klandermans, B. Simon, 2010. Pp. 137–157.

152. Simon B., Klandermans B. Toward a Social Psychological Analysis of Politicized Collective Identity: Conceptualization, Antecedents, and Consequences. *American Psychologist*. 2001. Vol. 56. Pp. 319–331.
153. Sniderman P., Crosby G., Howell W. The Politics of Race. Racialized Politics: Values, Ideology, and Prejudice in American Public Opinion. Vol. 8. 1991. Pp. 236–279.
154. Snow D., Rochford E. B., Worden S. K., Benford R. Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation. *American Sociological Review*. 1986. Vol. 51. Pp. 464–481.
155. Stockemer D., Carbonetti B. Why Do Richer Democracies Survive? The Non-effect of Unconventional Political Participation. *The Social Science Journal*. 2010. Vol. 47. Pp. 237–251.
156. Stoker G. *Why Politics Matters: Making Democracy Work*. Houndmills, UK : Palgrave Macmillan, 2006. 248 p.
157. Strolovitch D., Townsend-Bell E. Sex, Gender, and Civil Society. *The Oxford Handbook of Gender and Politics*. ed. G. Waylen, K. Celis, J. Kantola, S. L. Weldon. Oxford : Oxford University Press, 2013. Pp. 367–389.
158. Stürmer S., Simon B. Collective Action: Towards a Dual-Pathway Model. *European Review of Social Psychology*. 2004. Vol. 15. Pp. 59–99.
159. Tarrow S. *Democracy and Disorder: Protest and Politics in Italy, 1965–1975*. Oxford : Oxford University Press, 1989. 416 p.
160. Tarrow S. *Power in Movement: Social Movements, Collective Action, and Politics*. New York : Cambridge University Press, 1998. 352 p.
161. Teney C., Hanquinet L. High political participation, high social capital? A relational analysis of youth social capital and political participation. *Social Science Research*. 2012. Vol. 41, No. 5. Pp. 1213–1226.
162. Teorell J., Torcal M., Montero J. R. Political Participation: Mapping the Terrain. *Citizenship and Involvement in European Democracies*. ed. J. W. van Deth, J. R. Montero, A. Westholm. London : Routledge, 2007. Pp. 334–357.

163. Theocharis Y., van Deth J. W. The continuous expansion of citizen participation: A new taxonomy. *European Political Science Review*. 2018. Vol. 10, No. 1. Pp. 139–163.
164. Timpone R. J. Structure, Behavior, and Voter Turnout in the United States. *American Political Science Review*. 1998. Vol. 92. Pp. 145–158.
165. Tilly C. *From Mobilization to Revolution*. Reading, MA : Addison-Wesley, 1978. 349 p.
166. Trounstine J., Hajnal Z. Where Turnout Matters: The Consequences of Uneven Turnout in City Politics. *Journal of Politics*. 2005. Vol. 67. Pp. 515–535.
167. Uslander E. M. *The Moral Value of Trust*. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. 298 p.
168. Van Aelst P., Walgrave S. Who Is That (Wo)man in the Street? From the Normalisation of Protest to the Normalisation of the Protester. *European Journal of Political Research*. 2001. Vol. 39. Pp. 461–486.
169. Van der Brug W. How the LPF Fuelled Discontent: Empirical Tests of Explanations of LPF Support. *Acta Politica*. 2003. Vol. 38, No. 1. Pp. 89–106.
170. van Deth J. W. Studying Political Participation: Towards a Theory of Everything? : paper presented at the Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research, Grenoble, France, 2001.
171. van Deth J. W. A conceptual map of political participation. *Acta Politica*. 2014. Vol. 49, No. 3. Pp. 349–367.
172. Van Laer J., Van Aelst P. Internet and Social Movement Action Repertoires. *Information, Communication and Society*. 2010. Vol. 13, No. 1. Pp. 1–26.
173. Van Stekelenburg J., Klandermans B. The social psychology of protest. *Current Sociology*. 2013. Vol. 61, No. 5–6. Pp. 886–905.
174. Van Zomeren M., Leach C. W., Spears R. Protesters as “Passionate Economists”. *Personality and Social Psychology Review*. 2012. Vol. 16, No. 2. Pp. 180–199.

175. Van Zomeren M., Pauls I. L., Cohen-Chen S. Is hope good for motivating collective action in the context of climate change? Differentiating hope's emotion and problem-focused coping functions. *Global Environmental Change*. 2019. Vol. 58.
176. Verba S. Democratic Participation. *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1967. Vol. 373. Pp. 53–78.
177. Verba S., Ahmed B., Bhatt A. Caste, Race, and Politics: A Comparative Study of India and the United States. Beverly Hills, CA : Sage, 1971.
178. Verba S., Nie N. H. Participation in America: Political Democracy and Social Equality. New York, NY : Harper & Row, 1972.
179. Verba S., Nie N. H., Kim J. Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison. Cambridge : Cambridge University Press, 1978. Pp. 278-286
180. Verba S., Schlozman K. L., Brady H. E. Voice and Equality: Civic Voluntarism in American Politics. Cambridge, MA : Harvard University Press, 1995. 664 p.
181. Verba S., Schlozman K. L., Burns N. Family Ties: Understanding the Intergenerational Transmission of Participation. *The Social Logic of Politics*. ed. A. Zuckerman. Philadelphia, PA : Temple University Press, 2005. Pp. 95–114.
182. Verhulst J. Mobilizing Issues and the Unity and Diversity of Protest Events. Antwerpen : University of Antwerp, 2011. 254 p.
183. von Beyme K. Political mobilization and participation. *European social science in transition*. ed. M. Dierkes, B. Biervert. Campus Verlag, 1992. Pp. 371–390.
184. Walgrave S., Klandermans B. Open and Closed Mobilization Patterns. The Role of Channels and Ties. The World Says No to War. *Demonstrations against the War on Iraq*. ed. S. Walgrave, D. Rucht. Minneapolis : University of Minnesota Press, 2010. Pp. 169–193.

185. Zak P. J., Knack S. Trust and Growth. *Economic Journal*. 2001. Vol. 111 (470). Pp. 295–321.
186. Zukin C., Keeter S., Andolina M., Jenkins K., Delli Carpini M. X. A New Engagement? Political Participation, Civic Life, and the Changing American Citizen. Oxford : Oxford University Press, 2006. 253 p.
187. Балюта В. В. Соціально-психологічні чинники радикалізації політичної поведінки молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.11. Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. Київ, 2018.
188. Бебик В. М. Як стати популярним, перемогти на виборах і утриматись на політичному Олімпі (Соціопсихологія і технологія політичної боротьби). Київ : Абрис, 1993. 128 с.
189. Бевзенко Л. Парадигма складності в соціологічному теоретизуванні та культура метамодерну – контури взаємної легітимації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2022. № 1. С. 45–82.
190. Бойко Н. Інтернет як ресурс впливу громадян на владу в сучасному українському суспільстві. *Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2013. С. 375–381.
191. Бойко Н. Інтернет-активність користувачів в умовах соціально-політичної деструкції. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2014. № 1 (15). С. 163–172.
192. Бойко Н. Інтернет-практики українців в умовах збройного конфлікту на Донбасі. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2017. № 2. С. 31–34.
193. Бойко Н. Л. Содержательно-целевое структурирование социальной активности в Интернете. *Logos et Praxis*. 2018. Т. 17, № 4. С. 67–73.
194. Бойко Н. Інтернет як соціальний ресурс демократизації сучасного українського суспільства : монографія. Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. 256 с.

195. Бойко Н. Діджиталізація українського суспільства: досвід зрушень останніх десятиліть. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності*. 2021. № 8 (22). С. 534–549.
196. Бортніков В. І. Громадські об'єднання як канали політичної участі. *Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. ст.* 2006. Вип. 14. С. 104–109.
197. Бортніков В. І. Політична участь у контексті соціологічної теорії М. Вебера. *Науковий вісник Одеського державного економічного університету. Всеукраїнська асоціація молодих науковців*. 2006. Вип. 11. С. 126–136.
198. Бортніков В. І. Деякі аспекти підвищення соціальної ролі політичних партій. *Політологічний вісник : зб. наук. пр.* 2007. Вип. 25. С. 145–155.
199. Бортніков В. І. Особливості участі громадян в концептуальних моделях демократії. *Політичний менеджмент*. 2007. № 3. С. 38–50.
200. Бортніков В. І. Парламентські вибори в контексті демократичної трансформації. *Віче*. 2007. Спец. вип. 12. С. 13–14.
201. Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 524 с.
202. Бортніков В. І. Соціокультурний вимір політичної участі. *Політичний менеджмент*. 2007. № 5. С. 76–91.
203. Бортніков В. Форми політичного протесту та самоорганізації громадян на Волині в умовах Революції Гідності. *Studia politologica Ucraino-Polona*. 2017. Вип. 7. С. 154–162.
204. Бурлачук В. Привид свободи. Доля демократичних інститутів в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2018. № 2. С. 185–203.
205. Вишняк А. Доверие к политическим институтам. Общество без доверия. ред. Е. Головаха, Н. Костенко, С. Макеев. Киев : Институт социологии НАН Украины, 2014. С. 139–166.

206. Ворона М. Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін. ред. В. Ворона, М. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2005. 233 с.
207. Ворона М. Українське суспільство 1992–2006. Соціологічний моніторинг. ред. В. Ворона, М. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2006. 578 с.
208. Ворона М. Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін. ред. В. Ворона, М. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2009. 560 с.
209. Ворона М. Українське суспільство 1992–2010. Соціологічний моніторинг. ред. В. Ворона, М. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2010. 565 с.
210. Ворона М. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. Т. 1. *Аналітичні матеріали.* ред. В. Ворона, М. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2011. 660 с.
211. Ворона М. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. ред. В. Ворона, М. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2013. 566 с.
212. Ворона М. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : вип. 1 (15). Т. 1. ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2014. 650 с.
213. Ворона М. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : вип. 2 (16). ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. 780 с.
214. Ворона М. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : вип. 3 (17). ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2016. 547 с.
215. Ворона М. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : вип. 4 (18). ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. 550 с.

216. Ворона М. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : вип. 6 (20). ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. 526 с.
217. Ворона М. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : вип. 6 (20). ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 517 с.
218. Ворона М. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : вип. 7 (21). ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. 547 с.
219. Ворона М. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності : вип. 8 (22). ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга. Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. 620 с.
220. Геєць В. М. Взаємодія довіри та розвитку. *Економічна теорія*. 2005. № 2. С. 3–16.
221. Геєць В. М. Довіра як елемент соціального капіталу. *Економічна теорія*. 2010. № 3. С. 7–19.
222. Головаха Е. И., Панина Н. В. Потенциал протеста украинского общества. *Социологические исследования*. 1999. № 10. С. 31–40.
223. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2001. № 4. С. 5–22.
224. Головаха Є. Українське суспільство в умовах війни. 2022 : колективна монографія. ред. Є. Головаха, С. Макеєв ; С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
225. Головаха Є. Українське суспільство в умовах війни. Рік 2023 : колективна монографія. ред. Є. Головаха, С. Макеєв ; С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін. Київ : Інститут соціології НАН України, 2023. 343 с.

226. Додонов Д. Р. Раціоналізація політичної поведінки в контексті формування демократичного суспільства : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2018.
227. Дунець В. Б. Розвиток демократичної політичної культури сучасної молоді (на прикладі Республіки Польща та України) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2016.
228. Єрмакова О. А. Соціальний капітал як важливий фактор економічного розвитку України та її регіонів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Проблеми економіки та управління*. 2016. № 847. С. 88–96.
229. Єрмолаєв А. В., Горєлов Д. М., Корнієвський О. А. та ін. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2012. 78 с.
230. Зеленько Г. І., Балабан Р. В., Брехаря С. Г., Кияниця Л. Л. та ін. Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання : монографія. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 352 с.
231. Казміренко В. П. Інтеграційні процеси в суспільстві та політичний вибір особистості. Монографія. За ред. В. П. Казміренка., Київ. Міленіум., 2008., 360 с.
232. Каращук М. Г. Демократія, громадянське суспільство і безпека в умовах поширення ситуації ризику. *Politology bulletin*. 2022. Iss. 89. С. 175-187.
233. Каращук М. Г., Ліпін М. В. Інклюзія, демократія і влада в контексті політичної суб'єктивації. *Politology bulletin*. 2023. Iss. 90. С. 59-84.
234. Кирилюк Н. А. Політична активність громадян в умовах демократизації. *Гілея: науковий вісник*. 2009. Вип. 18. С. 289–294.
235. Кирилюк Н. А. Політична активність громадян як чинник демократизації сучасного українського суспільства : автореф. дис. ... [канд. політ. наук]. Київ, 2010.

236. Кирилюк Н. А. Специфіка політичної активності серед інших форм політичної поведінки особистості. Комунітаризм та моральні цінності сучасного суспільства, 2020.
237. Кияшко Л. О. Політична участь молоді сучасної України: психологічні чинники активізації : монографія. ред. Л. О. Кияшко. Київ : Міленіум, 2014. 217 с.
238. КМІС. Демократія, права і свободи громадян та медіаспоживання в умовах війни. [Прес-реліз], 17 серпня 2022.
239. Князева О. Інституційна довіра у сучасному українському соціумі: загальні тенденції та методологічні аспекти. *Теоретичні та прикладні питання державотворення*. 2019. Вип. 25. С. 7–17.
240. Колодій А. Транзитологічна парадигма суспільних змін у світлі Помаранчевої революції. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Політичні науки. 2008. Вип. 3. С. 7–24.
241. Колодій А. Від «Сірої зони» до кольору сонця: Помаранчева революція і демократичний перехід в Україні. *Агора*. 2009. № 1. С. 9-23
242. Косілова О. І. Сутнісні характеристики громадянського суспільства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2003. С. 108–109.
243. Косілова О. І., Федірко І. П. Політична участь в умовах партиципаторної та дорадчої демократії: новітні підходи, сучасне трактування. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2021. № 2. С. 28–40.
244. Костенко Н., Макеєв С. Выборы и медиа: легализуя публичную сферу. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 1999. № 1. С. 78–92.
245. Кремень Т. Політична мобілізація за допомогою використання соціальних медіа: приклад Партії піратів. *Вісник СевНТУ: зб. наук. пр.* 2012. Вип. 136.

246. Кремень Т. В. Емоційна складова політичної мобілізації через соціальні медіа. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Політологія*. 2012. Вип. 204 (192). С. 72–74.
247. Кремень Т. В. Політична мобілізація за допомогою інструментів соціальних медіа. *Наукові студії з соціальної й політичної психології*. 2013. Вип. 33 (36). С. 265–271.
248. Макух О. Є. Довіра як атрибут громадянського суспільства: комунікативний аспект. *Вісник Нац. техн. ун-ту України «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2014. № 2. С. 85–89.
249. Матвійчук А. В. Громадянське суспільство в сучасній Україні як відкрите соціальне утворення: проблема легітимації. *Політологічний вісник*. 2013. Вип. 69. С. 383–393.
250. Матвійчук А. В. Громадянська ініціатива як чинник самоорганізації громадянського суспільства в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2016. Вип. 3-4. С. 288-298.
251. Матвійчук А. В. Самоврядність як механізм суспільно-політичних трансформацій. *Politology bulletin*. 2021. Iss. 87. С. 180-193.
252. Назаренко М., Левицький А. Сучасний стан та шляхи вдосконалення політичної довіри в умовах демократизації. *Актуальні проблеми історії, теорії, практики публічного управління та адміністрування*. 2021. Вип. 1. С. 48–54.
253. Наумкіна С. М., Варинський В. О. Місце довіри в системі соціального капіталу. *Актуальні проблеми політики*. 2016. Вип. 58. С. 57–65.
254. Наумова М. Телебачення та інтернет-ресурси як джерела суспільно-політичної інформації: якість та достовірність контенту за оцінками аудиторії. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2020. Вип. 7 (21). С. 124–137.

255. Наумова М. Соціальні медіа: зростання мереж і нові спільноти. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. 2021. Вип. 8 (22). С. 550–567.
256. Неліпа Д. В. Системний аналіз в політології. Київ: «Центр учбової літератури». 2013. 304 с.
257. Нікітіна Т., Любива Т. Громадська активність населення України до та після Революції гідності. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2016. Вип. 3 (17). С. 87–96.
258. Палагнюк Ю. Соціальна довіра до органів публічної влади як фактор розвитку громадянського суспільства. *Public Administration and Regional Development*. 2021. С. 699–725.
259. Петренко К. М. Взаємодія громадських об'єднань та держави в Україні (інституційний аспект) : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02. Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2016.
260. Петренко К. М. Інституціоналізація громадських об'єднань: вітчизняні практики та світовий контекст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2013. Вип. 12. С. 83-90.
261. Петренко К. М. Інституціоналізація громадянських об'єднань та їх взаємодія з державною владою. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 2. С. 306-315.
262. Пилипенко Ю. І., Алексеєнко Д. Д. Соціальний капітал як чинник економічного розвитку суспільства. *Вісник соціально-економічних досліджень*. 2018. № 1. С. 24–34.
263. Проскуріна О. О. Політична культура інформаційного суспільства. Луганськ : ДЗ ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2008. 352 с.
264. Резнік О. Громадянські практики в перехідному суспільстві: чинники, суб'єкти, способи реалізації. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2011. 270 с.

265. Резнік О. Динаміка громадсько-політичних практик в Україні. Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. *Соціологічний моніторинг. ред. В. Ворона, М. Шульга. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2013. С. 98–106.*
266. Резнік О. Структурні виміри участі в Помаранчевій революції та Революції гідності. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 2014. № 1 (1). С. 64–74.*
267. Резнік О. Соціальна напруженість та масові протести в Україні: відмінність детермінант та механізмів прояву. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2017. № 2. С. 35–58.*
268. Резнік О. (ред.). Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с.
269. Резнік О. Чи спроможне громадянське суспільство стати соціальною основою модернізації України? *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва. 23 березня 2021.*
270. Резнік О. Відчуття власної політичної ефективності громадянами України. *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. 22 грудня 2021.*
271. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір. Львів : Тріада плюс, 2004. 491 с.
272. Романюк А. Виборча система України. Трансформація в Польщі і в Україні. Вибрані аспекти. ред. А. Антошевський, А. Колодій, К. Ковальчик. Вроцлав, 2010. С. 523–534.
273. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні. *Політичний менеджмент. 2007. № 1. С. 75–92.*
274. Ротар Н. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду : монографія. Чернівці : Рута, 2007. 517 с.
275. Ротар Н. Ю. Чинники формування електоральної моделі політичної участі громадян України. *Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і*

- політичні науки. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2008. Вип. 40. С. 579–586.*
276. Ротар Н. Ю. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Чернівців. *Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2016. 344 с.*
277. Рудакевич О. М. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження. Тернопіль : ТНЕУ, 2013. 352 с.
278. Ручка А. Цінності та ціннісні зміни в новітній історії України. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. 2021. Вип. 8 (22). С. 486–497.*
279. Сіверс З. Ф., Духневич В. М., Осадько О. Ю. Політико-правова свідомість молоді: психологічний аналіз : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2020. 222 с.
280. Серeda Ю. В. Роль соціального капіталу в модернізації українського суспільства. *Український соціум. 2014. № 2. С. 54–70.*
281. Серeda Ю. В. Соціальний капітал внутрішньо переміщених осіб як чинник локальної інтеграції в Україні. *Український соціум. 2015. № 3. С. 29–41.*
282. Слюсаревський М. Політична участь як особливий «зріз» політичної поведінки. *Політичний менеджмент. 2009. № 5. С. 8–18.*
283. Стеценко Т. О. Довіра як соціальний ресурс: від теоретичної концептуалізації до пошуку механізмів практичного управління. *Грані. 2018. Т. 21, № 7. С. 44–52.*
284. Татай Е. О. Громадянська активність в Україні: сутність, структура та динаміка розвитку : дис. ... д-ра філософії : 052. Маріупольський держ. ун-т. Маріуполь, 2021.
285. Тоба М. В. Психологічні особливості та засоби оптимізації політичного самовизначення старшокласників : [наук.-метод. посіб.]. Київ : Ін-т соц. та політ. психології АПН, 2007. 159 с.
286. Торяник В. М. Політичний консумеризм: генеза, сутність, технології. Дніпропетровськ ; Нікополь : Фельдман О. О. 2011. 325 с.

287. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». Громадський сектор і політика: взаємодія, нейтралітет чи боротьба? [Прес-реліз], 17 липня 2013.
288. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». Громадянське суспільство в Україні: виклики і завдання [Прес-реліз], 1 серпня 2018.
289. Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва». Громадянське суспільство в Україні: погляд громадян [Прес-реліз], 7 жовтня 2019.
290. Хилько М. І., Крицкалюк Н. І. Методологічні аспекти інституціоналізації громадянського суспільства в Україні. *Політичне життя*. 2024. № 1. С. 56-62.
291. Хилько М. І., Матвійчук А.В. Роль самоорганізації українського громадянського суспільства в умовах протистояння російській агресії. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2023. Вип. 94. С. 165-178.
292. Цвих В. Ф. Громадянська непокора: між владою сили та владою знання. *Політологія, філософія, соціологія: контури міждисциплінарного перетину: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15–16 жовтня 2015 р.)*. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2015. 192 с.
293. Цвих В., Левченко Д. Деліберативна демократія як виклик громадянського суспільства. *Молодий вчений*. 2020. Вип. 7 (83). С. 89-92.
294. Цвих В. Ф. Реформа місцевого самоврядування в Україні як інструмент децентралізації влади. *Регіональна політика: законодавче регулювання та практична реалізація: матеріали Першої Міжнар. Наук.-практ. конф., (Київ, 24-25 листопада 2015 р.)*. Мін-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т будівн. і архіт-ри та ін. 2015. 419 с.
295. Чабанна М. В. Довіра до політичних інститутів: передумови та наслідки для демократії. *Магістеріум. Політичні студії*. 2014. Вип. 58. С. 8–14.
296. Шаповалова Т. Соціальний капітал як механізм соціального розвитку в Україні. *Релігія та соціум*. 2016. № 1–2. С. 113–123.

297. Шульга М. Уявлення населення про соціальну відповідальність. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. 2014. № 1 (1). С. 186–195.
298. Щедрова Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти. Луганськ : Елтон-2, 2009. 308 с.
299. Яблонський В. М., Андріученко Т. В., Бекешкіна І. Е. та ін. Громадянське суспільство України: сучасні практики та виклики розвитку : аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2018. 128 с.
300. Яблонський В. М. Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації : аналіт. доп.. ред. О. А. Корнієвський, Ю. А. Тищенко, В. М. Яблонський ; Яблонський В. М., Бекешкіна І. Е., Гелетій М. М. та ін. Київ : НІСД, 2019. 112 с.
301. Ямельницький О. Я. Політична мобілізація як чинник активізації політичної участі в Україні : дис. ... д-ра філософії : 052. Нац. ун-т «Львівська політехніка». Львів, 2015.

ДОДАТКИ

Додаток А

НАУКОВІ ПРАЦІ, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНІ ОСНОВНІ НАУКОВІ РЕЗУЛЬТАТИ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Симисенко І.В. Концептуалізація стимулів політичної участі: між нормативним та позитивним підходами. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2024. № 52. С. 437-444.
2. Симисенко І.В. Формування політичного попиту: особливості процесу та інтегральні компоненти. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2024. № 38. С. 214-224.
3. Симисенко І.В. Прикладні аспекти дослідження репертуару політичної участі в регіональному вимірі. *Регіональні студії*. 2025. № 39. С. 57-62

НАУКОВІ ПРАЦІ, ЯКІ ЗАСВІДЧУЮТЬ АПРОБАЦІЮ МАТЕРІАЛІВ ДИСЕРТАЦІЇ:

1. Симисенко І.В. Цифрові методи в політичних дослідженнях: нові обриси в аналізі політичної участі. *Методологія сучасних наукових досліджень : зб. наук. пр. за результатами XX Міжнар. наук.-практ. конф., Харків, 22–23 лют. 2024 р.*. Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди ; [за заг. ред. К. Юр'євої]. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2024. С. 295-299
2. Симисенко І.В. Поняття політичної участі в розрізі поведінкових підходів. Пам'яті Деніела Канемана. *Міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету–2024»*, 18-19 квіт. 2024р.: [матеріали доповідей та виступів]. редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2024. С. 662-666